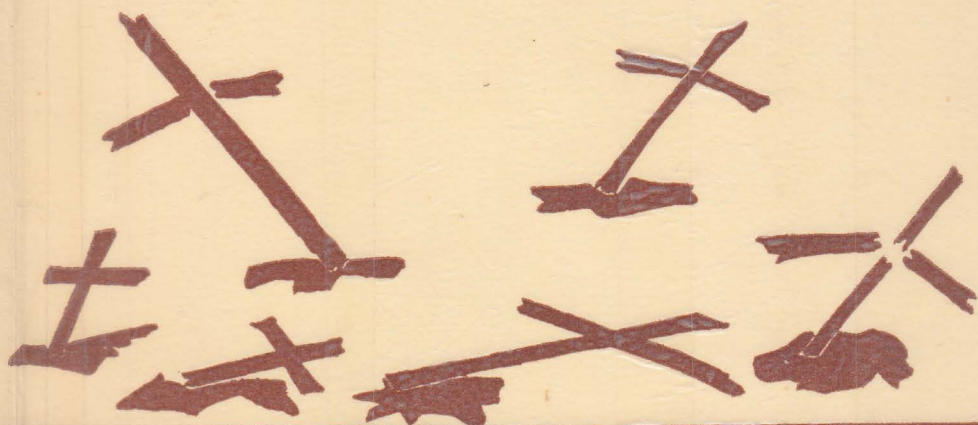

ОЛЕКСА
ГАЙ-ГОЛОВКО

СМЕРТЕЛЬНОЮ
ДОРОГОЮ

diasporiana.org.ua

Oleksa Hay-Holowko

**ALONG
THE ROAD OF DEATH**

EVENTS OF OUR TIME

FIRST VOLUME

ISBN 0-919490-46-8

TRIDENT PRESS LTD.

Winnipeg

1979

Canada

Олекса Гай-Головно

СМЕРТЕЛЬНОЮ ДОРОГОЮ

ПОДІЇ НАШОГО ЧАСУ

ТОМ ПЕРШИЙ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ

Вінніпег

1979

Канада

Авторські права застережені.
Copyright, 1979, by
O. Hay-Holowko

Printed by Trident Press Ltd.
210-216 Dufferin Ave., Winnipeg, Manitoba.

*Моїм дорогим батькові й матері,
які в муках відійшли з цього сві-
ту.*

А в т о р

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Було тепле й прозоре надвечір'я з легким, ледве помітним леготом, як це буває влітку в Україні. Я лежав на траві між малиновими кущами й у саморобній книжечці складав вірші. Навколо мене тихо шепотіло листя, надо мною з свистом пролітали птахи, а в недалекій вишневій гушавині неначе грали солов'ї на флейтах.

Я дуже глибоко занурився у мрії й не помітив, як підійшла до мене мати.

— Ти що тут робиш? — спитала вона.

— Нічого, — відповів я, ховаючи під себе книжечку.

— Нічого?

— Так.

Вона всміхнулася.

— А що ти пишеш у книжечці?

— Отак пишу собі...

— Отак собі?

— Авжеж.

Я з усієї сили наліг на книжечку.

— А дай-но її мені!

— Навіщо?

— Дай-но, дай-но!

Сміючись мати перевернула мене й узяла книжечку. Якусь хвилину перелистувала й читала.

— Ти пишеш вірші?

Вона здивовано дивилась на мене.

— Так, — сказав я, сміливо глянувши на неї. — А хіба що? Не можна?

— Можна, — сказала мати. — Але до віршів треба мати талант... покликання.

— Покликання? Від кого?

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Було тепле й прозоре надвечір'я з легким, ледве помітним леготом, як це буває влітку в Україні. Я лежав на траві між малиновими кущами й у саморобній книжечці складав вірші. Навколо мене тихо шепотіло листя, надо мною з свистом пролітали птахи, а в недалекій вишневій гущавині неначе грали солов'ї на флейтах.

Я дуже глибоко занурився у мрії й не помітив, як підійшла до мене мати.

— Ти що тут робиш? — спитала вона.

— Нічого, — відповів я, ховаючи під себе книжечку.

— Нічого?

— Так.

Вона всміхнулася.

— А що ти пишеш у книжечці?

— Отак пишу собі...

— Отак собі?

— Авжеж.

Я з усієї сили наліг на книжечку.

— А дай-но її мені!

— Навіщо?

— Дай-но, дай-но!

Сміючись мати перевернула мене й узяла книжечку. Якусь хвилину перелистувала й читала.

— Ти пишеш вірші?

Вона здивовано дивилась на мене.

— Так, — сказав я, сміливо глянувши на неї. — А хіба що? Не можна?

— Можна, — сказала мати. — Але до віршів треба мати талант... покликання.

— Покликання? Від кого?

— Від Бога. Всі пишуть вірші, але справжні поети — одиниці. Ті що розмовляють з Богом... А всі інші марно витрачають час. — Вона зідхнула. — Ти краще вчися на вчителя...

— Звичайно, мамо, — сказав я винувато. — Але про мої вірші не кажи нікому.

У той час мені було дванадцять років, і я вже багато прочитав книжок. Спочатку це були казки. Потім пригодницькі романи й повісті. Але найбільш я захоплювався поезіями. Вони полонили мене, і з кожним днем у мене росла бібліотека поезій. Улітку, після закінчення шкільного року, я вигонив на пасовище нашу корову й у моїй кишені завжди була книжка — Шевченкова або Олесева, Тичинина або Сосюрина. Восени, під час нового шкільного року, наш учитель мови й літератури Микита Годованець організував літературний гурток у школі. Я, звичайно, відразу вступив до нього. Годованець тоді був уже відомий байкар — друкував свої байки в столичних журналах і газетах. Він був літературний бог для мене — дуже великий і недосяжний. Це був високий, плечистий чоловік з замріяним, але привітним обличчям. На літературних вечорах він читав нам свої байки, і я слухав його з загаєним подихом. Але я довго не признавався йому, що пишу вірші. Я встидався й червонів від однієї згадки про це. Але одного разу таки наважився. Коли не було нікого я соромливо подав йому саморобну книжечку з моїми віршами. Він читав їх, поглядаючи на мене й, дочитавши до кінця, сказав: — Непогано.

У мене від хвилювання дрижали вуста: — Дякую! — сказав я майже пошепки.

— Звичайно, ти ще не дотримуєш ритму й маєш багато прози замість поезії. Але ти ще молодий, — навчишся. Головне — ти вмієш спостерігати й думати. А це стовпи, на яких стоїть поезія.

Він сказав мені ознайомлювати його з моїми новими віршами й частіше заходити до нього.

Я не знаю чим це пояснити, що в Україні люди найбільше шанували поетів і письменників. Особливо — по-

етів. Шанували їх з безконечно-глибоким піетизмом, як колись у прадавній Греції богів. І тому кожен змалку хотів бути поетом. І кожен у дитячі й юнацькі роки писав вірші, але на поетів вибивалося небагато, бо до поетичного Олімпу була тяжка дорога. До нього приймали лише вибранців з вибраних; тих, у кого слово іскрилося в тиші або гриміло й блискало в бурі. Може це й було основною причиною, чому в Україні так шанували поетів.

Отож після оцінки, яку дав мені Микита Годованець, я вирішив бути поетом. І з того часу я не тільки читав поезії, а й ловив у них думки й ідеї й приглядався до їхньої будови. Для цього я усамотнювався, зачитувався й робив це так, щоб мене не бачили. Я хотів, щоб ніхто не знав, що я пишу поезії, бо доморослих поетів висміювали й глузували з них. У нас вважали за поетів незвичайних і недосяжних людей, а я ж у їхніх очах був звичайний хлопець, звичайний смертний, як усі інші, що оточували мене. Мое усамотнення, мовчазність і задуманість занепокоїли моїх батьків. Одного разу, коли в хаті не було ні моїх сестричок, ні братика, а тільки батько й мати, то мати сказала до мене: — Ти зовсім зблід, сину. Вона глибоко зідхнула: — Не читай допізна й не думай так багато. Хай коні думають — у них великі голови. А ти більше бався, більше будь на дозвіллі, тоді й рум'янець спалахне в тебе на обличчі.

Це так мати, а потім батько:

— Я читав твої вірші.

— Ну й що? — майже скрикнув я.

— Непогані.

— Микита Годованець також сказав — непогані.

— Він сказав правду. Але поетом тепер не варто бути.

— Чому?

— Бо поети мусять писати не про те, що бачать і думають, а про те, що їм кажуть бачити й думати. Тому поети найнещасливіші люди. Ці найнещасливіші, — сказав він майже пошепки, — йдуть смертельною дорогою...

Над цими словами я задумався. Мій батько, закінчивши духовну школу, був спочатку за вчителя в Вікнянській церковно-приходській школі. Потім, після одруження, був за псаломщика (чи дяка, як наші люди частіше називали) в Писаревці, а перед самою революцією — і після неї — в материному селі Вікнині. Ці села були на Поділлі.

Як на той час він був освічений і тому селяни горнулися до нього. Але розагітовані сільські комуністи й комсомольці¹ (їх були одиниці в селі) ображали й принижували його, як духовну особу, при кожній нагоді. А в школі, з перших років навчання, ображали й принижували мене, й разом з цим цькували й провокували проти нього, змушуючи погрозами й обіцянками робити йому й родині неприємності. Але, підростаючи, я почав розуміти, що йду блудним шляхом, і, ридаючи, попросив у батька прощення. Це його дуже розчулило. Зі слізьми на очах він мовчки притиснув мене до себе й довго гладив рукою мені голову. З того часу він став для мене великим авторитетом. Я завжди прислухався до кожної його думки, висловленої ніби просто, ніби між іншим, але повної якогось небуденного змісту, який мучив мене дні й ночі аж поки мені вдалося його розв'язати. Тепер я задумався над останніми його словами, що, мовляв, поети змушені писати не про те, що бачать і думають, а про те, що кажуть їм бачити й думати. І тому вони найнещасливіші люди, бо йдуть смертельною дорогою. Щоб переконатися в цьому, я вибрав з-поміж книжок збірки підсоветських поезій і одну по одній почав їх уважно читати.

Читаючи, я відразу помітив, що більшість цих поетів, часто з різним підходом до теми й різною технічною будовою, писали про те ж саме: вихваляли советський режим і владу, комуністичну партію, червону гвардію, чекістів,² а з Леніна робили царя над царями й якесь божество. Я не тільки не погоджувався з цим, а й дивувався цьому, бо в нашому селі комуністи були найпаскудніші люди: колишні розбійники, злодії, гвалтівники, а особ-

¹ Члени комуністичного союзу молоді.

² Советську секретну поліцію.

ливо конокради, яких під час революції червоні повипустили з тюрем і каторг і віддали їм у селі владу. Вони тероризували людей, як хотіли, й тому селяни називали їх бандитами. Я не симпатизував їм, а особливо червоногвардійцям і чекістам, які в Вікнині на моїх очах розстрілювали й рубали шаблями найсвідоміших і найрозумніших моїх односельчан.

Але я хотів бути поетом. Це прагнення моє подвоїлося, коли вчитель-байкар і мій батько ствердили, що мої поезії непогані й цим визнали мене за поета. Після того я сказав собі, що я мушу й буду писати. Наші ж поети між іншим писали також про ласкаве сонце, блакитні зорі, рожеві ранки й людей, що всміхаються й плачуть під ними. Я також писатиму про це, навіть тоді, коли відчую, що йду смертельною дорогою...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Наприкінці весни 1924 року я закінчив семирічку. До мене наближався чотирнадцятий рік, але я почував себе за старшого. Тому перебував у товаристві старших хлопців за мене. Але після закінчення семирічки я просидів рік удома, бо чотирнадцятилітніх до профшкіл³ не приймали. Тому ціле літо я пас корову, а зиму просидів над книжками.

На п'ятнадцятому році життя я відважився спробувати щастя. Хоч я не захоплювався технікою, але за батьківською порадою подав заяву до Уманської технічної профшколи. До заяви додав анкету й посвідку з зазначенням мого соціального походження (що я дяківський син), бо без цього заяв у середні школи, інститути й університети не приймали!

Незадовго я дістав відповідь, що мою заяву відкинули, як заяву сина представника ворожої класи. Ця

³ Професійні школи.

відповідь струсила мене до того, що я кілька днів не знаходив собі місця. Батько й мати також сумували, особливо батько, який кілька місяців тому висвятився на диякона. В нервовому напруженні я почав докоряти йому, що цим кроком він погіршив моє соціяльне становище. Батько спокійно відповів мені, що його висвячення не змінило й не змінить мого соціяльного походження — вихідця з духовної родини. Він висвятився, щоб рятувати віру. Я розумів його, тому в цій ситуації я мусів не здаватися. Я вирішив спробувати щастя в Уманському педтехнікумі. Після закінчення його, думав я, вчителюватиму в якомусь чудовому подільському селі з вишневыми й яблуневими садками, оточеними байраками й левадами. А над усім цим — пухнасті зорі! Чи ж не поезія — бери її в пригорщі й просто сип у книжку...

Найближчий Педагогічний технікум був в Умані, сорок кілометрів від Вікнини. Я зібрав документи, взяв торбу з хлібом, попрощався з родиною й пішов пішки до Уманя.

То був ясний і тихий ранок. Обабіч шляху чергувалися житні й пшеничні стіни, високі й золоті, які можна зустріти тільки в Україні. У них підпадьомкали перепілки, а над ними співали жайворонки, неначе прив'язані невидимими ниточками до синього-синього й глибокого неба. Я йшов засмучений. Між моїми документами була довідка, що я син дяка. А це було дуже погано. Думка про неї мучила мене, бо соціяльно я був поза законом у Соведах. Всю дорогу вона не виходила з моєї голови й тому я не дуже захоплювався дарунками цього благодатного дня. Але я мусів нести її з собою, мусів подати її в Педтехнікумі разом з іншими документами, бо батьки вчили мене йти в житті чесним і правдивим шляхом.

Ідучи босий (черевики жалко було мені одягати, і во ни висіли в мене на плечах), я вколов ногу й сів обіч дороги на спориші, щоб вийняти з ноги будячок чи шмато-

чок якоїсь трісочки. Роблячи це, я побачив дівчинку, що наближалася до мене. Вона була далеко й я не міг розпізнати її. Коли вона підійшла ближче, в мене тьохнуло в серці. Це була Одарка чи Дарка, як усі звали її. Я не знав чому, але я губився в її присутності. Можливо вона подобалася мені більш, як інші дівчатка. Але я соромився думати про це. Соромився самого себе, бо крім мене ніхто не знав цього. Після Годованця я також признався їй, що пишу поезії. . .

Вона підійшла до мене й стала надо мною.

— Уколовся? — спитала вона.

— Трохи, — сказав я не підводячи голови.

— Дай, витягну.

Вона сіла й співчутливо глянула на мене. У неї були карі й такі ласкаві очі, що від них робилося мені млосно. Вона простягнула ноги й поклала мою ногу собі на коліна.

— Я маю голку й витягну поганий будячок, — сказала вона.

— А чого ти ходиш з голкою? — спитав я, бо більш нічого не міг сказати.

— Я йду в Тернівку до родички й буду в неї вишивати.

— Вишивати? Що?

— Сорочку собі.

— Це чудово.

— Я вишию й тобі. Хочеш?

— Так. Я віддячу тобі за це.

— Зфотографуєшся в ній і це фото вмістять у твоїй книжечці поезій.

— Я не думаю, бо я ще не поет.

— А я хотіла б.

— Ти дуже добра.

Вона в моїй п'яті колупала голкою, мене боліло, але я зціпив зуби й мовчав.

— Ну от, уже вийняла, — сказала вона. — Візьми свій будячок.

— Спасибі. Я триматиму його на пам'ятку, — відповів я й засміявся.

Ми встали й пішли. Я не знав, що говорити їй, і вона також мовчала. Незабаром підійшли до Затишку, колишнього панського маєтку, в якому тепер був совхоз.⁴ Він був оточений височеними вербами, берестами й клеинами, що справді робило затишок.

— У мене болять ноги, — сказала Дарка й змішано всміхнулася.

Вона йшла босоніж, як і я.

— То сядьмо, — сказав я.

Ми сіли під величезною жовтою вербою, яку в нас називали рокитою. Десь над нею палало сонце, але воно не доходило до нас. Ми сиділи неначе під широким зеленим капелюхом, під яким дрімала тиша й немов би лашився до неї легіт. Дарка задумливо дивилася на синій Тарановий ліс.

— Ти куди йдеш? — спитала вона.

Я сказав їй, куди я йду.

— Я радітиму, коли тебе приймуть до Педтехнікуму.

— Я також.

Ми підвелися й пішли дорогою на пагорб, з якого вона знову бігла вниз. Обабіч із житниць і пшениць синіли волошки, а дикі червоні маки неначе лилися на шлях, щоб обполоскати наші запорошені ноги. Ми далі йшли мовчки, лише час від часу зривали волошки й маки, вигукуючи, які вони гарні. Мені здавалося, що ми думали про одне: щоб довше йти. І коли ми вступили в Тернівку й трохи пройшли нею, Дарка спитала в мене: — Ти тепер куди йдеш?

Я показав рукою в місто.

— А я сюди, — сказала вона, показуючи бічну вулицю. — То ми розходимося.

— Так.

Вона опустила свої карі очі й, ніби захилинаючись промовила: — Будь здоровий.

— Будь здорова, — відповів я.

Вона пішла, а я дивився їй у слід. Після кількох кро-

⁴ Советское хозяйство (рос.).

ків вона оглянулась і ледве чутно проказала: — Коли повернешся, то поженемо корів до байраку.

— Атож, — відповів я.

Сонце було високо, на акаціях шепотіло листя, на синьому-синьому небі вітер гнав білесеньку хмарку. З пагорба, якими уквітчане Поділля, я спускався вулицею в долину до жидівської олійниці й круподерки. Їх рухали сліпі коні. Цілими днями вони ходили в колі — худі, сухоребрі з чорними довгими слідами на шкірі від ремінних батогів, якими цих нещасних стьобали немилосердні погоничі. Я жалів цих коней, — дивлючись на них мені хотілося плакати. Але цього разу вони не притягли моєї уваги, як це було завжди, бо я був задуманий, дуже задуманий. З моєї уяви не виходила Дарка. Я бачив її в білій кохтинці й синенькій спідничині; бачив її трохи бліденьке овальне обличчя, яке при мені рум'янилось, а добрі очі дивилися так, ніби вона хотіла подарувати мені весь світ.

Думаючи про неї, я не зоглядівся, як вийшов на пагорб і увійшов у двір тітки Параски й дядька Захарія.

У дворі було тихо, тільки зрідка сокотили кури й ледве помітний легіт перебирав і гладив на вишнях листочки. Я відчинив двері й увійшов у хату. В ній також було тихо. Я поклав на долівку торбу з хлібом, бо у дворі її могли вхопити собаки, й пішов за хату на пасіку. Дядько Захарій, середніх років, стрункий і русявоволосий, оглядав рамки з медом, обсілі бджолами, а тітка Параска сиділа з немовлям — Володею в холодку під хатою. Я бачив її профіль — її смагляве обличчя було з гарними рисами, немов би вирізьблене.

Я привітався. Вона глипнула на мене своїми зеленими очима й радісно всміхнулась.

— Добридень, племінничку, — сказала вона. — А ти звідки?

Дядько також махнув мені рукою, продовжуючи свою роботу.

— Іду до Умані вступати в школу.

— Дуже добре. Може вийдеш у люди. Хочеш їсти?

— Ні.

— Десять верстов пройшов і ні! Ось дядько Захарій закінчить з бджолами й ми пообідаємо.

Сонце всім промінням полоскало наші голови, легіт засинав у гарбузовому огудинні, довкола нас снувалася млосна тиша. Дядько Захарій закрив вулика, і ми ввійшли в хату. В ній стояла прохолода й пахло чебрецем і васильками. Тітка положила в колиску Володю й подала на стіл обід. За обідом дядько говорив про бджоли, про добрий цьогорічний взяток, час від часу пильно поглядаючи на мене. Потім спитав, куди я йду. Я сказав йому.

— На кого ж ти вчитимешся?

— На вчителя.

— За вчителя кожен може бути. Може б ти спробував техніку?

— Я не люблю її. Та й... мене не прийняли до технічної школи.

— Чому?

— Бо я клясовий ворог, — сказав я глузливо.

Дядько Захарій з жалем глянув на мене й сумно всміхнувся.

— Чи ти перестав уже воювати з батьком?

— Давно, — відповів я й додав: — Я був дуже дурний.

— То нічого. Добре, коли дурні приходять до розуму.

Я знав дещо з історії дядька Захарія. Він походив з Харківщини. До революції працював на залізниці, а під час Української держави був в українській армії командиром бронепоезду. Коли московські червоні полчища зрадливо напали на вільну Україну, він якось уцілів на побоїщі поблизу Гайворона — вузлової станції. Там він спробував по-телефону зв'язатися з рештками своєї частини, що встигла відступити. Але телефоністка з Тернівської телефонної станції відповіла, що в Тернівці частини

його нема. Він був у розпуці, й незнайома телефоністка сказала йому прийти вночі до неї. Він на коні примчав у Тернівку, відпустив коня й прибився до хати телефоністки. Цією телефоністкою була моя тітка Параска. Вона відрекомендувала його своїм сусідам як свого давнього нареченого, і за кілька днів одружилася з ним.

Дядько Захарій був освічений, вихований, чесний і добрий чоловік і тому відразу викликав у сусідів і знайомих пошану й симпатію до себе. Особливо в містечкових росіян і жидів, які за советів були упревілейовані й посідали в районних партійно-советських установах високі становища. Тітка Параска з першого погляду закохалася в нього й вважала своє одруження з ним за велике щастя. І вони були щасливі. Тітка з дитиною на руках працювала далі на телефонній станції, а дядько був за бухгалтера в Тернівському совхозі.

Їм жилося непогано, але вона щодня й щогодини чекала його з нетерпінням. У неї завжди на думці була тривога, чи з дядьком чогось не сталося. Його участь в українській армії була їхньої й нашої родини таємницею. Чекісти могли довідатися про його минуле, схопити його й без суду розстріляти. Тому їхня любов і їхнє життя весь час було в небезпеці. І тітка Параска ніколи не зводила з нього очей, навіть тепер, під час обіду. Дядько Захарій також завжди був на сторожі, але намагався цього не показувати. І тепер, за обідом, він співчутливо дивився на мене й сказав: — Твоя мама казала, що ти дуже зачи туєшся. Скажи мені, що ти любиш читати?

— Поезію, — відповів я.

Він приніс з другої кімнати стареньку книжечку з російськими перекладами англійських поетів, яких я не читав ніколи, й дав її мені.

— Дякую вам, дуже дякую! — майже скрикнув я. Його шляхетне обличчя сяяло добрістю.

— Читай, і це буде найбільшою твоєю подякою.

Тітка Параска з гордістю дивилася на дядька Захарія і вдоволено всміхалася. Я перелистував книжечку з та-

кою ніжністю, ніби вона була з хрусткого скла, і я боявся, щоб не пошкодити її.

— Ця книжечка — твоя, — сказав дядько Захарій. — Мені дуже подобається, що ти хочеш бути поетом.

Я здивовано глянув на нього й хотів спитати, хто сказав йому про це, але він випередив мене: — Мені сказала твоя мати. Ну що ж, хай Бог благословить тебе. — Він пильно глянув на мене й тихо додав: — Але будь обережний і... пам'ятай мою пораду.

Тітка Параска кинула мені в торбу великий пиріг з вишнями, й дядько Захарій випровадив мене за ворота.

Було вже по полудні, але сонце ще добре смажило. Кілька днів не йшов дощ, на вулиці було багато пороху й мої босі ноги стрягли в ньому по кісточки. Я йшов по поросі, як по дрібненькому пісочку, й думав про дядькову пораду й значення її. Безперечно, я буду обережний. Але я говоритиму правду. А як же? Який з мене буде поет, коли я бачитиму одне, а говоритиму зовсім інше? Наприклад, оцю акацію я зватиму акацією, а не вербою. Синє небо — синім, зелене поле — зеленим, добру людину — доброю, а злу — злою. Хіба ж не так? Але як я говоритиму про Дрібницького — секретаря сільського партійного осередку? Районова влада каже, що він найліпший чоловік у селі. А він був злодій і до революції перебував на каторзі. Тепер він тероризує селян і арештує, кого хоче. Як я показуватиму його? Звичайно, такого, який він є. Це буде по правді, але від цієї правди лишусь я без голови. То ж треба бути обережним і пам'ятати дядькову пораду...

Я підвів голову й швидше попрямував дорогою.

Незабаром минув білий мурований польський костел і йшов повз польський цвинтар. Він спочивав під гіллястими кленами й берестами, які посадили поляки, що лишились в Україні після польської займанщини. Перед революцією з цих залишків одні працювали в польських і московських поміщиків, інші були фаховими майстра-

ми. Їх було небагато, але в більших містечках і містах вони мали свої костели й цвинтарі.

На цьому цвинтарі, повз який я проходив, колись на могилах стояли чудові гранітні й мармурові хрести й пам'ятники з вирізьбленими вмідими руками фігурами Ісуса Христа, Божої Матері й янголів. Також було кілька чудових склепів, у яких спочивали кістки польських панів і їхніх родин, а також інших знатних поляків. Тепер все це було побите, поколене й купами лежало на землі. Могилки були стоптані, а деякі зрівняні з землею, бо на цьому цвинтарі, як і на українських, під час і після революції скомунізоване сільське й містечкове людське шумовиння влаштовувало на цвинтарях стрільбища, на яких ціллю були хрести й пам'ятники. Пізніше на цих цвинтарних руїнах діти пасли свині, вівці й корови. Тут, на цьому цвинтарі, поховано мого дядька Северка, чоловіка маминої сестри Євгенії. Цього року на Проводи (в день поминків мертвих) тітка Євгенія з дочкою Юлією весь день шукали чоловікову й батькову могилку, але не знайшли її.

Я минув польський цвинтар і вийшов у поле. Дорога тяглася між пшеничними й житніми ланами, і на ній не було видно жодної живої істоти. Лише десь далеко стукотіла жнивarka — хтось уже розпочав косовицю. Пшеничні й житні лани сонце вже оздобило золотом, у них співали пташки. Десь за годину я пройшов селом, і знову було поле-поле й безлюдна дорога.

Сонце було вже на заході й уже не пекло, а лише обдавало тіло приємним теплом. У мене боліли ноги, і я сів у балочці спочити. Я з захопленням оглядав зелену травичку й польові квіточки, які буяли в тіні під кущами. Після цього почав читати дядькову книжечку. Мені здавалося, що я просидів за нею хвилини. Але коли підвів голову й глянув на небо, то жахнувся. Сонце вже зайшло й довкола мене почало сутеніти. Я схопився й швидше пішов дорогою.

Темніло. Із заходу повзла чорна хмара й укривала небо. До Уманя було ще з вісім кілометрів, і я почав поспі-

шати. Але хмара сунулася дуже швидко, згущуючи темне вечірнє небо. Незабаром стало зовсім темно. Я звернув у лісочок, пройшов через якісь горбки, й опинився коло хатки. У ній було темно й тихо. Я обійшов довкола неї, шукаючи дверей. Дверей у ній не було, а тільки дірка, і я вліз у неї в середину. В цей час у небі блиснула блискавка й загремів грім, і після цього линув дощ. Я радів, що мені вдалося завчасно вскочити в цю привітну хатку.

Деякий час я прислухався й нюхав довкола себе, щоб дізнатися, де я. В повітрі не було ніякого запаху. Потім почав човгати босою ногою по долівці й мацати рукою стіни. Ця хатка не була людським житлом, бо в ній стіни були голі, а долівка залита цементом. Також це не був хлівець, бо на долівці було чисто й не чулося жодного тваринного запаху. То що ж це була за хатка й навіщо її поставили тут, — це була для мене загадка.

Дощ не переставав лити. Хотів я чи ні, але мусів тут ночувати. Тому я ліг на долівку й послав торбу під голову. Але довго не міг заснути, весь час думаючи про напружену тишу, що оточувала мене, про бажаний ранок і про дальшу мою дорогу...

Вранці розбудили мене пташки, співаючи на гілці, що колихалася над входом до хатки. Якусь хвилину я дивився на них, не знаючи, де я. Потім схопив торбу й вискочив надвір. Дивлючись навколо себе, я здригнувся й у мене на тілі виступив холодний піт. Це був цвинтар, і я переночував у якомусь занедбаному склепі. Мені стало не по собі, моторошно й страшно, хоч це вже був ясний ранок з чистим запашним повітрям після дощу. Я зірвався з місця й чимдуж побіг з цвинтаря на дорогу.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Десь за годину я почав сходити в балку, що була передмістям окружного міста Уманя. Саме місто містилося на протилежному горбі, а за ним знову вів спуск до знаменитого парку з двома озерами — Софіївки. Цен-

тральну частину міста я бачив, як на долоні, — з церквами й старовинними будинками, які ще збереглися з часів Залізняка й Гонти — ватажків нашумілої в Україні Гайдамаччини. Я начитався в Шевченка про це місто й оце вже вдруге входив до нього з натягненими нервами й розжареними думками, як уходять до якогось припишклого місця, на якому мусить спалахнути битва. Але зараз у мене прискорено билося серце, шуміло в голові й дзвеніло в вухах ще й тому, що я ще був схвильований думками про педагогічний технікум, у якому незабаром мусіла вирішатися моя доля. Так було зо мною всю дорогу. Але коли я увійшов до будинку, раптом в мене все присіло, замовкло, причаїлося, і я відчув у душі тишу, якусь болюсну тишу й утихомирення в усій моїй істоті.

Кілька хвилин я стояв біля канцелярійних дверей, набираючись духу й відваги. Потім поволі відчинив двері й увійшов у кімнату. За столом, напроти мене, сидів молодий чоловік у пенсне, а праворуч від нього дівчина — друкарка. Обое були вглиблені в свої справи. Я нетерпеливо дивився на них, дивився мовчки з п'ять хвилин, а може й довше. Чоловік у пенсне раз чи два зиркнув на мене й продовжував свою справу. Я далі стояв, здавалося дуже довго, бо в чеканні час уповільнюється або просто стоїть на місці.

Нарешті він (це був секретар педагогічного технікуму) підвів голову, зміряв мене з ніг до голови й спитав у мене:

— Ти що хочеш?

— Хочу вступити до технікуму. Ось моя заява, анкета й документи.

— Давай, — сказав він.

Я подав йому. Він глянув ув анкету, потім в довідку про мое соціальне походження, насупився й подивився на мене так, як дивляться на злочинця.

— Візьми свої документи!

— Чому?

— Знаєш чому! Твій батько дяк?

— Авжеж. Так я зазначив у моїй анкеті.

— Добре, що не інакше, бо пришили б тобі шкідництво.

Ми пильно дивилися один на одного.

— Ти не можеш тут вчитися.

— Я все ж таки не розумію, чому? Я ж не дяк?

— Ти син дяка.

— Ну то що? Я не винен, що народився в дяківській родині. То чому я маю відповідати за батька?

Він гнівно спитав у мене:

— Скільки тобі років?

— За пару днів буде п'ятнадцять.

— П'ятнадцять чи ні, — раджу тобі тримати язика, — сказав він з притиском. — Ми не вчимо буржуазію.

Він кинув мені мої документи й зігнувся над паперами.

Я вийшов на вулицю й зупинився під крилатим каштаном. Стояв під ним, як під величезною парасолею, яка захищала мене від гарячого сонячного проміння. Я дивився на каштана й у мене котилися з очей сльози. Який ти щасливий, каштане. Ніхто тебе не картає за твого батька. Ніхто не ображає й не принижує його й не викликає в тебе ненависти до нього. Ти любиш його, свого батька-каштана, бо він дав тобі життя, бо він спричинився до того, що ти стоїш під сонцем і дивишся на нього. Ти любиш його найбільшою любов'ю. А я? Я також люблю свого батька за те ж саме, дуже люблю й ніколи не розлюблю його... Бо він, добрий, чесний і людяний, нікому не зробив зла, а стільки дістав його собі й мені...

Я плакав. А надо мною синішало й глибшало небо. В каштановім лапатім листі співали пташки, а під каштаном, повз мене, проходили люди з задуманими й сумними обличчями. Вони, здавалося мені, несли з собою горе, як і я, й думали обійти його, як думав я...

У мене ще були оголошення про набір студентів до кооперативної й агрономічної профшкіл. Я подався до кооперативної профшколи.

Вона була в старовинному будинку з слідами давности. На сходах ганку стояли дві засмучені дівчини — висо-

ка русявка, а друга — смаглява й чорноволоса дуже вродлива. Напроти них, у кутку ганку, стояв міцно збудований і гарний на вигляд хлопець. Дивлючись на дівчат, він сумно похитував головою. Я підійшов до нього й спитав, чи ще приймають заяви.

— Приймають, але не від усіх, — відповів він, не підводячи голови.

— А від кого не приймають?

— Від таких, як я.

— А хто ти?

— Попівський син.

— Попівський син?

— Авжеж.

Якусь хвилину я дивився на нього співчутливо. — Значить, не приймають таких як ми?

— А ти хто? — спитав він, підвівши голову.

— Дяківський син, — відповів я. — Значить, не варто пробувати?

— Не варто, — сказав він. — Краще ходімо в Софіївку. Полазимо трохи.

Ми зійшли по сходах повз засмучених дівчат і поволі подалися вулицею вниз до Софіївки. Йшли під крилатими каштанами, під якими в гарячі дні був затишок і прохолода.

Я уважно приглядався до свого друга в нещасті. Він був стрункий, білявий, з подовгастим обличчям. Блакитні очі його були повні болу й туги. На вигляд йому було шіснадцять років.

— Як звати тебе? — спитав він у мене.

Я сказав.

— А тебе? — спитав я в нього.

— Віктор. Я з Троянів, якщо знаєш таке село.

— Авжеж знаю. Ми з матір'ю купили в Троянах породисту вівцю й назвали її Троянкою.

— Гарна була вівця?

— Дуже. Чудових ягнят родила на шапки й комірі. Таких овець у нас ніхто не мав.

— А в нас таких овець багато, — сказав він гордо.

Ми підійшли до Софіївки, славетнього парку на всю Україну. Цей парк штучно збудували кріпаки польського магната Потоцького для його примхливої коханки Софії. Перш за все кріпаки викопали лопатами два озера, оточивши їх штучно складеними скелями. Потім з вищого озера провели до нищого грубезну трубу і з неї бив височенний фонтан на рівні з вищим озером. Між цими двома озерами був підземний хід, печера з сталактитами й сталагмітами й Долина дерев — гігантів. Угорі, за вищим озером примістилися сільсько-господарський інститут й сільсько-господарська профшкола.

Ми зупинилися коло нижчого озера й оглядали з альтанки чудові краєвиди, а потім підійшли до штучно складених скель. Одна величезна скеля стирчала з води під самим берегом. Віктор сказав мені, що ці скелі кріпаки перевозили й перетягали з далеких місцевостей і ставили на березі. Оця скеля, що стирчала з води, під час пересування впала в воду й накрила кілька десятків людей. Тому її назвали Скелею смерті.

Ми постояли над нею, потім походили Долиною дерев-гігантів, побували в печері й піднялися серпентинною доріжкою до верхнього озера. Це озеро було невелике, але гарне й тихе, немов би замість води лежало на ньому дзеркало. Посеред озера красувався маленький острівець з білою альтанкою. Ця краса заворожувала мене. Віктор також захоплено оглядав озеро й, тяжко зідхнувши, сказав до мене:

- Тепер куди підемо?
- Ходімо до сільсько-господарської профшколи.
- Я вже там був.
- Не прийняли?
- Ні. Навіть не хотіли говорити.
- А я піду. Подивлюся, як виглядає вона.
- То йди.
- А ти?

— Піду додому. — Він пильно глянув на мене. — Будеш колись у Троянах, — зайди до мене. Я дуже хотів би ще раз побачитися з тобою.

— Спробую, — відповів я.

Ми розійшлися з потисками долонь, як давні й добрі знайомі. Я обійшов озеро й попрямував до сільсько-господарської профшколи. Дорогою думав про Віктора й тому, здавалося, дуже швидко підійшов до довгого білого будинку, за яким тягнувся яблуневий сад з кущами малини, агрусу й білих, червоних і чорних порічок. При вході довідався, що в білому будинку містився сільсько-господарський інститут. Я постояв на веранді й увійшов до нього.

У великій залі кілька десятків студентів і студенток захоплено говорили з якимсь молодиком. Він був у вицвілій червоноармійській уніформі й полатаних чоботях, ніби прибув сюди з військових бараків. Загальна увага до нього зацікавила мене.

Я спитав у якогось студента, що це за цяця. Він відповів, що це поет Микола Бажан.

— Микола Бажан? — майже скрикнув я.

— Так. Ти що, не чув про нього.

— Чув. Багато чув про нього. І читав його поезії.

Я поволі пробрався крізь натовп і почав приглядатися до нього. Він був середнього зросту ще зовсім молодий, з блідим обличчям, на вигляд не більш двадцяти п'яти років, з трохи вириченими й малорухливими очима. Мав високе чоло, над яким пробивалася лисина. З його віршів, у яких домінував холодний розум (раціональних віршів, як називали їх) і які технічно були вкладені в залізну форму, я уявив собі його набагато старшим, кремезним, вищим, майже велетнем.

Студенти сипали йому питання. Він відповідав повільно, розмірено, обережно, ніби зважаючи їх на невидимій вазі. Всі пильно дивилися на нього й слухали його з затаєним подихом, як у давнину зворушені люди якогось пророка, що несподівано з'явився між ними й після

цього більш не з'явиться ніколи. Нарешті він підвів руку, сказавши, що йому треба йти, і молодь почала поволі розходитися. Не знаю, як це сталося, але я махнув йому рукою. Він з легкою усмішкою відповів мені, як зухвало-му підліткові, так здалося мені.

— Ми ще побачимося, — подумав я.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Я йшов з тяжким сумом з Уманя додому й весь час думав, чи вступити мені в Тернівці до дядька Захарія й тітки Параски, чи ні. Вони ж стільки мали свого клопоту, а тут я ще й свій додаю до нього. Звичайно, тітка оброститься слізьми, але дядько ще дужче спохмурніє й моє горе покладе йому ще один камінь у груди. Дядько Захарій був дуже чутливий і з великим болем реагував на несправедливість, кому б її не робили. Він був чужий, але став рідний мені, як батько й мати. Тому я вирішив аж у Тернівці, щоб не заходити до дядька й тітки. Зайду іншим разом, нехай трохи пройде часу, нехай струсується моя біда. Я спинився недалеко від їхньої хати, глянув на неї й поволі подався додому.

Уже вечоріло, вітерець стихав, далека степова синь згущувалася й зливалася з синню неба. У мене дуже боліли ноги, та ще й, ідучи босоніж, наколов їх, і вони не йшли, а тяглися. Але я не міг сісти й відпочити, бо в степу застала б мене ніч. Тому я напружував усі сили й увійшов у село, коли вже почало темніти. В ньому вже не треба було поспішати, і я пішов помалу. Біля школи хтось ішов напроти мене. Це була Дарка. Я дивився на неї й не вірив своїм очам.

— Що ти тут робиш? — спитав я в неї.

— Вийшла тобі на зустріч.

— Звідки ти знала, що я повернусь сьогодні?

— Нізвідки. — Ми йшли мовчки. — Прийняли тебе до педтехнікуму?

— Ні! Не прийняли нікуди.

Ми знову йшли мовчки.

— Не журися, — сказала вона. — Приймуть на другий рік.

— Я не журюся... Може це й краще. За рік я підросту й знову спробую.

— Може це й краще, — повторила вона. — Вступиш на другий рік і в дев'ятнадцять років закінчиш. Тоді ти будеш зовсім дорослий.

— Авжеж, — сказав я. — І ти теж.

Ми підійшли до вулиці, де їй треба було повертати, й зупинились.

— Що ж ти будеш тепер робити? — спитала вона.

— Пасту корову й багато читати.

— А я ходитиму до сьомої кляси.

Вона дивилася на мене, а я на неї й вона думала щось сказати й думав я. Але ми мовчали.

Потім вона сказала: — Добраніч.

— Добраніч, — відповів я.

Вона повернула на бокову вулицю, а я пішов просто, бо жив у протилежному кутку села.

Наближаючись до хати, я думав про те, що сказати батькам про мій неуспіх в Умані, щоб обійшлося без суму, печалі й сліз. Звичайно, я мусів сказати правду, що мене ніде не прийняли, але що я не дуже тужу за цим. Десь за рік підросту, прочитаю багато книжок і мені легше буде вчитися. Мовляв, буду один з перших учнів. Мене будуть поважати, цінити й, може, не так звертатимуть увагу на моє соціальне походження. Це викликало в мене вдовolenня, і я нібито з радісною усмішкою ввійшов до хати.

У хаті на столі блимала гасова¹ лямпа, навколо стола сиділи мати й сестри, а батько коло дверей перевіряв медогонку. Всі, як видно, чекали на мене, на мої результати. Я з веселим виглядом привітався з ними й кинув

¹ Керосинова.

під лаву порожню торбинку. Мій усміх оживив усіх і прояснив їм обличчя.

— Бачу, ти з добрими вістками, — сказала мати.

— З добрими й недобрими, — відповів я.

— Як це?

— А так...

Я розповів, як було, і в кінці сказав їм те саме, що й Дарці — може це й краще.

— Може й правда, — сказала мати й з нею погодилися сестри. Батько оглядав медогонку (я не бачив його обличчя, але відчув, що воно стало землянистого кольору й майже нерухоме).

— Завтра поженеш корову в поле, — сказала мати, щоб розрядити атмосферу.

— Авжеж, — відповів я. — Спочину з дороги.

Цього разу обійшлося без сліз, і я був дуже радий, що сталося, як думалось. Щоб більш заспокоїти, я розповів їм про мою ночівлю на цвинтарі, про зустріч з Віктором з Троянів, про дива в Софіївці, але втаїв про привітання з справжнім поетом Миколою Бажаном, щоб вони не глузували з мене.

Після вечері я пішов до маленької кімнати, в якій жив своїм життям і спав у ній. У ній було лише вузеньке ліжко, невеличкий столик і стілець. У кутку — моя бібліотечка. Однісіньке вікно виходило в садок. Після денної спеки в кімнаті було душно, і я відчинив вікно. З саду дмухнув на мене запах достиглих грушок і яблук, але його відразу забив запах м'яти й любистку, що росли під хатою. На чистому небі, здавалося, хиталися зорі, як ягоди на вишнях. Воно немов би дивилося на мене своїми ласкавими очима й питало, як живеться мені, як почуваю себе під ним. Я жалісно похитав головою й у мене на очах виступили сльози. „Погано, погано”, — прошепотіло щось у моїй думі. „Дуже погано. Чому? Вам добре питати, бо вам просторо в небі. Ніхто не спиняє ваш хід, і ви не спиняєте нікому. А мені спиняють. Тому мені тісно на цім світі. Тісно й темно, як у льоху, де нема вікон,

нема світла, яке ви маєте або щедро дістаєте від своїх сусідів...”

Сльози душили мене, і я зачинив вікно й у розпуці впав на ліжку. Я ридав у собі, щоб своїм риданням не розбурхати рідних, які, може, теж ридали, але це ридання захлиналися в них, як моє в мені...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Наприкінці літа й напочатку осені люди працювали в полі й у селі було порожньо, тільки де-не-де галасували діти й гавкали собаки. Зате ввечорі село нібито пробуджувалося, наповнювалося парубочими й дівочими піснями. Потім парубки й дівчата сходилися, їхні голоси зливалися й лунали до півночі. Частково молодь збиралася в сельбуді, але це здебільшого були комсомольці й комсомолки, які не працювали, а підганяли тих, що працювали. Переважно це були сини й дочки батьків, які також усе своє життя уникали праці й здобували собі хліб собачою службою в поміщика Чижова або крадіжками й грабунками в селі й на роздоріжжях. Під час революції вони пішли з більшовиками, а після неї стали комуністами, очолили комнезами й сільради, й порядкували в селах. Тому й їхні діти просякались кар'єризмом, пристосовуванням і культом вищости в селі. Це була советська еліта, на яку в селі оперався советський режим. Їм була відкрита дорога всюди — в профшколи, технікуми, інститути й університети, їх учили за державний рахунок (т. зв. стипендії), а потім використовували на командних становищах. Тому ця советська молода еліта бездушно ламала наші вікові традиції, нищила культурні здобутки, а особливо свою мову, принижуючи її й ставлячи нижче російської. Цю чужу мову (фактично жаргон чи суржик двох мов — своєї й російської) вони вживали в своєму середовищі.

Але найбільшу нетерпимість вони виявляли до релі-

гії. На своїх щоденних зборах у сельбуді вони викрикували Марксову антихристиянську догму „релігія це опіюм народу”, а також додавали до цього плоди своїх винаходів: „релігія це буржуазна видумка”, „релігія на службі буржуазії” й тому подібне. Ці марксистські погляди, як вони називали, завжди закінчували одним: „Бога нема й не може бути”. Релігійних селян вони висміювали, а з священослужителів і їхніх дітей глумилися й ображали їх непристойними словами.

Так само вони поводитися зо мною, називаючи мене „дядьком”, „святителем”, „христосиком” і при тому реготали. Спочатку я плакав, а пізніше почав показувати їм зуби.

Найбільше докучав мені рудий Володимир Богатін, син колишнього економа в поміщика Чижова. Старий Богатін помер під час революції, а його синок, підрісши, зв'язався з місцевими більшовиками, вступив до комсомолу й незадовго після цього очолив комсомольський осередок. Після цього його часто бачили з районовими комсомольцями й комуністами й навіть з співпрацівниками ЧеКа. Тому селяни перед ним тремтіли, боялися й уникали його.

Якось увечорі, коли я йшов до ставка купатися, ненароком зустрівся з ним на вулиці. Він глянув з єхидною усмішкою на мене й сказав:

— Мені сказали, що ти ходив до Уманя.

— Ходив, — відповів я.

— І виходив щось?

— Виходив чи ні — це моя справа.

Він підійшов до мене ближче.

— Коли б ти й виходив, то це не pomoже тобі.

— Чому?

— Тому, — сказав він глумливо. — Ти довго не сидиш там.

— А може?

— Ні! В середніх школах, в інститутах і університе-

тах можуть вчитися тільки діти робітничо-селянської класи. А ти до них не належиш.

Я засміявся. — Нам обом нема там місця. Мені — синові дяка, а тобі — синові поміщицького економа.

— Мій батько був пролетар.

— Був чи ні, в цьому колись розберуться. А що до школи, то причалю я десь до неї.

— Думаєш, що коли ти пишеш вірші, то причалиш? У наш час поетами можуть бути тільки пролетарі.

Я хотів спитати його, від кого він дізнався, що я пишу вірші, але тільки махнув рукою: — Хоч я не з пролетаріяту, але спробую.

Я відійшов від нього й помалу подався в західню частину села.

Сонце вже зайшло, на заході небо вкрилося рум'янцем, на небі прокидалися зорі. Я дивився на ніжній рум'янець заходу й на ласкаві зорі й моє серце стискалося з жалю. Що я зробив людям поганого, що не дають мені в житті ходу. Нікого не скривдив я, не обманув, не ошукав. Поводив себе так, як учили мене батько й мати: коли побачиш когось на вулиці, особливо старшого за себе, здійми шапку й привітайся. Знайдеш щось на вулиці, — переступи й іди далі. Нікому не чини зла, а побачивши його, — обійди. Роби по-правді й говори правду, навіть тоді, коли вона не на користь тобі. Виховуй у собі почуття гідності — найбільшої вартості в людській душі... Я так робив. То чому ж зустрічають мене ненавистю, якої я не викликав у нікого, і злом, якого я не зробив нікому? Що я народився від батька, що його погляди, світосприймання й наука розходяться з поглядами, світосприйманням і наукою комуністичного режиму? Та воно й мусить так бути. Люди ж не стандарти, не однородні зернини, з яких вирощуються однакові рослини. Кожна людина — це окремих світ з іншим змістом, як ці зорі, що мерехтять надо мною. То чому ж кожному цьому окремому світові не дають розвиватися по-своєму, згідно з своєю природою?...

Так я думав про це, але видумати не міг нічого. А акації ніби шепотіли до мене — підрости, тоді думатимеш глибше й щось видумаєш...

З цими думками я підійшов до ставка й сів на камені. Теплий і тихий вечір заколисував село за винятком далекої пісні та голосів від задоволення, яке хлопці й дівчата знаходили в воді. Мені тяжко було на душі, тому я прислухався до цих голосів, які, здавалося, як птахи, літали над водою. Між ними нібито чувся Дарчин голос. Я підвівся й підійшов до води. Так, це був голос її. Я хотів гукнути до неї, але вирішив цього не робити, бо мені здалося, що я також почув голос її брата. А він був засліплений комсомолець — права рука Богатіна. Я не хотів, щоб він побачив мене з сестрою. Тому я підвівся й пішов додому.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Якось у полудень я гнав корову додому й коло школи побачив Микиту Годованця. Після закінчення семирічки я уникав його, щоб не втягнути в біду. Блюстителі цього режиму могли побачити мене, „клясового ворога”, з ним, і поставити його в ряд з підозрілими. А тому й тепер я зігнув голову й хотів непомітно пройти повз нього. Але він побачив мене, підійшов до тину й привітньо всміхнувся. Я зупинився й привітався з ним.

— Як відчуваєш себе, — спитав він.

— Добре.

— Що робиш?

— Пасу корову.

Він сумно дивився на мене.

— Чи пишеш вірші?

— Трохи.

— Жаль, що я не можу прочитати, бо взавтра виїжджаю до Харкова.

— Назавжди?

— Авжеж.

Я теж жалію. Але сподіваюся, що ми колись зустрінемося.

— Звичайно, — підбадьорив він мене.

Я побажав йому успіху, і ми розпрощалися. Я швидше пішов від нього, бо не хотів показати йому мого замученого обличчя. Це була велика втрата. Тепер я мусів замкнутися в собі й варитись у власному соку. Крім нього ніхто не міг фахово зважити мої думки, ввести мене в таємничий світ образів й показати мені його, на який багато людей дивляться, але мало бачать.

Весь вечір я був під враженням утрати мого вчителя. І під цим враженням уранці погнав корову до байраку.

А ранок був напрочуд ясний і зарум'янений на сході. Сонце викочувалося таке велике, як якийсь вогненний диск, і рум'янило поля, дерева, траву і зілля обабіч шляху. Це були останні дні літа й тому воно подвійно намагалося показати свою красу: згущену барву сонця, неба, трави і навіть білість і кучерявість хмарок, що плавали клубками в синьому небесному океані.

У байраці нікого не було. Пастухи й пастушки в цей час більш перебували на стернях і толоках, де розкладали багаття й пекли в них картоплю, а також жебрали дині й кавуни в проїжджих господарів. А в байраці вже все відійшло. Тільки де-не-де були ліщинові орішки, які в передосінні й осінні дні не дуже притягали підлітків.

Дивлючись з байраку на долину, я побачив дівчинку, яка гнала корову. Я розпізнав її відразу — це була Дарка. Вона помітила мене й, підійшовши до мене, сказала:

— Бачиш, я прийшла до тебе.

— Дуже радий, — відповів я.

— Ходімо звідси, — сказала вона, дивлячись в долину.

Ми зігнали корів і погнали їх у глиб байраку. Над нами вуркотіли горлиці, десь дятель вистукував дзьобом по дереві, а в траві співали припізнені коники. Сонце не-

мов би визирало з дубового гілля й освітлювало від краю до краю галявини. Нарешті ми пригнали корів на черешневу галявину й сіли під черешнею. Ми сиділи мовчки. Вона дивилася на мене своїми ласкавими очима. Від цього погляду в мене дуже билося серце й мені здавалося, що я чую його стукіт. Я хотів узяти її за руку, але боявся, щоб не образити її.

— Я хочу щось сказати тобі, — сказала вона тихо.

— Кажи, — промовив я.

— Мої брати знають, що ми бачимося.

— Знають?

— Дуже погано, що вони знають.

Я знав чому, але спитав.

— Погано? Чому погано?

— Ти знаєш їх. Вони тебе не люблять.

— Я їм не зробив нічого злого.

— Я знаю. Але вони тебе не люблять.

— Що я дяківський син.

— Так. Але це нічого. Мені гарно з тобою, і ми будемо бачитися.

— Дуже добре, — сказав я.

Ми знову сиділи мовчки й дівчина з тугою дивилася на мене. Навколо нас, здавалося, все затихло, тільки над нами, на черешні, зозуля кілька разів сумно закувала „ку-ку!” І раптом у цю тишу вдерлися недалекі дитячі голоси. Дарка схопилася: — Тікаймо! — сказала вона.

Я також схопився. — Лишайся тут, а я пожену корову далі в байрак.

— Поженем разом.

— Ні. Я пожену й ніхто нас не побачить.

— Добре, — сказала вона.

Я загнав корову далеко в гущавину й сів під дубом. Мені здавалося, що весь світ підо мною, що сонце сходить тільки для Дарки й мене, що трава росте й цей дуб огортається зеленою накидкою лише для нас...

Крізь сплетене дубове гілля сонце пригрівало дужче й густшав запах лісових квіток. Одне й друге заколисувало мене, і я не помітив, як заплющив очі...

В неділю я лишився вдома. Зранку ми всією родиною були в церкві. Мої дві старші сестри і я співали в церковному хорі, яким диригував мій батько. Мати з моєю молодшою сестрою й братом Борисом стояли під криласом.

Службу Божу правив священник Брицький, середніх років, якого прислали на нашу парафію з іншої місцевості. Хоч він походив з родовитої священничої родини, але не дуже дотримував священничих традицій. Він високо підстригався, голився й після Служби Божої ходив у цивільній одежі. Людям це не подобалося. Вони зикли до священників з довгим волоссям, з вусами, бородою й у довгому підряснику. Знову ж таки, він поводив себе по-цивільному: був за панібрата з людьми, жартував з дівчатами й навіть до декотрих залицявся. Це також людям не подобалося. Вони вбачали в ньому людину, яка дивилася на свій священничий стан, як на професію, що давала йому засоби до існування. Мій батько, який був з консервативними поглядами, також не симпатизував йому й поза церквою зустрічався з ним неохоче.

Я також не долюблював його, бо він говорив проповіді не нашою, а російською мовою. І ще за те, що він був скупий і зажерливий і не дозволяв мені рвати вишні й сливи коло церкви, які пропадали на гіллі чи на землі так само, як і в його садку.

Багато людей не долюблювало його, але мусли з цим миритися, бо після большевицької революції всі священничі школи були закриті й відчувався брак священників. Тому люди мусли триматися його, бо комуністи й комсомольці могли використати його втрату й замкнути церкву. Людей кидало в досаду тільки те, що його несвященнича поведінка давала добру нагоду комуністам і комсомольцям вести антирелігійну пропаганду.

Як не було, але дія влади проти церкви викликала в людей протидію в обороні її. Щодалі церква повнішала, а з поширенням чутки в Україні про прихід антихриста, люди збиралися в хатах, молилися, співали псалми й відвозили хрести в місцевості, де відбувалися чуда. А най-

більше в далеке село Калинівку, в якій червоноармієць нібито прострілив розп'яття і з нього нібито потекла кров. Про це говорили в усій Україні, і з усіх її кінців люди звозили в Калинівку хрести й закопували їх навколо простріленого Розп'яття. Чи з цим розп'яттям було так чи ні, але всі знали, що своїми релігійними актами люди робили величезний опір проти гноблення владою їхніх релігійних почувань і їхнього сумління.

Отож тієї неділі церква була заповнена молящими, а ті що не вміщалися в ній, молилися на паперті. Після Служби Божої люди, як звичайно, розмовляли й ділилися новинами, і моя мати також кілька разів зупинялася в розмові. Після цього ми пішли додому.

По обіді всі порозходилися — батько на пасіку, а сестри з малим Борисом у садок. У хаті лишилися мати й я. Мати витирала помитий посуд і клала його в мисник, а я читав вірші Володимира Сосюри.

— Як тобі було вчора в байраці? — спитала мати.

— Дуже добре, — відповів я.

— А з ким ти там був?

Я завжди говорив правду. Коли ж не хотів говорити її, то мовчав. Тепер я мусів сказати правду, бо відчув, що мати знає, з ким я був у байраці. А тому, не відриваючись від книжки, я відповів: — Я був там з Даркою.

— Знаю.

— Якщо хочеш, то скажи — звідки?

— Мені сказала жінка коло церкви.

Я підвів голову.

— Чи я не можу бачитися з Даркою?

— Можеш. Але на твоєму місці я цього не робила б.

— Чому?

— Ти ще малий, — сказала мати. — А також побачення з нею можуть тобі пошкодити. Ти знаєш, які в неї червоні брати.

— Знаю.

— Будь обережний. Ти також знаєш, які тепер часи. Мені було жаль матері й Дарки.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

У 1925 році була чудова осінь — довга, тепла, тиха з синім глибоким небом і прекрасними золотистими деревами. Я любив дужче осінь, ніж весну, бо осінь не розслаблювала мене мріями як весна, а навпаки — наповнювала думками, давала надхнення й викликала охоту до творчої праці. Тому, пасучи корову в байраці або на бічних дорогах, чи в ярах і лісках, я насолоджувався осінню, її шумом і тишею, а особливо її золотом, яке вона так щедро розсипала по землі.

Я завжди брав з собою книжечку поезій, папір і олівець. Десь під черешнею чи дубом у байраці або під терновим кущем у польовій балочці читав поезії або вкладав у вірші свої думки й спостереження. Читаючи чи пишучи, я чомусь найбільш думав про золоте листя й Дарку, не зважаючи на те, що після розмови з матір'ю не треба було про неї думати. Я погоджувався з матір'ю, але я нічого не міг удіяти, щоб вибити цю дівчинку з голови. Мені навіть здавалося, що вона споріднена з золотим листям, що вона живе в ньому й що це листя колись розгорнеться, вона вийде з нього, босоніж підійде до мене й скаже: — От бачиш, я прийшла до тебе...

Проте вона не з'являлася. Уже з тиждень я не бачив її й різні думки турбували мене. І я почав сумувати. Але одного дня над вечір я підвів голову від доморобної книжечки й побачив її. Вона босоніж стояла на золотому листі і з сумним усміхом дивилася на мене.

— Як я втомилася, — сказала вона.

Схвильований її з'явою, я сказав, що перше прийшло мені в голову: — Сідай. Тут так гарно. Дивись, скільки золотого листя на кущі й жодне не колихнеться. Ти любиш осіннє листя?

— Дуже. Коли я виходитиму заміж, то надягну вінок з нього. Гарно буде?

— Дуже гарно. А ти?

— Я приколю з нього букет.

Ми всміхнулися, а потім зігнули голови й сиділи мовчки. Вона щось думала й зідхала. Потім згорнула долонями опале листя й почала старанно складати листочки на купку. Я поклав книжечку на землю й дивився на неї.

— Ти пишеш вірші в цій книжечці? — спитала вона.

— Так.

— Прочитай щось мені.

— Я прочитаю з пам'яті.

— Добре.

Я прочитав їй віршика про деревце, яке, побачивши на собі золоте листя, зраділо. Але незабаром почало плакати, коли листя обпало з нього.

Дарка тяжко зідхнула.

— Воно було маленьке й нічого ще не знало.

— Авжеж. Пізніше воно дізналося про все й уже не раділо й не плакало.

Ми знову сиділи мовчки.

— Як ти назвеш свою книжечку?

— Золоте листя.

— Я думала, що ти так назвеш.

— Коли?

— Як ти прочитав мені віршика.

Вона підвела голову й якийсь час дивилася кудись далеко, де синя земля зішлася з небом. Потім підвелася й помалу почала струшувати з себе листя.

— Мені вже треба йти, — прошепотіла вона.

Я також підвівся.

— Так, тобі вже треба йти, бо пізно. Я пожену корову додому, коли ти будеш далеко, — сказав я.

— До побачення, — сказала вона й побігла на дорогу.

— До побачення, — відповів я й довго дивився їй у слід, поки вона не зникла.

Мене облягали думи, і я весь час ходив з ними. Чому Дарка сумувала й не висловила свого суму словами? А вона хотіла щось сказати, бо прийшла в поле, але не наважилася й так відійшла.

Я відчув, що щось сталося з нею, але це були тільки здогади.

Якось на вулиці я зустрів Йосипа Пилипчука — сина сусідки — вдовиці. Він був роком старший за мене й дуже упривілейований. Упривілеював його молодий учитель математики Грифін, який харчувався й часто проводив час у його матері. Маючи таку підпору, Йосип дер носа серед підростків і з п'ятнадцяти років почав парубкувати. Але до комсомолу не вступав. Видно йому порадив Грифін, що походив з Умані і стояв далеко від комсомолу. Також стояв збоку від советсько-комуністичного руху в селі, а натомість у школі й поза нею перебував у товаристві дітей, грав з ними в м'яча на шкільному подвір'ї або цілу дитячу юрбу водив з собою. Діти любили його й носили йому їсти й пити, хоч він у цьому не мав потреби. Під час перерви він кликав учнів до себе й вони все це з'їдали.

Йосип перебував у нього частіше, ніж інші учні й, навіть, інколи ночував у нього. Хоч він не був комсомольцем, але завдяки привілегії, що її дістав у Грифіна, і своєму бідняцькому становищу, був побажаний у советських керівників села. Його з гонором приймали у сельбуді й комсомолки липли до нього. В селі говорили, що він уже ходить на досвітки. В шістнадцять років він був досить розвинений, носив довгого чуба й прилизував його по-парубоцькому. Ходив у галіфе, в хромових чоботях і в сорочці-будьоновці на випуск. Був відважний забіяка. Під час зустрічі з ним на вулиці ми привіталися, і він спитав у мене: — Як поживаєш?

— Непогано, — відповів я.

Він знав, що мене не прийняли до профшкіл і знав чому.

— Що ж ти думаєш робити? — спитав він знову.

— Пасту корову.

— Погане майбутнє. Коли б ти дорослий, то одружився б і десь працював би. А так Дарка — може вислизнути в тебе з рук.

Я всміхнувся.

- Чому ти так думаєш?
— Бо вона гарна й кожен кидає на неї оком. А найбільше Лисянський упадає коло неї.
— В нього ж жінка.
— Що жінка? Сьогодні одна, а завтра може бути інша. Ти перед ним не втримаєш Дарки. А я втримаю.
— Ти також мітиш на неї?
— А чому б ні? Жаль буде, коли хтось з босячні схопить її.
Він з парубоцькою войовничістю дивився на мене.
— Спробуй, — сказав я.
— А ти не жалітимеш?
— Якщо вона піде з тобою, то ні.
Але йдучи додому, я весь час думав, що Йосипове передбачення не здійсниться.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Якось у суботу, коли я пригнав корову з поля, мати сказала мені: — Завтра вранці поженемо в Трояни вівці продавати.

- А корова?
— Дівчата нажнуть їй трави.
— Добре. Я піду з тобою.

Я з радістю згодився, бо мав нагоду побачити Віктора.

На другий день ми встали вдосвіта. Мати дала мені торбину з пирогами, і ще до сходу сонця ми вигнали з обори четверо овець. Це були всі наші вівці, і я з жалем дивився на них востаннє.

— Чому ми продаємо їх? — спитав я матері.

— На нас наклали великий податок і ми не маємо чим платити.

— Жаль, що їх більш у нас не буде.

— У нас багато дечого не буде, — сказала мати сумно.

Вона сказала правду. Минулого року ми продали тегицю, щоб виплатити непомірний податок, що наклала сільрада на наш церковний город і хату, де ми жили. Цей податок щороку збільшували, щоб ним примусити батька вийти з церковної хати. Але люди радили батькові з хати не виходити, — казали, що допоможуть, коли буде потреба. Але батько з своєю честю й гідністю ніколи на це не піде. Коли комуністи дуже притиснуть нас, казав він, то ми перейдемо в нашу власну хатину, яку мати внаслідувала від своєї матері. Тепер ми мусіли продати всі вівці, щоб заспокоїти свавілля червоної сільської влади.

Я бачив по матері, що вона гнала вівці з дому, як свою душу, бо ж вівці були нашою любов'ю й великою допомогою в нашому господарстві.

А сонце підводилося, червоне, тепле, ніжне, обсушуючи обабіч на травах і квітах росу, що переливалася, як дорогоцінне каміння. Ми гнали вівці збоку дорогою, бо лею час-від-часу проїжджали вози, обганяючи нас і зникаючи в ранковій степовій тиші.

Це був кінець вересня — час чудового бабиного літа. Повітря було прозоре й до млости тепле. Особливо в степу стояла якась нічим не займана тиша — ні вітром, ні людським гомоном, ні пташиним щебетанням. Довкола все ніби затаїло подих, дивлючись на білі безконечні струни, що їх торкали невидимі пальці бабиного літа. Це було чудове видовище, створене майстерними руками природи, щоб заспокоїти й урівноважити душу й тіло людини після тяжкої літньої праці. Ми з матір'ю йшли мовчки лише часом ніжно промовляли до овець, які поволі приставали.

Сонце вже підійшло до середини неба, коли ми ввійшли в Трояни. Ще здалеку з ярмарку заскреготіли вози й завихрились людські голоси, перемішані з коров'ячим ревом, конячим іржанням, овечим меканням і курячим сокотанням. Цей ярмарковий галас робив шум у моїй голові, виводячи мене з рівноваги. Це була протилежність до степової тиші, до задуманих степових трав і квіток, які викликали спокій і вводили в світ мрій. Тому, коли

ми підійшли до ярмаркової площі й зупинилися на ній, я сказав матері, що поки вона продаватиме вівці, — я збігаю до Віктора.

— Иди, але не гайся, — сказала вона. — Та тримайся дороги, щоб не зблудив.

— Я не маленький, — сказав я.

— Звичайно, але й дорослі блудять.

Я махнув рукою матері, вийшов з ярмаркової площі й подався курною дорогою в той бік, де височіла церква. Вона була велика (більша як у нашому селі), між високими деревами, якими, здавалося, була уклечана. Недалеко від церкви біліла хата, в якій мусів жити священник, якщо його звідти не вигнали. Тому я спитав у якоїсь бабусі, що йшла вулицею, чи в тій хаті живе священник.

— Покищо ще живе, — сказала бабуся. — Але не йди туди, бо там велике нещастя.

— Яке? — спитав я й у мене чомусь усе похололо.

— Син повісився.

— Який син?

— Віктор, — сказала бабуся й заплакала. — Віктором його звали. Був дуже гарний хлопець і повісився.

Я дивився на неї й не міг стримати сліз.

— Чому, бабуся! Чому Віктор повісився?

— Зацькували. Зацькували антихристи нещасного. Вчора ввечері прийшов додому й наклав на себе руки... Не йди туди, бо там таке нещастя.

— Я не піду.

І не пішов, щоб схоронити його в моїй пам'яті такого, якого бачив ув Умані.

Якусь хвилину я сумно дивився на хату поблизу церкви, над якою, здавалося, схлипували дерева. Але Віктор спокійно лежав у ній, не бачучи їх і не чуючи їхнього плачу. Він був байдужий до всього — до дерев, до неба, до сонця й до добрих і злих людей, яких однаково голубило небо й сонце.

Однаково! — протестував я. — Чому ж одні носять в душах їхню добрість, а інші перероблюють її на зло

й кидають ним на ближнього? Бо вони, як батько не раз казав мені, втратили любов до Бога, а звідси — любов до людини. От Віктор, п'ятнадцятирічний хлопець, радісно дивився на цей світ, розгадував його загадку й рвався до науки, щоб освітити свої думки, і його загнали в сліпий кут, звідки він не вийшов. Чому? Він же був чистий, сповнений любов'ю до всього, що оточувало його й розсилав її щедрою рукою. Тепер його нема. Що ж я скажу матері, коли повернуся до неї? Скажу, що Віктора нема, що він наклав на себе руки? Ні! Цим збентежу її до найглибших надр її душі й вона на завжди втратить спокій, і весь час думатиме, щоб цього не сталося зо мною.

Так я думав, стоячи обіч дороги. Потім поволі рушив з місця, намагаючись якнайдовше протягнути час в дорозі до матері.

Коли я повернувся на ярмарок, мати сиділа на каменю. Овець коло неї не було. Я мовчки дивився на її сумне обличчя.

— Продала? — спитав я в неї.

— Продала, — відповіла вона тихо, ніби їй здушило горло. — Як Віктор?

— Я не бачив його, — сказав я.

— Побачиш іншим разом. А тепер додому.

— Добре.

Але мати щось подумала й сказала: — Може перекусимо в якійсь їдальні?

— Перекусимо в дорозі, — відповів я їй.

Я не хотів заходити до їдальні, щоб мати не почула від людей про трагедію троянівського хлопця. І також не хотів лишатися в цьому селі, бо мені було тяжко в ньому. Я тільки й думав, щоб якнайшвидше вийти з нього.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Усю зиму я просидів удома. Часом ходив до Івана Годованця, що жив напроти нас через дорогу. Він також приходив до мене. Це було вечорами. Батько щось май-

стрував або читав книгу, мати пряла кужіль, сестри й Борис змотували мітки, а я з Іваном грав у шашки. Він був старший від мене на два роки й грав краще за мене. Тому частіше вигравав. А коли загонив мою шашку в кут, то довго й розкотисто сміявся. Але я не гнівався на нього, бо під час гри мої думки були далеко, і він використовував це. Коли б я думав тільки про гру, то мої успіхи були б кращі. Але я не прагнув до цього. Я грав з ним і думав про зупинену мою освіту, про Вікторову смерть, про нові мої вірші й інші речі. Тому я механічно пересував шашки.

Не дивлячись на те, що він насміхався з мене, — ми були добрі приятелі. Він ніколи не зневажав мене, а навпаки — співчував мені. Часом навіть потішав, що, мовляв, усе може несподівано змінитися. Люди весь час говорили про війну й чекали змін лише від неї.

Коли з цими думками я заходив у сліпий кут, то передо мною з'являвся Віктор і ніби говорив до мене: — Ти не проб'єш собі дороги в світ, лише себе замучиш або замучать тебе інші. Прокляни їх і йди за мною. Будеш мати спокій, як маю я.

У мене темніло в очах. Звичайно, я не боявся піти за ним, але я також не хотів так легко лишити цей світ. Не хотів, бо дуже любив нашу чудову землю, сине небо, пахучі садки й поля. Там, де тепер Віктор, їх не буде. Тому цього світу я не хотів лишати, а з ним ласкавої дівчинки.

Якось Іван спитав у мене в своїй хаті:

— Чи ти ще бачишся з Даркою?

— Абощо?

— Покинь її. Ти й так багато маєш лиха. Її брати заб'ють тебе, а її острижуть. Ти знаєш, які вони ярі комуністи.

— Я не боюся їх, бо я не парубок, а вона не дівка. А щоб брати не зробили їй зла, — я не виходжу до неї.

— Вона сама виходить. Це всі знають.

— Нехай знають.

Іван здивовано дивився на мене. Я бачив, що він ще щось хоче сказати.

— Нехай знають, авжеж. Але ти нічого не знаєш, — сказав він.

— А що?

— Вона також виходить до інших.

— Не вірю. А як виходить, то нехай виходить, — сказав я, щоб відчепитися від Івана.

Цілу зиму я не бачив її. Та й не міг бачити, бо не ходив нікуди — лише до церкви. І раз напровесні побачив її в церкві. Дарка стояла попереду мене — десь за кількома жінками. Я стояв нерухомо, ніби прикований до підлоги. Чи просунутися до неї? — подумав я. Я не хотів робити цього, щоб не втягнути її в небезпеку. Люди могли побачити й передати її братам. А це було б погано. Але мені хотілося сказати їй добридень! — і спитати, як вона живе.

Незабаром я помітив, що вона почала поволі наближатися до мене. І так тягнулися хвилини. Нарешті порівнялася зо мною, і я полегшено зідхнув. Деякий час вона стояла нерухомо, дивлючись поперед себе, ніби опинилася тут випадково. І раптом прошепотіла: — Весною ми побачимося в полі.

Я напів повернув голову й глянув на неї. У неї було бліде обличчя з пригаслими очима. Якусь хвилину вона журливо дивилася на мене й, кивнувши головою, швидше вийшла з церкви. Я закам'яніло стояв і мій погляд упав на образ Христа на іконостасі. — Боже, рятуй її! — почув я голос, здавалося, глибоко-глибоко, в самих надрах моєї душі...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Я не чекав довго весни. Вона завітала до нашого села в березні з ясним небом, теплим і прозорим повітрям і першими найніжнішими квітами. Був останній тиждень великого посту, і в нашій хаті всі готувалися до Вели-

кодня. Кабанник розтинав нашого останнього підсвинка. Батько й я складали в ночви сало й м'ясо й начиняли ковбаси. Мати пекла паски й бабки, а сестри фарбували яйця. Був страстний четвер, ми поспішали з роботою, щоб увечорі всією родиною піти до церкви на страсті.

У великім пості я найбільш любив страстний четвер, коли люди стояли в церкві з свічками і з затаєним подихом слухали Євангелію про страждання Ісуса Христа. Ці хвилини я особливо переживав останній рік, коли усвідомив своє страждання. Невеликий худорлявий Богочоловік раптом став для мене велетнем, якого до Нього й після Нього на світі не було. Став своєю незмірною добрістю й любов'ю до людей. Щоб передати це їм, Він добровільно пішов на муки й смерть. Я слухав це з найглибшим пієтизмом, слухав це до самозабуття й мої страждання ставали для мене легшими, навіть — приємними. А тому, допомагаючи своїй родині в хаті, я весь день думав, коли вже звечоріє й коли, нарешті, я наповню свою душу стражданням Богочоловіка, який так тяжко страждав за чистоту людських душ і також за чистоту душі моєї.

Коли надворі почало сутеніти, ми вийшли з хати й подалися до церкви. Йшли майже всією родиною — мати, три сестри, малий Борис і я. Батько пішов до церкви раніше, щоб приготувати ноти для хору.

Сьогодні ми йшли мовчки й насторожено. Ще за дня в селі розійшлася чутка, що під час страстей комсомольці робитимуть на вулиці під церквою антирелігійну пропаганду. Як робитимуть, ніхто не знав, але люди передбачали, що буде клопіт, який може закінчитися погано.

І справді, ми ще не підійшли до церкви, як у сутінках почули лайливі вигуки й регіт, а незабаром побачили кілька розпанаханих людських постатей по цей бік церковної огорожі. Я відразу впізнав Дарчиних двох братів, Богатіна, Любомського, Лисянського й ще кількох найнебезпечніших терористів і найнадійніших підпор советської влади в нашому селі. Вони глумилися й обзивали богохульними словами людей, що йшли повз них до цер-

кви. Коли ми підійшли до них, між ними зчинився страшний галас. — Гей, дяки, куди йдете? До раю? Спасатися? Рай для пролетаріату! А ваше місце в пеклі! Ми скоро заженемо вас туди!”

Ми мовчки ввійшли в відчинену браму й поволі прямували до церкви. Довкола нас згущувалася темрява й раптом у ній, за церковною огорожею, вибухнула російська антирелігійна пісня:

Далой, далой монахов,
Всех рабінов, попов,
Залезім ми на небо,
Разгонім всех боггов.

У церкві було вже повно людей, запалювалися свічки й незабаром церква заясніла в суцільному світлі. Гримнув хор і покрив богохульну пісню, що гвалтовно вривалася з вулиці в церкву.

У велику суботу несподівано приїхав мій старший брат Юрій до нас у гості. Він прибув з Пантелеймоном (якого чомусь звали Муником) — старшим сином матеріної сестри Євгенії Рожанської. Юрій і Муник учителювали в семирічній школі в Ладжині — далеко від нашого села. Муник пішов до своєї матері на ферму, а Юрій лишився вдома. Надворі було сонячно й тепло, і ми обидва після обіду вийшли в садок полежати на сонці. Коли ми роздяглися й лягли на ряднині, я спитав у Юрія, чи він дістав мої листи.

— Дістав, — сказав він.

— І не відповів на жодного.

— Не відповів. Я не міг написати в листі, чи я можу допомогти тобі, бо крім тебе листа можуть прочитати інші. Розумієш?

— Трохи.

— Виростеш, то розумітимеш більше. В цій справі я приїхав до тебе.

— Спеціально до мене?

— Можливо, щоб без свідків поговорити з тобою.

— Говори, тут свідків нема.

Він підвів голову й оглянув довкілля.

— Ти пізно народився, — сказав він. — Тому твої справи неважні. Навіть погані.

— Я знаю.

— З твоєю довідкою про соціальне походження тебе не приймуть нікуди. Навіть тоді, коли б ти в присутності приймальних комісій різав собі жили. Не приймуть ніколи!

— То що ж мені робити?

— Я думав про це й видумав. Знаєш що, — я візьму тебе до себе. Кілька місяців побудеш зо мною, і я вироблю тобі довідку, що ти на моєму утриманні. Директор нашої школи — свій чоловік, він дасть мені її.

— Це чудово. — майже скрикнув я. — Хіба можна щось краще видумати?

— Отож, — сказав Юрій вдоволено. — Але з цією довідкою ти можеш вступити тільки до сільсько-господарської профшколи. Там приймуть тебе, бо мало хто йде до неї. І конкурсу в ній нема. Розумієш?

— Розумію.

— Третього Великодного дня ми підемо до мене.

— А як буде з коровою?

Юрій засміявся.

— Вибачишся перед нею і скажеш їй до побачення.

— Я питаю, — хто пастиме її?

— Борис. Йому вже вісім років — нехай починає. Та й тобі, здоровилові, вже соромно возитися з коровою. Вже вуса сіються — дівчата кепкуватимуть з тебе.

— То ти скажи батькові й матері про це.

— Звісно.

Я почував себе так, ніби вдруге на світ народився.

Батько й мати були раді, що Юрій бере мене до себе. Може справді пощастить мені вступити до сільсько-господарської профшколи. Може, навіть, до Красносільської, до якої було тридцять кілометрів від Вікнини. Це було б чудово, бо я щотижня міг би приходити додому за хар-

чами й чистою білизнаю. Отже Юріїв винахід збільшив великодну радість у нашій сумній хаті.

Другого дня ранесенько вся наша родина пішла до церкви на Великодну Службу Божу. Юрій, старші сестри і я співали в хорі на криласі. Менша сестра — Маруся з малим Борисом стояли з пасками надворі, чекаючи на їхнє посвячення. Перед кінцем Служби я вийшов до них.

Довкола церкви стояло багато люду з покладеними на землю кошиками, з яких виглядали паски, ковбаси, крашанки, а з деяких навіть печені поросята. Але в цей світлий день люди були мовчазні й насторожено дивилися на вулицю. Я догадувався чому... Але на вулиці було тихо, тільки чулися з сельбуду безперервні вигуки й ахикання.

Посвячення почалося й закінчилося без пригод, і люди весело пішли додому розговлятися.

Ми рушили за ними.

Розговіння, як завжди, відбувалося урочисто, з піднесеним настроєм, з новими невидимими нитками, які в'язали родину. Воскресення Христове було в нас найбільше свято, було втіленням, більш ніж коли, людської надії на цім світі, а особливо — на іншому. Тому в ці дні людські душі були відкриті й з них текли безконечні струмки добра й любови. На Великдень люди прощали один одному зневаги й образи. На Великдень вороги ставали приятелями, а приятелі рідними. На Великдень відкривалися серця в молодих людей і затаєне й ув'язнене кохання виходило на волю.

На Великдень, після розговіння, люди здебільшого проводили час коло церкви. Літні люди, молодь і діти. Літні люди за розмовою, молодь брала участь у грах і забавах, а діти ковталися крашанками й цілі три дні дзвонили на дзвіниці в дзвони, прославляючи Христове Воскресіння.

Отож, після розговіння, мої сестри й я пішли до церкви, а Юрій до Муника на фарму.

Я оглянув молодь, чи нема між нею Дарки. Її ніде не

було. Постоявши трохи коло сестер і дівчат, до яких сестри приєдналися, я подався на розшуки її. Тиняючись між людьми, я крадькома позирав довкола, чи не з'явилася вона, але мої розшуки були марні. Тоді я вийшов на вулицю й став приглядатися до людей, що після розговіння йшли до церкви. Тим часом з сельбуду гриміла гармошка, і я подався до нього.

Сельбуд містився в напів зруйнованій колишній церковно-приходській школі. З часів революції ніхто цієї школи не ремонтував. Солом'яний дах у ній зігнув і під час дощів вода лилася крізь стелю в залу. Але упривілейована молодь — юні лєнінці й комсомольці — про неї не дбали, а неупривілейована дивилася крізь пальці й обходила цю руїну десятою дорогою.

У кожному разі комсомольці ставили в ній антиукраїнські й антирелігійні вистави, або вечорами танцювали під балалайки й мандоліни, а часом під гармошку. Також і тепер вони пустили в рух усе що мали — балалайки, мандоліни й гармошку а також улаштували під сельбудом танці, щоб відтягнути молодь від церкви.

Коли я підійшов до сельбуду, то в гурті хлопців і дівчат помітив Дарку. Вона сиділа з опущеною головою на ослоні між Лисянським і Пилипчуком. Обидва, один поперед другого, щось говорили їй. Вона мовчала, дивлючись у землю. Брати її танцювали.

— Гей, святий! — гукнув до мене Богатін. — Ходи сюди! Побавишся з нами. Покажеш людям, що ти з робочим класом, а не буржуазією!

Я обернувся й помалу пішов вулицею назад до церкви.

Перед церковною брамою я почув знайомий голос. До мене наближався мій сусід Іван Годованець. Я був дуже радий цій зустрічі. Ми похристосалися і ввійшли в церковну браму. Іван витягнув з кишені крашанку й сказав: — Поковтаємось?

— Я не маю крашанки, — відповів я.

— Забув узяти?

Я йшов мовчки.

— Чому ти невеселий?

— Не знаю.

— Ти знаєш. Ййбогу знаєш. Нема Дарки?

Я мовчав.

— Нема й не буде. Ніколи не буде, — сказав він таємниче.

— Ніколи не буде?

Він підійшов до мене ближче й сказав мені майже на вухо: — Спочатку брати били її. А тепер сказали, що покалічать або й зглядять тебе.

— Коли вони сказали?

— Після того, як вона була в церкві. — Я пильно дивився на Івана. — Якщо не віриш, — додав він, — то спитай у її подружки Ганни. Дарка сказала Ганні, що ніколи не вийде до тебе... Облиш її. А побачиш, то тікай від неї. — Він співчутливо глянув на мене й схопив мене за плече. — Не сумуй... Ходімо до мене й пограємо в шаш-

их

— Пізніше, — сказав я. — Зайду до тебе пізніше.

Я вийшов з церковної брами й подався додому.

Під нашою хатою на призьбі сиділи мої батьки й сусід і сусідка — Рожанські. Літній сухорлявий Марціник Рожанський, українізований поляк, говорив, жестикулюючи руками: — Босяки! Не вміють порахувати до десяти, а вчать мене, як жити. В мене коло хати чисто. Маю виходок для природньої потреби. А у них — у комуни? Позапаскуджували коло своїх хат, а до сільради й сельбуду не підйдеш. Смердить, хоч носа затикай. І ні встида ні сорому. Позгинаються під сільрадою й сельбудом і роблять потребу, як собаки. Якось уночі й мій виходок перевернули догори ногами. Думаєте чому? Щоб зрівняти нас з собою. То це така влада? Плював я на неї — на їхнього здохлого Леніна й на всю їхню смердючу комуни!

Я ввійшов у хату, сів коло столу з розпеченими думками. Правду каже Марціник. За кілька років советської влади комунисти позапаскуджували все. Немає в них жод-

ного сорому — живуть як тварини. Позапаскуджували навіть мізки. Бруд у них і сморід у мізках і на язиках. Старе руйнують, а нове будують на паскудстві. А особливо упривілейована молодь. Залізла в паскудство по шию. Що ж буде далі?

Я чекав вітїрка, щоб піти звідси з Юрієм і на віддалі освіжитися.

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Я пробув у гостях в Юрія й Муника три місяці. Ладжин був далеко від мого села, і мені жилося там не погано. Советська упривілейована каста не знала, що Юрій походить з духовенства, а Муник з заможної родини, і покищо вважала їх за людей!

Щоб не викликати до себе підозри, Юрій і Муник не дерлися вгору до советських активістів і не стояли збоку них. Тому комуністи вважали їх попутниками комуністичного режиму, не вділяючи їм повного довір'я, але й не відсуваючи їх. Вони, вчителі, — представники советської інтелігенції, належали до третьої упривілейованої кляси й після першої робітничої кляси й другої селянської були на третьому місці. Їх комуністи використовували, але не хотіли бачити їх у проводі. Також розпропаговані й поділені на соціальні кляси діти за цим принципом гуртувалися в дитячих комуністичних організаціях з назвами жовтенята, юні ленінці чи піонери й комсомольці. Я, учителів брат, належав між дітьми до третьої кляси. Спочатку верхівка юних ленінців приглядалася й ознайомлювалася зо мною. Ознайомившись, запропонувала мені вступити до їхньої організації.

— Ти добре розповідаєш про всяку всячину, — сказала мені по-московському вожата юних ленінців, відгодована комсомолка Ріва. — Нам таких треба в організації.

В моїй ситуації я не міг відмовитися, а тільки викрутитися, бо відмова відразу викликала б підозру.

— Я охоче вступив би до вашого загону, — відповів я, — але мені ось-ось буде шіснадцять років і я вже не дуже подібний на дитину.

Ріва розчаровано похитала головою.

— Так, ти переріс. Але заходь до нас і розповідай дітям різні небиліці. Але ідеологічно витримані, — пам'ятай про це.

— Авжеж, — сказав я облегшено.

Я був радий, що так кінчилося, бо коли б якогось дня розкрили моє соціальне походження, то обвинуватили б мене в шкідництві. А це було б дуже погано не тільки для мене, але й для Юрія й Муника. Усіх трьох нас відразу усунули б з людського середовища, як усувають з нього людей з поганими хворобами.

Як не було, але після тримісячного перебування в Юрія я мав зі школи довідку, що я на його утриманні. З цією довідкою я виїхав додому, щоб якнайшвидше замести за собою сліди. Після мого виїзду Юрій також покинув школу й подався до Києва продовжувати свою освіту в музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка.

Юрій ще змалку мріяв вивчитися на хормайстра, і тепер йому, як учителеві, вдасться здійснити це. Я був дуже радий, що він покинув школу, бо коли б викрили мене з його довідкою, то він дуже поплатився б за це.

Повернувшись до свого села, я відчув у собі великі зміни. Я мав уже повних шіснадцять років, а в селах у цьому віці багатьох вважають за дорослих. Я вже навчився дечого в життя, дивився на нього широкорозплющеними очима й підходив до нього обережно. Перш за все я почав жити в своєму прихованому світі. Інакше кажучи, я оточив себе муром, з якого не виходили мої прагнення, думки й погляди. Таким чином я опинився в становищі гоголівського Хоми Брута, який для своєї безпеки від земної погані окреслив себе колом. Тільки дещо з-поза свого муру я виніс своїм найближчим — батькові й матері, а також дядькові Захарієві й тітці Парасці. Між іншим я пошепки признався їм про свою довідку, з якою

спробую вступити до Красносільської сільсько-господарської профшколи. Разом з тим, я попросив їх, щоб вони про цю довідку забули. Деякі люди, одні широко, а інші підступно, хотіли вивідати в мене мої пляни, але я нібито з байдужістю махав рукою або казав, що пастиму корову.

— А не краще було б тобі бути чередником? — про-бували комсомольці глузувати з мене.

Я сміявся.

— Бути добрим чередником не кожен зможе, — від-повідав я і йшов від них геть.

Моя місія з коровою остаточно закріпилася за Бори-сом, і я в день допомагав батькові на господарстві, а ввечорі перебував з сестрами під акаціями коло нашого квітника. Сестри також мало коли виходили з дому, бо з них, як із мене, глузували комсомольці й комсомолки, обкладаючи їх поганими словами. Бідні дівчата борони-лися лише слізьми. Десь з тиждень після цього не вихо-дили з двору, а потім забували свою кривду й знову йшли на вулицю.

Якось я посидів трохи з ними в квітнику, а потім пішов до мого приятеля Івана Годованця. Сонце ще було на небі, торкаючись краєчком обрію. Від сонця червоні-ли на заході небо й ліс, що спочивали між обрієм і зем-лею. Кілька хвилин тому вулицею пройшла череда корів, а за нею вівці, піднявши стовпи куряви. Ми з Іваном ле-жали на подвір'ї, на спориші, й говорили про все й ні-чого.

— Знаєш що? — сказав він. — Ходімо до дівчат.

— До дівчат? До яких? — спитав я в нього.

— До яких небудь, аби не сидіти вдома.

Я мовчав. Він облесливо глянув на мене й підморгнув, як це роблять сільські парубки, коли говорять на дівочу тему.

— Я піду до своєї, а ти — до її подруги, — сказав він. — Ходімо.

— Я не піду.

— А до Дарки?

— До Дарки? Теж ні.

Він дивився на мене співчутливо.

— На твоєму місці я зовсім забув би за неї.

— Чому?

— Коло неї дуже завізно. Краще ходи зо мною.

— Іншим разом, — сказав я, щоб обнадіяти його в продовженні нашої дружби.

— Як хочеш, — погодився він. — Приходь завтра на шашки.

— Добре, — відповів я.

Я йшов додому з опущеною головою. Сумно мені було на цьому світі. Коли б не родина, що любила мене, й надія, що мене не покидала, мені було б тяжко жити в ньому. Але я не міг відчинити свого серця перед родиною й відкрити свій внутрішній світ. Я, як більшість підлітків, ховав своє почуття навіть від родини. Я боявся його відкрити, щоб не підняли мене на глум. І від цього було мені вдвічі тяжче. Тому я ходив похмурий і мовчазний з настирливими думками, від яких у мене дзвеніло в вушах і шуміло в голові.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

У другій половині серпня 1926 року я взяв свої документи й, завдавши торбу з хлібом і черевиками на плечі, вирушив удосвіта до Красносільської сільсько-господарської профшколи. Я йшов долиною понад річечкою, як злодій, щоб заховатися від злих людських очей. Бо хтось небажаний міг побачити мене з торбою на плечах і розпитувати в сусідів: „А куди він пішов, до якої школи?“ А потім пустити навздогін доноса... „він син ворога советської влади, небезпечний для комуністичного будівництва, буржуазний тип, якому нема місця в советській школі“. Тому я обережно й тихо пробирався верболозами, прислухаючись до найменшого шереху, чи бува хтось не переслідує мене.

А день показувався гарний, ясний, без хмаринки на небі. На височенних вербах розспівані птахи заглушували квакання жаб, що повилазили з води і віддавали погожому дневі свою данину. Я дивився на них з почуттям огиди. Такий чудовий світ і стільки гарного в ньому... й серед цієї краси оці потворні жаби. Навіщо вони? І взагалі — навіщо серед прекрасного існує потворне? Скрізь? Між рослинами й тваринами? А також... між людьми? Між їх фізичною, а надто — між духовною будовою? Особливо тепер, у комуністичному царстві? Люди втрачають людську подобу. З їхніх сердець зникають людські чесноти, людяність і добродетель, і серця наповнюються негідністю, заздрістю, ненавистю, лютістю й жорстокістю. В людський образ вселяється потвора. От хоч би перший-ліпший з комуністів і комсомольців. Дивиться на мене такими очима, ніби хоче скочити на мене й задушити. За що? Ти, кажуть син буржуя й експлуататора. Людини, що служить капіталізму. А вони ж добре знають, що мій батько походить з бідної безземельної родини й завдяки своєму непересічному голосові вибився в люди. Вибився коштами громади. І після закінчення Духовної школи був за вчителя і аж після одруження став дяком. Вони також знають, що моя мати походила з родини шевця, який замолоду відійшов з цього світу, залишивши своїй удові п'ятеро дівчат-сиріт. Вони знають про те, що мої батько й мати крім садиби не мали й клаптика своєї землі, а лише користалися церковною землею, яку в них після революції комуністи конфіскували. На тій землі вони працювали в поті чола, щоб прогодувати себе й шестеро дитячих ротів. А тепер живуть у проголодь з церковного городу, який не сьогодні - завтра конфіскують у них, і з свого, що його конфіскують пізніше. Що ж тоді буде з батьками й родиною? Вмиратимуть з голоду? Чи хтось їм допоможе?... Одні боятимуться, а інші, що втратили людську подобу, з цікавістю дивитимуться на опухлих і спокійно чекатимуть їхньої загибелі. Ні, я мушу випередити цей час, щоб перебрати родину й урятувати її від неминучих злиднів, а, може, й від смерті. Тому я мушу

вчитися, вчитися, вчитися. Піти на все... й учитися. Використовувати всі засоби... лише вчитися. І від цього не буде гріха в моїй душі, а гріх упаде на владу, на режим, які примусили мене до цього. Я буду чистий, бо робитиму це для порятунку моєї родини й себе. Я буду чистий, бо ж робив це з примусу, а не з власного бажання. А тому я знімаю з себе моральну відповідальність за свої вчинки...

Ці думки вирували в моїй голові, коли я скрадався долиною поміж верболозами, йшов польовими дорогами, проходив селами аж поки не зайшов у Джулинку на відпочинок до дядька й бабуні.

Дядько Юхим, молодший батьків брат, височенний на зріст, щось майстрував на подвір'ї коло воза, а дядина Варвара, маленька, але покладиста жінка, тіпала на терлиці коноплі. Я поздоровкався з ними й опустив свою торбу на землю.

— Куди це ти чимчикуєш? — спитав дядько.

— До Красносілки, — відповів я.

— До Красносілки? Чого?

— Пробувати щастя.

— Пробуй. Хто стукає тому відчинять.

— Не кожному...

— Це правда, але не говори так голосно.

Дядькові Юхимові й дядині Варварі я не боявся говорити правду, бо вони знали про мою долю й уміли тримати родинні секрети. Але про свою непевну довідку я вирішив змовчати: ліпше буде, коли менше людей знатиме про неї. Та й дядько не допитувався, як я пробуватиму щастя. Він вірив, що кожна людина має право на нього й різні перепони — це явище тимчасове.

— Чи не бурчить у тебе в животі? — спитав він з гумором, як робив це часто.

— Покищо ні, — відповів я.

— Ось домайструю, і ми втихомиримо наші торби.

— Домайструйте, а я піду до бабуні сказати добридень.

— Приходь же швиденько, — гукнула дядина Варвара.

Бабуня жила з сином і невісткою через сіни. У її хаті долівка була вимашчена жовтою глиною і притрушена травою з м'ятою, любистком і канупером. Тому в хаті був густий запах цього зілля. Над столом уся стіна була в іконах, а в кутику, під Богородицею, горіла червона лямпадка. Сімдесятилітня, але пряма й енергійна бабуня, зустріла мене схвильовано, з слізьми на очах від радощів. Я низько вклонився їй і, за старим звичаєм, поцілував її в руку. Її вицьвілі очі з обвислими повіками ніжно дивилися на мене й зиркали по хаті, де посадовити мене.

— Ой, унучечку мій, лебедику! Я ж так давно не бачила тебе, — бідкалася вона. — Сідай отут, під образом Божої Матінки, нехай вона охоронить тебе від пошести й зла. Як там тато твій учений, син мій Нестір? Як мама, моя люба невісточка? Як чада їхні — твої братики й сестрички? Чи всі здорові, нехай Бог їм помагає?

Вона все питала мене, питала, не чекаючи моєї відповіді.

— Може їсточки хочеш — ти ж з далекої дороги? Я маю борщик і варенички. Наварила, — нібито знала, що матиму такого гостя.

— Дякую, бабуню! Може краще не турбувати вас, бо дядько й дядина запросили мене обідати з ними.

— Ти трошечки перекуси в мене, а потім у них. Сідай під образом Богородиці.

Вона взяла мене за плечі й посадовила в кутку під образом і лямпадкою й пішла до печі. Витягнула рогачем з печі горщик з борщем і стала насипати в миску.

— Насипте трошки, бабуню, бо пізніше ще дядина насиплять, — попросив я в неї.

— Я трошечки. Скільки з'їси. Не з'їси, то залишиш . . .

Коли я почав їсти, то з сіней почув дядьків голос. Дядько кликав мене до себе. Я з жалем глянув на бабуню.

— Я дам тобі ще пару вареничків і підеш з Богом, — сказала бабуня пошепки. — Ось вони, з сливочками. --

Вона подала мені. — Їж на здоров'я. А торбину свою тут залиши. Повернешся сказати бабуні до побачення й візьмеш її. Тепер іди, щоб знов не кликали тебе.

Я подякував бабуні й пішов через сіни в другу половину хати.

Дядькова й дядинина половина хати, як і бабуніна, була за кухню, спальню й вітальню. У ній уже по середині стола парував борщ у великій дерев'яній мисці, а навколо неї лежало п'ять дерев'яних ложок. За столом чекали на мене дядько, дядина й їхні хлопці — підліток Іванко й підросток Савка. Тут також долівку притрушено травою з зіллям, одну стіну завішено іконами, а другу фотокартками.

— Сідай отут, коло Іванка, — проти мене, — сказав дядько. — Хоч подивитися на тебе, як ти виглядаєш.

— Так само, як навесні.

— Навесні? О, ні. У тебе вже пробиваються вуса і голос змінився, як в осіннього півня.

Хлопчики з цікавістю зиркнули на мене й голосно засміялися. Коли я заліз за стіл, — дядько Юхим сказав усім встати на молитву. Він проказав її, всі повторили за ним слово в слово й сіли. Після цього кожен мовчки підняв свою ложку (за обідом грішно говорити) й усі почали обідати. Кожен зачерпував з миски борщу й, несучи до рота, підкладав під ложку скибку хліба, щоб не капало з ложки на стіл. Коли миска спорожняла, то дядина Варвара поставила на стіл таку ж величезну миску з пшоняною кашою, пересипану смаженими шкварками. Я був уже ситий і нікуди було вкладати кашу. Але не хотів про це казати, щоб не подумали, що гребую їхньою їжею. Тому я їв дуже поволі, щоб дати змогу з'їсти кашу господарям.

Після обіду дядько спитав у мене:

— Заморив черв'яка?

— Заморив. Дякую, — сказав я.

— Добре. В дорозі не дадуть тобі їсти. А покищо

дядина порядкуватиме в хаті, ми вийдемо в холодок, сядемо на призьбі, щоб сало зав'язалося.

Мені було ясно — дядько хоче зо мною говорити.

Я подякував дядині, і ми з дядьком вийшли з хати, посідали на призьбі, де не було сонця. Поодалік, з річки Бог, повівав вітерець, несучи чайне голосіння. Над нами, на акації, тихенько співало листя. Дядько дивився на нього, потягуючи грубезну саморобну цигарку з газети й доморослого тютюну й сумно похитував головою. Я відчував, що він хоче щось сказати мені, щось важливе, щось таке, що довго мучило його. Це почало турбувати мене. Тим часом дядько Юхим глибоко зідхнув і, дивлючись униз, почав:

— Твій батько сказав мені, що ти хочеш бути поетом. Чи це правда?

— Я пробую, — сказав я ледве чутно. — Але не знаю, чи ним буду.

Ми з хвилину мовчали.

— Це твоя справа, — почав він. — Роби як хочеш. Але моя порада — не ламай голови. Це була б велика образа для нашого роду. Дивися: прадіди твої були козаки, а потім гайдамаки. Дід твій, Никифір, був рибалка на всю околицю. Ми з татом твоїм — господарі, а ти — поет. Я шаную поетів, але це не для тебе. Наші поети були гнані й мучилися в тюрмах і на Сибірі. Часто й віддавали там Богові душу. Навіщо тобі це? Краще вчись на вчителя або агронома. Житимеш у селі, як усі ми жили, зароблятимеш на хліб між нами й просвіщатимеш нас. Ти будеш вдоволений собою й рід наш буде спокійний за тебе. Чи не так кажу?

— Не знаю, — відповів я.

— А ти подумай добре над дядьковою порадою. Хоч він темний, але знає ціну життю.

— Я подумаю.

— Молодець. Бажаю тобі вступити до школи й закінчити її.

Я подякував дядькові й дядині за гостину й пішов до бабуні. Вона подала мені трохи важчу мою торбу, перехрестила мене й вирядила в дорогу аж за ворота.

Я йшов піщаною стежкою понад Богом і час від часу сумно всміхався. Чи я посоромлю свій рід? Ні, дядьку Юхиме, я не хочу посоромити його. Навпаки, я хочу звеличити його. Хоч до цього доведеться йти мені смертельною дорогою, але я йтиму. І ніхто не збочить мене з неї...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

За Джулинкою, обабіч річки Бог, стриміли скелі. Між ними вузько було річці й вона, клекочучи в гніві, наповнювала дорогу шумом. На її березі красувалися й пахтіли дикі польові квіти. У серпні їх цвітіння доходило до кульмінації, устеляючи беріг казковим і нерукотворним килимом. Це був серпневий тріумф квітів. Своїм запахом вони могли заколисати до смерти необачну людину, що вільно чи не вільно загостила до них наніч.

Я дуже любив квіти й часто гладив їм голівки й говорив до них, як до людей. І ось тепер вони спокусливо покликали мене до себе. Лігши серед них, я почав їх голубити. Ну ж і гарні ви й веселі! Ростите, одягаєтеся цвітом і нікому з вас не бракує землі. Грієтеся на сонці й ніхто вам не заступає його. А мені тісно й холодно на ній... на вкраденій і закріпаченій оцій землі...

Я заздрісно дивився на квіти, а вони, здавалося, співчутливо всміхалися до мене й упевнено шепотіли: „Глибше вростай у землю, міцніше тягнись до сонця і ти переможеш”.

Я попрощався з квітами й вийшов на дорогу. Праворуч дороги, на насипі, бігла в синю далечінь вузькоколійка, колись збудована бельгійцями для постачання цукрових буряків до цукроварень. Нею їздили маленькі паротяги з такими ж вагонами. Вони досить швидко бігли рів-

ниною й людина не могла їх наздогнати. Але на пагорбах, яких чимало на Поділлі, їм було трохи не по силі, і вони вповільнювали хід, сердито чмихаючи. На одному з таких пагорбів подорожній міг ускочити в задній вагон, і це часто робили хлопці, підлітки, а також і діти. За це, звичайно, „зайців” карали, але тільки необачних і лінивих, бо спритні „зайці” заздалегідь і вчасно вискакували й давали ногам знати. Дорога, якою я йшов, весь час трималася цієї вузькоколійки аж до Красносілки.

Ідучи по ній, я почув свист а потім гуркіт паротяга й вагонів. Я оглянувся назад. До мене наближався довгий вантажний поїзд, звиваючись по нерівній залізниці. Я був якраз під пагорбом і бачив поїзд, як на долоні. Чи не вскочити мені до нього? Це було б зовсім непогано — на якусь годину скоротив би час і дав би ногам відпочити. Я вирішив так зробити, але йшов далі, щоб не викликати в кондукторів підозри до моєї затії.

Тим часом на пагорбі зачмихав паротяг і поїзд почав уповільнювати хід. Я виразно побачив машиніста, а потім ув одному з середніх вагонів кондуктора, який стояв під ганочком. У задніх мілких вагонах не було нікого. Я скочив до заднього вагона й без жодних труднощів опинився на платформі. Ліг на підлогу, щоб не видно було мене, й глянув на синє небо й білі кучеряві хмарини, які, здавалося, погойдувалися на ньому.

Недалеко від станції я легко відірвався від поїзда й убіг у завулок. Потім звернув на дорогу й помалу подався нею.

Сонце вже хилилося з полудня й, мабуть, була вже друга година. Тому я міг вчасно з'явитися в сільсько-господарській профшколі й поставити на карту мою останню спробу. І мені раптом якось стало не по собі: швидше билося в грудях серце, а на тілі виступив холодний піт. Я почував себе так, як почуваяться люди, які наближаються до небезпеки, що її не можна обминути. Боже, допоможи мені, ніби все кричало в моїй істоті.

На великому пагорбі з парку виринув великий поміщицький будинок, у якому тепер містилася сільсько-господарська профшкола. Я дивився на нього, як дивляться на якусь небезпечну оселю, в якій вирішується питання їх життя чи смерті. Затаївши подих, я поволі йшов повз кам'яний мур, який відділював парк від дороги. Цей мур також викликав у мене гнітливий настрій. Тим більше — високі залізні ворота, крізь які я ввійшов до парку.

В першу хвилину я розглядав нову місцевість. Потім підійшов до високого й гіллястого клена, сів під ним, розв'язав черевики й, витерши травою порох з ніг, поволі взувся. Був зовсім готовий устати й іти, але не вставав і не йшов. Дивився на пташку, яка обережно стрибала з гілки на гілку й, помітивши мене, зупинилась і стала дивитися на мене. „Чого задумався”, ніби говорила вона. „За всіма нами полюють шуліки. Так збудований світ: біля добра стоїть зло, ніжності — брутальність, гідності — негідність, краси — потворність. З початку світа до сьогодні. Тільки в наш час більше шулік. І мені, пташині, треба бути пильніший на сторожі, ніж колись були мої батьки. Тому я перелітаю між гіллям, а не відкритими просмиками між деревами. Так само ти роби — йди в життя окільними, а не відкритими дорогами. І це буде не твоя вина, коли ти йтимеш ними. Ти змушений, бо йдеться про твоє життя — бути чи не бути тобі...”

Я стрепенувся й ніби винирнув з плеса своїх думок. Пташка й далі дивилася на мене. Я махнув рукою їй і вийшов на доріжку. В мене дуже почала пульсувати кров, і я відчував приплив небувалої енергії!

Канцелярія була в східній частині будинку. Напроти нього, по той бік глибокої балки, височів цукровий завод. Якусь хвилину я дивився на височезний комин, який, здавалося, торкався неба. Потім рвучко обернувся й скрадливим, але впевненим кроком увійшов до канцелярії.

У ній був тільки діловод, молодий привітний хлопець, який своєю поведінкою викликав у мене симпатію. Я сів напроти нього й виклав на стіл документи: метричне свідоцтво, атестат про закінчення семирічної школи й до-

відку про те, що я знаходжуся на братовім утриманні. тобто, на утриманні вчителя. Він переглянув мої документи й спитав у мене:

— А батьки не можуть утримувати тебе?

— Ні. В них багато ротів крім мене.

Він дивно глянув на мене й у нього на обличчі про- бігла усмішка.

— Звичайно, це поважна причина. Отож брат году- ватиме й одягатиме тебе?

— Певно, — відповів я.

Він склав мої документи, поклав у папку, на якій на- писав: „Персональна справа”, а нижче — моє ім'я й прізвище.

— Твою справу я віддам сьогодні директорові на за- твердження. Але це формальність. Ти вже студент. Пер- шого вересня починаємо навчання.

— Першого вересня я буду тут, — сказав я стиска- ючи в собі хвилювання.

Цей непередбачено легкий успіх струсив мене до гли- бини душі. Я стояв перед діловодом, не знаючи, що гово- рити йому й як поводити себе. Мені хотілося кинутися до нього й обняти так його, щоб у нього затріщали кіст- ки. Але, звичайно, я не зробив цього. Я лише подякував йому, а він сприйняв мою подяку доброю усмішкою, мов- ляв, я здогадуся, хто ти, але я не хочу знати цього.

Я тріюмував. Ніби був у запеклому бою з нечистою силою, переміг її й виграв усе на світі. Ніби Земля бу- ла моя й небо мое, і оцеї чудовий колишній поміщицький парк з колонним будинком, у якому незабаром сидітиму на студентській парті. Щоб отямитися й зрівноважитися від припливу радощів, я зупинився в парку і сів під ку- щем. До мене припливали думки, які довгий час були ме- ні чужі. Не всі діла людські погані в нашім світі й не всі погані люди. Так би й сказав я Вікторові, коли б він оце зараз з'явився з іншого світу й сів біля мене. Але він ніколи не сяде біля мене, і я ніколи не зможу сказати це йому.

У моєму тілі поволі прохолоджувалася кров, і я відчув, що хочу їсти. Згадав, що в мене в торбині був шматок хліба й пару огірків і поліз рукою до неї. Але на превеликий подив витягнув з неї величезного пирога з яблуками. Якусь мить я дивився на нього й думав, звідки він узявся. Звичайно, його вклала в торбину бабуня, коли я сидів за столом у дядька Юхима й дядини Варвари. Ну й бабуня, — яка в неї добра душа й ласкаве серце! Я смакував пиріг і думав, як мені сховати мій успіх у школі від злих людей. Безперечно, крім моєї родини, дядька Захарія й тітки Параски, а також дядька Юхима й дядини Варвари, про цей успіх не скажу нікому. Навіть Дарці, бо вона тепер чужа мені. Але злі люди помітять, що мене в селі нема й почнуть дошукуватись. Нехай дошукуються — я пущу чутку, що виїхав до брата Юрія. За харчами приходитиму вночі. От і все. Хай ловлять...

Мої заходи, здавалося мені, були чудові. Я вдоволено всміхнувся й з піднесеною головою вийшов з парку на дорогу. Сонце посувалося на захід. Я подався в Джулинку, щоб там переночувати в бабуні й удосвіта вирушити додому.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

В сільськогосподарській профшколі все йшло добре. Навчання нашого курсу відбувалося в одній з кімнат в головному будинку. Жили ми в гуртожитку, в колишніх свинарнях з зацементованими долівками. Кам'яні стіни, з яких стирчали кам'яні брили, були помальовані вапном. Груб у цих свинарнях — гуртожитках не було, але ми, студенти, не дуже цим турбувалися, бо до зими було ще далеко. Також була в нас загальна їдальня — у колишньому амбарі з щоденним незмінним борщем і кашею. Варила їструву літня жінка — куховарка. Чистили картоплю, мили начиння й підлогу студенти, які щодня чергували по-одному. На обід кожен приходив з своїм хлібом, а також з

ложкою, бо шкільні ложки розкрадали. У гуртожитку так само студенти крали хліб один в одного, тому хліб у кожного був у скриньках на замку. Я також збив з старих дощок скриньку, клав хліб у неї й замикав її.

Щодо постачання харчів, то ми на родинній нараді вирішили, що батько раз на місяць привозитиме борошно, пшоно й сало в Джулинку до бабуні. Бабуня раз на тиждень пектиме мені хліб і я щосуботи чи неділі забиралиму його в неї. Також раз на місяць братиму в неї й здаватиму до шкільної їдальні мою пайку картоплі, пшона й сала. В кінці родинної наради батько сказав:

— Так буде краще для твоєї самоохорони, бо коли харчі носитимеш з дому, то хтось тебе побачить і тоді пиши — пропало.

Я, звичайно, з самопримусу вивчав сільсько-господарські предмети, що б їх здати. Всі мої думки були в літературі й історії. Перш за все я переглянув шкільну бібліотеку й знайшов у ній багато цінного, про що нещодавно тільки мріяв. У ній були твори майже всіх сучасних українських і російських поетів, а також всесвітніх в перекладі українською й російською мовами. З українських поетів я взяв дві збірки Володимира Сосюри, а з російських — збірку поезій Сергея Єсеніна. Єсенін у кінці 1925 року повісився в готелі Англетер у Ленінграді, і в зв'язку з цим про нього дуже багато говорили.

Я прочитав його біографію й поезії за два вечори. Він був талановитий поет і писав так, як бачив і думав. Советський режим з комуністами попсували його видеалізоване село, викривили душі в молодій генерації, і він з пересердя пішов у кабаки (шинки). Тому більшість своїх віршів він написав у кабаках у п'яному вигляді. Останнього вірша він написав своєю кров'ю й після цього вклав свою голову в зашморг.

Про нього ми заговорили якось увечері на літературному гуртку, яким керував Лебідь, учитель мови й літератури. Це був молодий, але високоосвічений і вдумливий чоловік, з підтоптаним здоров'ям ще під час здобу-

вання освіти. Постійне недоїдання й життя в советських холодних гуртожитках виснажили його й обличчя в нього було жовте, як у туберкульозника. Можливо в нього й був відкритий процес цієї хвороби, але він ніколи не нарікав на стан свого здоров'я й ніколи не жалівся. Студенти поважали його, як висококваліфікованого вчителя і як щиру людину, яка була обережна, але не кривила душею.

Лебідь дуже добре знав про все, що відбувалося на літературно-творчому форумі не тільки в Україні, а й поза нею. На літературному гуртку я не ліз уперед і не плентався з-заду, бо одне й друге в студентів викликало цікавість до особи. Я уникав цього в своєму становищі.

Коли Лебідь розповів нам про літературний напрямок і технічні засоби Єсеніна, то відразу посипалися питання, чому Єсенін, відомий поет в усьому Советському союзі, поплентався в кабаки, а потім наклав на себе руки.

— Бо він був дрібнобуржуазний поет”, — сказав Лебідь тихо, підозріло дивлячись у боки. — Для нього революція не будувала в селі нового життя, а нищила село з його віковичними традиціями. Але це питання політики, а не літератури . . .

На цьому кінчили про Єсеніна, і студенти почали читати власні вірші. З поміж наших початківців мені подобалися лише вірші одного поета Надійного, нашого шкільного філософа, якого в школі прозвали Гегелем. У його віршах була поезія, а в інших — пропаганда. У цих пропагандивних віршах поети наперейми вихваляли комуністичну партію, вигукуючи: „Ми старе знищимо й на його руїнах збудуємо нове”. Я не признався, що пишу вірші. І добре зробив, бо студенти-комсомольці мені пришили б буржуазну ідеологію, як це пришили Надійному. В його філософських думках не згадувалося робітничої класи на чолі з комуністичною партією, що по їхньому перебудовувала країну і змінювала природу й людину. І тому його поезія була „аполітична і антинародня”.

На зборах літературного гуртка сиділа недалеко від мене моя однокурсниця Валя — середнього зросту, чорненька й дуже вродлива. З першої зустрічі з нею в школі мені здалося, що я десь бачив її. Але де саме, не міг згадати. А тому я не спускав з неї ока, — може згадаю. Їона також дивилася на мене, мабуть тому, що я дивився на неї.

Якось ми разом вийшли з будинку, і вона сказала:

— Я десь бачила тебе. Рік, два або й десять тому, але бачила.

— І я бачив тебе, а де, — не знаю.

Ми йшли далі. По зоряному небі клубочками котилися хмаринки, перескакуючи через місяць, який, ніби регочучи хапав їх за поли. У парку було видно й тепло. Вересень був на півдорозі й осінь щойно фарбувала золотом листя. Ми порівнялися з дівочим гуртожитком, але Валя йшла далі. Тому я пішов із нею.

— Я десь бачила тебе, — знову сказала вона.

— І я тебе, — сказав я.

Під каштаном вона сіла на лаву. Я також сів, але трохи далі від неї, бо соромився сидіти близько з нею. Хоч ми були однолітки, але вона виглядала, як доросла, а я, як підліток. Вона щось думала й думав я. Мабуть ми думали про одне й те ж. Раптом вона обізвалася:

— Я вже пригадую, де бачила тебе.

— Я також, — сказав я.

— Де?

— В Умані, коло кооперативної школи. Правда?

— Авжеж. З одного боку сходів стояла я з подругою, а з другого — сумний хлопець. Ти підійшов до нього — також сумний.

— І ви були сумні.

— Авжеж, і ми були сумні.

— Я догадувавсь, чому ви сумували, — вас не прийняли до школи. Чому?

— За те саме, що й вас.

— А хто ваші батьки?

— Мій батько перед революцією був купець, а моєї подруги — заможній господар.

Ми хвилину мовчали.

— А де той білявий хлопець, — він подобався моїй подрузі.

— І тобі?

— Мені теж. Він був дуже розумний на вигляд. Де він?

— Не знаю...

— Ти знаєш, але не хочеш сказати.

— Так, не хочу.

— Скажи.

— Не могу, бо ви з подругою будете дуже сумні.

— Скажи.

— Віктора нема.

— Схопили?

— Ні. Наклав на себе руки.

— Жаль.

Вона сумно похитувала головою.

— Твоя подруга також подобалася йому, — сказав я пошепки. — Особливо її волосся. Воно було в неї, як достигла пшениця.

— І тобі вона подобалась?

— Вона була красуня.

— Її... нема.

— О, Боженьку!

— Вона втопилася.

Ми сиділи мовчки. Сиділи довго. Хвилин з п'ять, а може й десять, але цей час був вічністю мені.

— А ми лишилися, — сказав я, також зідхаючи.

— На довго? — прошепотіла Валя.

— Не знаю.

Вона опустила голову й човгала ногою по землі. Я не знав, що їй сказати, чим її потішити, і мовчала вона. Потім раптом підвелася, і ми пішли алеєю, але не до гуртожитків, а в глибину парку.

— Ти пишеш поезії? — спитала вона.

— Пробую, — відповів я.

— То чому ти не читав сьогодні?

— Я пишу для себе. А ти пишеш?

— Ні, я люблю читати й слухати. Прочитай мені колинебудь.

— Колись прочитаю.

— Прочитаєш в парку. Я дуже хочу послухати твої поезії.

Ми поверталися алеєю до гуртожитків. Дерев не во-
рушилися і птахи на них спали. Ми йшли напроти місяця
й мені здавалося, що він говорить, але я не можу його
почути. Коло гуртожитку Валя сказала мені:

— Те, що ми говорили — ми не говорили...

— Я запам'ятаю це, — відповів я.

Я йшов до хлопчачого гуртожитку й довкола мене
дуною відбивалося Валине питання „на довго?” І справді
— на довго ми лишилися на цьому світі? Скільки часу
ходитимем по ньому й любуватимемось його красою —
оцими деревами, квітами, зорями й красним місяцем, що
дивиться на нас часом з сумом, а часом з усміхом, аж що-
ки роздуваються в нього? Скільки ще ходитимем по цій
теплій траві, й дивитимемось, як купаються в ній птахи,
цвірчать цвіркуни й чиркають крильцями по ній різно-
кольорові метелики? Скільки дивитимемось у дзвін синьо-
го неба, де в день птахи тчуть з сонячного проміння піс-
ні, а ввечері зорі неначе ведуть хороводи навколо місяця?
Чи довго? Чи довго нам лишилося ходити тут гостями й
користуватися гостинністю, яку Творець видимого й не-
видимого дав людині до дня закінчення її гостини? А
злі люди, злі й одержимі ненавистю й бездушністю, вкоро-
чують їй життя. Вкорочують не тільки людині без злочи-
ну, а й навіть тій, що ще не усвідомила, що такий існує.
Чи можуть вони це робити? Чи мають вони право на це?
Адже ж життя людини неповторне, як минулий день, мі-
сяць, вік, як учорашній обіг землі навколо своєї осі, як
минулорічний обіг землі навколо сонця. Який жах панує
серед людей на землі. А хто створив його? Люди, найро-

зумніше створіння, що вміє думати й свою думку висловлювати словами...

Так я думав. Мені здавалося, що в моїх жилах замерзає кров, що в мене наїжачується волосся. Тому я почав поспішати, ніби щось гнало мене, і спинився коло свинарника, в якому тепер жили советські студенти. Передихнувши трохи, я з удаваним спокоєм увійшов до середини.

У кам'яній кімнаті були обидва мої співмешканці — студенти. Тихий і мовчазний Гальчинський — одержимий математикою — за старим полупленим столом розв'язував якісь головоломні математичні формули. Шкільний філософ Надійний лежав нерухомо на ліжку, втупившись очима в стелю. Він, мабуть, думав про гарячу лазню, в якій годину тому скупали його „ідеологічно витримані критики” за його „націоналістичні” вірші. Але я мовчав, удаючи, що нічого не знаю.

Гасова лямпа блимала на столі біля Гальчинського, освітлюючи тільки стіл. Далі були сутінки. Я не хотів йому заважати й ліг на ліжку. Надійний лежав тихо, а потім почав щось мимрити. Це мимрення дужчало й раптом перетворилось у крик: „Націоналістичні вірші? Подумайте?! Українська природа — націоналізм?! Українські люди — націоналізм?! Український дух, традиції, звичаї — націоналізм?! Усе це — атрибути буржуазної ідеології?! Добре! А що таке не націоналізм? Відповідайте! Мовчите? То я скажу вам. Націоналізмом не буде, коли я сприйматиму крізь свою творчу призму тільки російську природу, російський дух, традиції і звичаї й садовитому росіянина на центральне й найпочесніше місце поміж советськими людьми. Отака філософія нашої доби. Чи так я думаю? Кажіть! Чи вам язика поприлипали до піднебіння?!”

Гальчинський мовчав, а я на ліжку до крові закусив губи, щоб не промовити жодного слова.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Сільськогосподарська профшкола мала свій великий лан (500 гектарів), який обсівали й обробляли студенти. Польові практичні години були нарівні з теоретичними предметами. Студент мусів відробити встановлену норму годин, бо без цього його не випускали з школи. За тяжку працю в полі студенти не діставали нічого. Зібране студентами збіжжя, цукрові буряки, кукурудзу й картоплю шкільна адміністрація за безцінь віддавала державі. Також студентам за їхню працю не давали до їдальні ні борошна, ні цукру, ні крупи, ні картоплини. Комуністи на частих мітингах і в пресі засуджували чужих експлуататорів, а самі застосовували найбезсоромнішу й небачену досі в світі експлуатацію. Але студенти мирилися з цим, бо не тільки протест, а й навіть малопомітне незадоволення викликало репресію. Таким чіпляли ярлик клясово чужого елементу — куркуля або підкуркульника й з вовчим квитком виганяли з школи. Після цього нещасного ніде не приймали, а в батьків конфіскували майно й висилали цілою родиною в далекі „виправні” табори. Між людьми поширювався страх, а в нього були великі очі. Тому недавні залізні люди під тиском цього страху духово деформувалися й перетворювалися в глину.

Репресії, що почалися з перших днів большевицької революції, за червоного царя Леніна, весь час збільшувалися. Ще більшого розгону вони набули в часи Сталінового царювання. Коли він увійшов у силу, то витиснув з Кремля найнебезпечнішого свого конкурента Льва Троцького, нещодавно наймогутнішого комуністичного московського володаря після Леніна. Потім, нібито як троцкістів, Сталін відсував від себе (мордував і вбивав у в'язницях) найвпливовіших комуністичних тузів, тих, що не симпатизували йому, й тих, що колись могли не симпатизувати. Найбільш відчувалося це в національних советських республіках — в Україні, Білорусії, Грузії й Вірменії, де на початку політичним, культурним життям і економікою здебільшого керували місцеві комуністи.

Разом з цим з Кремля поширилося лицемірне гасло — рівнятися на культуру й мову Леніна, тобто — на культуру й мову російську. Національні комуністи, інтелектуали, а особливо письменники вбачали в цьому відродження й наступ царського великодержавного шовінізму на українську національну, політичну й культурну незалежність.

Ці питання почали широко дискутуватися в українських столичних газетах, у політичних, а, особливо, в літературних журналах. Дискусії були дуже гострі, і вони відбилися навіть на нашому шкільному літературному гуртку. Студенти засипали Лебеда дуже сковзькими питаннями. Одним з цих питань було що таке націоналізм?

— Націоналізм, — сказав Лебідь, — це буржуазна доктрина національного відокремлення, а націоналісти — її доктринери. Це люди, що в своїх інтересах понад усе ставлять свою націю й її культуру, а інші знецінюють і, навіть, відкидають. Навіть відкидають взаємні культурні впливи поміж народами, а особливо сусідніми і братніми. За Марксом в соціалістичній країні відбувається братня співпраця між народами і взаємне збагачення культурними й мовними досягненнями. Звичайно, це відбувається на засадах рівності народів і взаємної пошани між ними. При комунізмі, як навчав Маркс, замість окремих націй існуватиме одне комуністичне суспільство з спільною комуністичною культурою.

— Добре, — сказав Надійний. — А чію культуру прийме й чієї мови живитиме у нас комуністичне суспільство.

— Це питання складне й у наш час ще не маємо відповіді на нього. Можливо виробиться з усіх національних культур одна культура, з усіх мов одна мова. А можливо нації при своєму зникненні приймуть культуру й мову найбільш розвиненого й передового народу.

На Лебедевім чолі виступив піт — він обдумував і зважував кожне слово, щоб часом не збочитися „вправо” чи „вліво” від марксистсько-ленінських канонів. Інакше, це загрожувало б тюрмою або й смертю. Студенткомсомольці принишкло прислухалися до кожного його

слова. Він дуже добре бачив це й знав, що про його відповідь взавтра будуть інформації в агітпропі в райпарткомі й ГеПеУ.

Він замовк і всі мовчали.

— Інакше кажучи, за марксо-ленінським вченням, — порушив цю тишу Надійний, — усі нації мусять утратити свої культури й мови й зникнути. Звичайно, крім якоїсь однієї, що тільки одна в комуністичному суспільстві збереже себе, свою культуру й мову. То які ж тоді нації в комуністичному суспільстві можна назвати націоналістичними? Ту націю, що нищитиме інші з їхніми культурами й мовами, чи ті, які боронитимуться перед своїм знищенням?

Лебідь ніяковів, — це питання було дуже небезпечне. Але його виручили комсомольці. Вони криками накинулися на Надійного, назвавши його божевільним, і сказали, що його місце в будинку божевільних, а не в школі. Надійний дивився на них розгублено й злякано. Він хотів вивернутися з цього лиха, яке не віщувало йому добра.

— Так, — сказав він майже пошепки, але всі його почули. — Мені здається, що я божевільний.

— Здається? Ні! Ти божевільний! — загуло в залі.

— Я думаю, що так, — сказав Надійний зблідши.

Всі дивилися на Лебеда й чекали на його резюме.

— Безперечно, — сказав він, — у Надійного безглузді погляди. Це наслідок незрілого віку, наївності й безвідповідальності в думанні. Але й у незрілому віці треба знати, як думати й що казати. Зрозуміли? На попередніх зборах я вам сказав, що ми провадим літературні, а не політичні дискусії. А тому з політичними питаннями звертайтеся до райпарткому або райкому комсомолу. Крапка!”

Майже весь жовтень студенти копали картоплю, а пізніше цукрові буряки. Кілька днів були ясні й сонячні, а потім зіпсувалася погода — почало мжичити. Тяжкі олов'яні хмари сунулися майже над головою, і під час роботи на полі ми промокали до нитки. Дехто застудився, дехто вже кашляв, хапаючись за груди. Адміністрація

школи дивилася на це крізь пальці. Вона знала одне: викопати в пору буряки й без запізнення здати їх державі. Буряки були вартісніші за наше здоров'я, бо вони допомагали „рости соціалістичній державі”. Тому адміністрація говорила студентам: померзнете, але виконаєте обов'язок перед державою.

Десь наприкінці жовтня з-за хмар блиснуло сонце. Впірнаючи то виринаючи з хмар, воно ніби розсувало їх у боки й гнало до обріїв. Другого дня небо стало чисте, синє, немов би підметене. Ми йшли на поле з великою радістю, що хоч добре не погріємося, але мокнути не будемо.

На буряковій плянтації кожним двом особам вимірювали ділянку. Один студент копав лопатою буряки, скидав на купу, а потім з напарником — студентом чи студенткою — чистили їх серпом від гички. Вимірювали ділянки й призначали до них студентів платні службовці. Сьогодні моїм напарником була Валя.

— Я давно хотіла попрацювати з тобою, але ті блазні не призначали, — сказала вона.

— І я також, — відповів я й усміхнувся.

— З тобою веселіше — день дарма не пропаде. Ти маєш свої вірші?

— Ні. На жаль, ні.

— О-о! — простогнала вона.

— Вони в моїй голові. Ось накопаю купу буряків, чиститимо їх і прочитаю.

— Чудово! — майже сплеснула вона долонями.

Я накопав велику купу буряків, і ми почали їх чистити.

— Читай. — прошепотіла вона. — Хлопці й дівчата далеко й ніхто не почує тебе.

Я підійшов до неї ближче й почав читати. Читав про волошки, які дарували свої сині очі народженим дітям; про молоденьку хмаринку, що залицялася до місяця і про дівчат-тополь у вузьких спідницях, що у селі задивилися на кленів. Після кожного вірша Валя шепотом скрикува-

ла: „Чудово! У тебе жива природа й усе в ній живе...” Я мовчав. І мовчки дивився на неї, щоб побачити, чи вона справді висловлює своє зворушення, чи каже це з чемності. Але в неї горіли щоки й горіли очі, й вона дивилася на мене з благанням: — Тільки не читай їх нікому, бо буде як з Надійним, — шепотіла вона. — Наші собачники відразу накинуться на тебе: „Тікаєш від сучасності?” — скажуть. „Значить, ти не любиш її!” І пришиють тобі контрреволюцію. І спитають у сільраді, хто ти, хто твій батько, хто твоя рідня, і як вона думає про советську владу. Ти тут нікому не читав їх?”

— Тільки тобі.

— Добре. Читай ще деревам, місяцеві, зорям. Вони тебе не видадуть.

— Ти думаєш, що всі люди злі?

— Я не думаю, що всі, але людей треба остерігатись. Я найбільш боюся людей.

— А я не боюся їх, бо для них не пишу. Я пишу, щоб розвантажити мою душу.

Це викликало жаль у Валі.

— Але ти мусиш щось писати їм. Інакше твої спостереження й думки залишаться німими.

— Я знаю й тому щось спробую. Ось, наприклад, я задумав написати новорічний вірш. Нібито дід-мороз розносить нашим студентам новорічні подарунки. Кожному за його фізичними й розумовими здібностями. А ледарям — нічого.

— Це буде добре. Це вічна тема. До цього вірша не присікаються.

— Я напишу.

— Прочитаєш мені.

— Певно. Ти будеш перша моя слухачка.

— І муза, — сказала Валя й засоромлено спустила очі.

— І муза, — погодився я.

До нас наближався бригадир. Студенти називали його лановим, як називали кріпаки за кріпачини. Цей бри-

гадир оцінював нашу працю. Тим, що не поспішали чи під час праці говорили, він зменшував години.

— Працювати мовчки, — попередив він нас.

— Ми говорили про буряки, — сказала Валя.

— Не говоріть багато про буряки!

— Ми виконаємо свою норму.

— Краще буде, як перевиконаєте її.

Повернувшись увечорі до гуртожитку, я застав Надійного в ліжку. Обличчя в нього було жовте й запалі очі. Студенти-активісти й вислужники скрізь і всюди називали його божевільним, глузували з нього й радили йому йти до будинку божевільних. Він був дуже чутливий і глибоко переживав це. Ця образа найбільш тривожила його вночі — він у сні перекидався, роздирав свою подушку, лементував, а потім починав плакати й його плач наповнював кімнату. Гальчинський і я будили його, вмовляли й заспокоювали. Через годину-дві він знову починав марити, і так кілька разів на ніч. Тепер він зовсім зліг і дивився тупим і порожнім поглядом на стелю. В кімнаті Гальчинського не було, мабуть пішов вечеряти.

— Слухай, Володю, — сказав я до Надійного. — Що з тобою? Викинь усе з голови й бережи здоров'я. — Він мовчав, і я знову говорив до нього: — До дідька все це! Вставай і ходи рівно. Вони не зроблять нічого тобі — ти ж не повнолітній. А назвали тебе божевільним — смійся з цього. Ти ж не божевільний — вони божевільні. — Він тупо дивився на мене й мовчав. Жаль мені тебе, Володю. Хочеш, я принесу їсти тобі?

Я сумно похитав головою й пішов до їдальні. На землі стелилися сутінки й у небі зосвічувались зорі. Голубувата хмарка бавилась з місяцем, затуляючи й відкриваючи його обличчя. Якусь хвилину я дивився на них. Потім увійшов до їдальні, нашвидко повечеряв і взяв мисочку пшоняної каші й філіжанку ячмінної кави для Надійного.

У нашій кімнаті Гальчинський розв'язував якусь чергову математичну головоломку, крадькома поглядаючи на Надійного. Я зустрівся з Гальчинського очима — в них було повно смутку.

— Володю, — сказав я тихо. — Перекуси трохи й буде тобі краще.

Але він не ворушився.

Гальчинський сидів над своїми математичними формулами, а я читав поезії Сосюри й Тичини. Обидва поети були з Божою іскрою, як говорили в нас, обидва показували рани, що їх зробила на їх землях комуністична революція. Сосюра захлинаючись вив про це, — Тичина скорбно плакав... А в мене шуміло в голові. Що робиться навколо? Чому комуністи людське щастя й справедливість будують на людських муках, крові й смерті? Я не розумів нічого, нічого, нічого...

Щоб зрівноважити свою розбурхану душу, я ліг на ліжко й накрився з головою рядном. Незабаром Гальчинський погасив газову лампу, але я не розкривав голови. У мене шуміло в голові, як у комині. Воля, воля, воля! — ці крики роздирали мені голову. Воля думки, воля слова! Комуністи обіцяли її людям і чимало з наших людей пішли по неї. Боролися, не зважаючи на рани, не думаючи про смерть. Вибороли її, а її нема! Де ж вона, та воля, густо полита кров'ю й піднята кістками? Ось увесь порубаний — постріляний Надійного батько здобув її своєму синові. „Маєш волю, сину! Думай і говори вільно, ніхто не спинить твоєї думки, твого слова”. А її спинили, забрали її в молодого Надійного і стоптали йому душу.

Мені стало страшно під рядном у темряві, і я розкрив голову, щоб глянути на світло, яке просочувалось крізь вікна. Гальчинський спав, а Надійний щось шепотів до себе. Я вдавав, що сплю, але ніяк не міг заснути. В моїй уяві з'являлися й зникали знайомі обличчя. Одні з визвіреними очима, другі з заплаканими, треті з скривавленими, а інші з одчайдушним криком, благаючи порятунку. А ось з'явилися обличчя Дарки й Валі. Розпат-

лані, скуйовджені з повними мук очима. „Рятуй!” — кричали обидві. „Визволи нас. Веди нас куди завгодно, аби вилізти з цього пекла! Веди нас у гори, в ліс чи, навіть, у безодню! Там буде ліпше, як тут. Там не матимем нічого, але матимем волю, волю, волю!...”

У мене бризнули сльози з очей. — „Куди я вас візьму? Нас скрізь знайдуть, бо в нас люди на обліку, як вівці, як корови. І як вони із дня на день чекають, коли їх виведуть і вб'ють...”

РОЗДІЛ ШІСНАДЦЯТИЙ

На початку грудня раптом з'явилася зима, випало багато снігу й наступили тріскучі морози. Наші гуртожитки не опалювалися, і в них було холодно, як у псярнях. Ночами ми дригоніли під ряднами від холоду.

У нашій кімнаті було нас двоє — Гальчинський і я, бо Надійного батько забрав додому. До цієї кімнати ми заходили тільки вночі, а вечорами сиділи в клясах, де було трохи тепліше. Там я вчив лекції й крадькома писав сатиричного новорічного вірша. Останнім часом, коли сталося нещастя з Надійним, мені почало ввижатися, що не сьогодні — взавтра викриють в школі моє соціальне походження. Оця думка тероризувала мене вдень і вночі. Однієї ночі мені навіть приснилося, що я в директора Шевчука в кабінеті. Ніби стою коло величезної скрині, наповненої доносами на мене. Після цього страшного сну я прокинувся й уже не спав до ранку. Це передчуття незабаром здійснилося. Одного дня директор школи Іван Шевчук викликав мене до себе. Він був українець, а не малорос, до того ще добра людина, і студенти його любили.

— Я дістав з твого села заяву, що ти син диякона, — сказав він, тяжко зідхаючи. — Що мені робити?

Я майже не дихав.

— Не знаю, — відповів я таким голосом, якого сам злякався.

— Учися, — сказав він. — Про це знаю я, ти й більш ніхто не знатиме.

Я врятувався від денних і нічних мук і страху й у мене почала вливатися радість. Я радів, що добрі люди не переводяться на світі й поки Шевчук у школі, я знаходитимусь у безпеці.

Перед новорічними канікулами вчителі й студенти влаштували мистецький вечір. Під час офіційної частини директор Шевчук коротко сказав про першу половину учбового року й побажав студентам гарно провести канікули. Він був добрий промовець, свої слова вміло пересипав жартами й анекдотами, і його промова створила серед студентів гарний настрій. Після цього відбулася літературно-мистецька програма. Доморослі поети читали свої вірші. І я також прочитав свою сатиру „Під Новий Рік”.

Мій вірш був для студентів несподіванкою, а для мене успіхом, бо під час читання в залі вибухнув регіт, а після закінчення вірша мені довго плескали в долоні. Але я не чванився цим успіхом, вдаючи, що він не має для мене ніякого значення.

Після літературної частини хлопці й дівчата співали сольо й дуети. Дві пісні проспівала Валя. У неї було міцне й кольоритне сопрано, і своїм співом вона викликала в студентів велике враження. До неї підходили студенти й учителі, вітали її з непересічним талантом і радили їй іти вчитися до музичної консерваторії.

— З тебе буде визначна співачка, — заохочували її.

Розчулена Валя червоніла й лише сумно всміхалася. Чому, це було відомо лише мені.

У залі заграла струнна оркестра й почалися танці. Хлопці кинулися до дівчат, щоб швидше схопити їх, бо дівчат було мало. Я поспішив до Валі. Ми протанцювали один танець, другий, і вона не відходила від мене. Під час останнього танцю я спитав у неї:

— Як же ти проведитимеш свої канікули?

— Ніяк, — прошепотіла вона.

— Сидітимеш удома?

— Сидітиму. Мене в селі нікуди не пускають. Вулицею не дають пройти. Тільки в неділю піду до церкви, а потім замурую себе в хаті.

Деякий час ми мовчали. Потім Валя знову прошепотіла:

— Прийди до нас на кілька днів. Тобі в нас буде добре. Будемо читати поезії, грати в шахи, гарно час проведемо.

Ці несподівані запитання заскочили мене, і я не знав, як їй відповісти. А вона з благанням дивилася на мене.

— Це було б дуже добре, — сказав я схвильовано. — І за це я дуже вдячний тобі. Але...

— Не можеш, — обірвала вона.

— Ніяк. Хочу побачитися з родиною.

— Жаль, — сказала вона. — Ти прийди до нас на весні. Прийдеш?

— Прийду.

Ми вийшли з залі. Йшли мовчки й слухали, як сніг хрумтить під нашими ногами. Зупинившись біля її гуртожитку, вона сказала ледве чутно:

— Не забувай за мене.

— Не забуду, — відповів я.

Вона побігла до дверей, і я дивився на них, поки вони не зачинились.

Усю ніч я думав, що мені робити: йти додому чи до дядька Юхима й дядини Варвари. Мені дуже хотілося побачитися з родиною, але я боявся показуватися в селі. Мої вороги відразу догадалися б, що я приїхав на канікули й почали б розкопувати — звідки? Але що розкопувати? У директора школи був уже донос на мене, отож мої мисливці знають, де я вчуся. То кого ж мені боятися — нікого!

Уранці завдавши торбу на плечі, я вийшов з гуртожитку. Надворі було тихо й не дуже холодно. Небо посівало землю дрібним легеньким снігом. Ідучи повз школу, між колонами, я побачив Валю. Зупинився напроти

неї. Вона була бліда, але на обличчі горів усміх. Якийсь сумний і печальний усміх.

— Ти йдеш уже? — спитала вона.

— Іду.

Вона якусь мить дивилася на мене, а потім тихо сказала:

— Щасливої дороги.

— Також тобі.

— Сьогодні я поїду поїздом. Якщо матимеш час, приїжджай до мене.

— Добре.

— Напиши мені листа, і я зустріну тебе.

— Добре. А тепер... до побачення.

— До побачення, — сказала вона.

Для своєї подорожі я вибрав найкоротший шлях, щоб десь перед вечором дістатися додому. Був одягнений легко — в старому баранячому півкожушку і в повстяках з доморобного сукна, які обтягували потріскані від давності калоші. Тому я йшов швидко, не зупиняючись, бо день був короткий.

Десь ополудні Джулинка й Теофіловка лишилися позаду. Я пройшов близько пів дороги. За Теофіловкою повіяв вітер і почав бити снігом мені в очі. Я зігнув голову й ішов степовою дорогою, на якій ледве виднілися сліди від саней і кінських копит. Дорога була безлюдна, лише обабіч сніг і сніг і з снігу час до часу вилітали великі степові ворони. Пролетівши, знову падали в сніг.

Крізь цю негоду я йшов з години. Дедалі сніг замітав дорогу й важче було йти. Тим часом вітер дужчав і сніг густішав, кружляв і ніби довгим білим полотнищем устеляв дорогу. Ставало темно. Передо мною дороги вже не було. Я йшов, навмання, йшов, аби йти, щоб якнайшвидше вибратися з темного степу й дійти до якоїсь хати чи, навіть, хліва. Куди-небудь, аби тільки врятуватися від сікучої метелиці й бездоріжжя.

Я насунув шапку аж до очей і, сповнений одчайдушністю, виривав ноги з снігу й ішов далі. Я почував, що

в мене леденіє обличчя, мерзнуть ноги. Дуже мерзнуть. Але я йшов. Підтюпцем ішов, і моя голова наповнювалась недобрими думками. Невже це моя смерть? Невже знесилений я впаду і сніг завіє мене в цій білій пустелі? Я почував страшну втому, ноги не хотіли підніматися і, здавалося, відмовлялись послуху. Може сісти й відпочити? Ні, ні, ні! Ніколи! Сяду, то не встану. Ноги без руху замерзатимуть і я поволі засинатиму поки не засну навіки.

Я заціпив зуби й почав бігти. А надо мною летіла й крикала ворона. Я знав, чого вона хоче. Зігрітися на мені й видзьобати в мене очі. Страх збурило мені кров, викликавши в мене надприродню силу. І я ще дужче біг. Передихав на мить і знову біг.

Попереду мене темніло ще дужче. Цю темряву слали метелиця й вечір. Я опинився між двома лісами й обіч забовванілі телеграфні стовпи. Я зупинився й глянув довкола себе. Ця місцевість немов би була мені знайома. Так — праворуч жидівський цвинтар. Я знав, де опинився, і мені стало легше. Я був недалеко від Тернівки — моє село було на півдні, вісім кілометрів від мене. До Тернівки було два, і я не мав іншого виходу, тільки йти до неї. До дядька Захарія й тітки Параски. Там я зігріюся й переночую.

Був ранній вечір, але він нагадував темну ніч, коли я постукав у двері. У хаті ніхто не обзивався, хоч у ній поблимував каганець. Люди боялися вечорами відчиняти двері, бо під час і після комуністичної революції вдиралися злодії, грабіжники, вбивці й чекісти. Тому з хатньої нічної тиші я почув дядьків насторожений голос.

— Хто там?

Я відповів.

— Ти сам?

— Так.

— І нікого більш з тобою нема?

— Нікого.

Він спитав про це, бо часом неофіційні й офіційні

злочинці брали з собою закладника, знайомого тій жертві, до якої йшли.

Дядько помалу відчинив двері.

— Залазь! — почув я його голос збоку в темряві.

Я ввійшов у сіни. Він відразу вдарив дверима й узяв їх на засув.

— Заходь у хату, — сказав він, ідучи з сокирою вперед. З-за столу встала тітка Параска й злякано дивилася на мене.

— Звідки ж ти взявся в таку негоду? — спитала вона заклопотано.

Я сказав.

— О, Боже! Та ти весь у льоду. Чи не відморозив ніг?

— Я думаю, що ні.

— Не знаю, як тебе не завіяло, — сказав дядько й почав мене роздягати. — Скидай повстяки, швидше зігрієшся.

Я взявся скидати, але не міг. Закоченілі пальці не слухали мене.

— Тримайся за стілець, я скину, — сказав дядько.

У теплі в мої пальці зайшли зашпори й мені стало так боляче, що здавалося в моїх грудях зупинявся дух. Але цей біль я терпів мовчки. Бачучи мої муки, дядько вніс з сіней відро холодної води, налив у ринку й сказав:

— Засунь ноги в воду, буде легше.

Я засунув і почав рухати пальцями — вони рухались.

— Мені легше, зовсім легше, — сказав я.

— Ну й добре. Тепер випий краплю горілки, кров циркулюватиме краще.

Я хильнув трохи, скривився, а потім вихилив до дна. Хліб, сало й солоний огірок забили горілку, і я відчув приємне тепло в усьому тілі. Мені стало веселіше. Я почав розповідати про мої пригоди в дорозі, перемішуючи їх жартами. Коли згадав про напосядливу ворону, — тітка сказала:

— Я б умерла з страху.

— І я вмирав, поки не здихався її.

У спальні заплакав малий Володя й тітка пішла його приспати.

— Не маєш клопоту в школі? — спитав дядько.

— Маю й не маю, — відповів я. — Був донос з Вікнини, але директор порвав його й сказав іти й учитися.

— Добра людина. Але на таких становищах мало тепер добрих людей. Ти мусиш якнайшвидше закінчити школу й замести сліди за собою.

— Як?

— Тобі тяжко буде в Україні. Тут ти не зможеш продовжувати своєї освіти ні, навіть, працювати. Ти мусиш покинути свою землю, виїхати далеко й змішатися з чужими людьми. Краще всього стати десь за робітника на якомусь великому заводі й потім відкриється тобі шлях. Розумієш мене?

— Розумію.

Уночі віхола втихомирилася і другого дня перед полуднем я був уже вдома. Всі раділи, що я щасливо вийшов з віхоли, не приморозивши рук і ніг.

Цілий день я вигрівався на лежанці. Ввечорі розповів батькові й матері про свій клопіт у школі і як я виліз з нього. Від них довідався, що в селі всі знають, де я вчуся. Ну що ж, нехай знають. Цього нічим не прикриєш, від цього не сховаєшся. Звичайно, доноси будуть летіти, як стріли, в школу, але в ній я маю міцне забороло. До якогось часу. А там буде видно — тоді міркуватиму, що робити.

Увечорі, як тільки стало сутеніти, я пішов до Івана Годованця пограти в шашки й узнати сільські новини. На дорозі зустрівся з Даркою. Вона за літо, осінь і зиму дуже виросла й уже не була підлітком, а дівчиною на віданні. Чорна довга свита збільшувала її й мені здавалося, що вона зрівнялася зо мною. Я привітався з нею й минув її. Потім, після кількох кроків, зупинився. Вона також стала. Ми мовчки дивилися один на одного. Я посто-
яв трохи й підійшов до неї.

— Як почуваш себе, Дарко? — спитав я в неї.

— Отак, — відповіла вона ледве чутно.

Вона дивилася на мене, як дивляться ті, що дивляться востаннє. Погляд в неї був якийсь далекий і чужий, обличчя нерухоме й неначе неживе. Мені стало боляче й ніяково.

— Як же ж ти живеш на світі? Чи згадувала хоч раз мене?

Вона мовчала. Я бачив по ній, що вона хоче щось сказати й догадувався, що саме, але вона ніяк не зважувалась. Я вирішив допомогти їй.

— Я знаю, чому ти не згадувала мене? Сказати? — спитав я в неї.

— Кажі, — почув я її в'ялий голос.

— Бо я став клясовим ворогом тобі. Чи так?

Вона махнула головою.

— То треба було сказати мені це.

— Я не могла.

— Не могла?

— Так. Це викликало б гнів у тебе.

— Гнів? Я не гнівався на тебе, бо ти не зробила мені жодного зла. Так само, як я тобі. А що тепер ти дивишся інакше на мене, — це нічого. Я розумію тебе й бажаю тобі щастя. Як собі. Бувай здорова!

— Бувай здоровий! — сказала вона й тяжко пішла дорогою. Якусь хвилину я дивився їй у слід. Потім обернувся й пішов назад додому.

В хаті я зайшов у кухню. В ній були тільки батько й мати. Малий Борис уже спав, а сестри пішли на години до сусідки. Я мовчки роздягнувся, взяв книжечку поезій, і розгорнув її біля газової лампи. Але мої очі лише сковзалися на сторінках, бо голова моя була сповнена думками про недавню зустріч з Даркою. Мати весь час поглядала в мій бік.

— Чому так швидко повернувся від Івана? — спитала вона.

— Я не був у нього, — відповів я їй.

— Щось сталося?

— Ні. Нічого.

Я встидався сказати батькам про справжню причину. Мати далі збентежено поглядала на мене й батько також час від часу зиркав, читаючи Нового Заповіта.

— А що ти так наполегливо думаєш? — домагалась мати.

— Отак собі — різні думки приходять у голову.

— А ти кинь їх, — сказав батько. — Піди кудись і розважся.

— Нема куди.

— Піди до Івана Годованця чи до Гриця Штольки. Вони чесні хлопці.

— Звичайно, я піду до них, а в неділю я хочу піти у Таужну.

— У Таужну? До кого? — спитала мати.

Я зніяковів і сказав після паузи:

— До моєї співкурсниці — запросила мене в гості.

— А хто вона? — спитала мати.

— Розумна дівчина. І співачка, — я не чув ще такої. Але вона в біді, як я.

— Дочка священика?

— Дочка купця.

Мати охнула, а батько сумно похитав головою.

— Це дуже небезпечно, — сказав він.

— Я знаю. Тому я хочу піти до неї.

— Авжеж. — сказала мати. — Вона ліпша за Дарку, не втинає коси — так? — і не гарцює з комсомольцями.

— А Дарка, чи втяла вона косу?

— Втяла. Комсомолка ж, — відповіла мати. — Усі люди сміються з неї.

— Це дуже погано, що Дарка втяла косу, — ствердив я сумно.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

У неділю була гарна погода. Ні вітру, ні міцного морозу. Небо було чисте, синє й у ньому палахкотіло далеке зимове сонце, освітлюючи, але скупко ogrіваючи білу землю. Це був чудовий день для моєї подорожі. До Таужни було якихось дванадцять кілометрів, отже сніговою дорогою мені треба було йти зо три години. День був короткий, тому я вирушив уранці.

У селі було безлюдно. Тільки кучеряві й стрімкі димки, що попихували з коминів, нагадували про людське життя. А далі, за селом, забілили сніги, на яких вигравало сліпуче сонячне проміння. Це проміння било мені в очі, і я, примружившись, ішов поволі, думаючи про недалеку зустріч з Валею й її родиною. Цікаво, що це за люди й як вони стрінуть мене. Валя говорила мені, що вона в батьків одиначка й що батьки всі свої турботи присвятили їй, її долі, її майбутньому. І тому вони живуть тільки однією надією, що вона закінчить школу. Після цього вони продадуть свою хату й садибу й виїдуть з Валею в велике місто, щоб між незнайомими людьми згубити своє небезпечене минуле.

Чи вийде це? Чи здійсняться їхні мрії в цій людобійні? Я сумнівався, але наперекір цим сумнівам хотів, щоб здійснилися. Я так любив скривджених людей і всією душею бажав їм добра й спокою. Можливо тому, що сам був скривджений, принижений, знедолений і стояв вічна-віч з небезпекою.

Я йшов і думав. Недобрі думки снувалися в моїй голові. А я хотів думати про щось добре й намагався добрими думками затулити недобрі. Просто понад силу чіплявся за них, за добрі думки, тримав їх, щоб вони не втікали. Ці думки були про Валею.

Ось ніби підійшов до її хати білої, майже білосніжної хати з такою ж білосніжною покрівлею. Відчиняються двері, але не білі, а чорні, і в них замість Валі з'являється Дарка. З несподіванки я пильно глянув на неї, а вона за-

реготала й міцно вдарила дверима об одвірки. Що це? Сон? Я підвів голову — це були тільки думки, нав'язливі думки. Довкола мене білили сніги й маловтоптана дорога серпентиною вилася до чорного гаю й у ньому зникла. Я струсився від поганих думок і пішов швидше, ніби тікаючи сам від себе.

Коли я ввійшов у Таужну, в мене почало дужче битися серце. Чомусь мені було тоскно. Навіть хотілося стати, обернутися й швидше йти назад додому. Без ніякої причини, тільки від якихось дивних візій, що вчіпилися до мене ще в дорозі. Але не дивлячись на це, я приглядався, чи не йде хто-небудь, щоб спитати в нього, де живе Валя. Але не в молодого, щоб часом не попасти на комсомольця й не вскочити в халепу. Він міг запитати мене, хто я, звідки й чого йду до „ворога народу”. А тому я йшов, поки на одному подвір'ї не побачив якогось діда, що відгортав сніг лопатою. Підійшов до нього й спитав про Валю.

— А хто вона тобі — рідня? — Він неспокійно дивився на мене.

— Шкільна товаришка, — сказав я.

Дід смикнув носом і промовив тихо:

— Її нема... й ніколи тут не буде.

— Виїхала?

— Її виїхали.

— Чому?

Він оглянувся й сказав пошепки:

— Нібито її батько не любив панів.

— Панів? Їх же нема.

— Не колишніх кажу, а теперішніх панів.

— Яких теперішніх?

— Комуністів... Не знаєш, хто тепер наші пани?

— Знаю. І що?

— Позавчора вночі наші пани й чекісти накиннулися на них, як коршуни серед ночі. Запакували батьків і дівчину в вагон разом з коровами й гайда. Куди — Бог відає... А їхнє добро пограбували. Бачиш ту хату з зеле-

ними вікнами? Тепер у ній гарцює комуна. Учора всю ніч там грали, пили й бешкетували, — сказав дід і перехрес- тився. — Тікай сину, поки не вліз у біду. Іди з Богом.

Я подякував дідові й урвав з села скільки було духу.

Далеко в полі спинився й глянув на Таужну. Дивився на неї з тяжким сумом. Бідна, бідна Валя! За що так по- карали її? Що вона зробила злим людям? Тільки що ста- ла на ноги, глянула на світ і його їй затулили. А її бать- ки — чим провинилися вони? Мали крамничку за цариз- му. Ну то що? Хіба інші не мали й тепер не мають? Але їм нічого, бо вони чужі люди. А чужим усе можна — господарі ж на нашій землі. А наші люди — буржуї, куркулі, клясові вороги й вороги народу. І їх хапають. Тепер ухопили Валю з батьками. Чи далеко вони зайдуть у холодному вантажному вагоні? А їм що — комуні? Чи наші люди мають для них вартість? Замерзнуть по доро- зі, — викинуть їх з вагона, прикриє їх сніг, а потім дикі звірі розтягнуть їх кістки по сибірській тайзі.

Я ридав, аж двигтіло в мене в грудях. Але це чуло лише поле й сонячне проміння, що сковзалось по сніго- вим покривалі.

Повернувшись увечорі додому, я сказав, що втомив- ся й хочу лягти й відпочити. Я знав, що мене розпитува- тимуть про Валю й її родину, і я боявся сказати правду. А тому краще було усамітнитись і мовчати.

Я роздягнувся й ліг у ліжко. У кухні всі щось шепо- тіли, а потім підійшла до мене мати.

— Лягаєш спати без вечері? — спитала вона.

— Я не хочу їсти.

Мати не відступала.

— Ти ж казав, що ночуватимеш у Таужні?

Я мовчав.

— Щось сталося? Кажі, сину! Хоч і найстрашніше. Нас ти не злякаєш.

Я почував, що зарідаю, як у полі. І щоб не показати цього матері, я до страшного болю заціпив зуби! Мати тяжко зідхнула, вкрила мене й пішла до кухні.

У нашій хаті була напружена тиша аж до мого відходу до школи. Про арешт і вислання Валі й її родини ми не говорили, але я бачив, що ця жахлива подія була в усіх на думці. Два тижні я пробув у хаті, читаючи книжки й помагаючи батькам на господарстві. Навіть не ходив до Івана Годованця, щоб не втягнути його в біду. Йому теж могли закинути, що він має зв'язки з клясовим ворогом і усунути його з сільського суспільного життя.

Перед відходом до школи я не знаходив собі місця. Після сніданку мати поклала в торбу два хліби й кусок сала й перехрестила мене.

— Іди з Богом, — сказала вона.

Зблідлий батько мовчав, а сестри дивилися на мене з сумом і журбою, ніби проважали мене в якусь небезпеку.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Гальчинський і я далі жили в колишньому свинарнику. У ньому, як я вже згадував, не опалювалося, а тому за зиму кам'яні стіни позамерзли й покрилися льодовою корою. У цій кімнаті ми завжди сиділи в кожухах і в повстяках, і так спали.

Гальчинський до пізна сидів над своєю математикою й фізикою, а я над мовою й літературою. У бібліотеці я натрапив на літературно-мистецький альманах „Шлях мистецтва”, а також на примірники журналів „Плуг”, „Гарт” і „Вапліте”. Я читав їх запоем, аж поки не дочитав до кінця. Потім почав усе це систематизувати. Спочатку в мене в голові був сумбур — здавалося мені, що я втоплюся в цьому матеріалі! Але далі почало яснішати, і став помалу розуміти, що й куди. Вкінці кінців я по-своєму розмежував усе і зробив відповідні висновки.

Альманах „Шлях мистецтва” видавала в Харкові письменницька організація „Пролеткульт”. Повністю це означало „Пролетарська культура”. До цієї організації вхо-

дили російські письменники й дехто зі зденаціоналізованих українців, які духово були росіянами й прихильниками російської культури.

Ці письменники вважали за пролетарську культуру тільки російську культуру, а особливо мову, бо це була, як вони казали, культура й мова Леніна й інших вождів жовтневої революції. По-їхньому тільки російська культура й мова могли домінувати в Советському союзі, а звідси — в Україні.

Тому „Пролеткульт” узявся насаджувати російську культуру й мову в усіх неросійських советських республіках, а особливо — в Україні, в найбільшій щодо населення й з найбільш розвиненою національною культурою.

Отож ця письменницька організація своїм складом і змістом була російською. Російські комуністи вживали всіх зусиль, щоб загнати українських письменників до „Пролеткульту” й під плащем пролетарської культури змосковщити українців. Звичайно, ця письменницька організація була дуже небезпечна для України й її культури, а тому вона зовсім не відповідала мені. Пізніше я довідався, що українські письменники збойкотували її. Незабаром вона розсипалася й після неї не залишилося жодного сліду.

Друга письменницька організація „Плуг” з’явилася також у Харкові — десь у 1922 році. Очоловав її Сергій Пилипенко. Ця організація хотіла тісніше зв’язати селян з пролетаріатом і разом творити соціалістичну культуру.

До „Плугу” ввійшли письменники, що народилися й зросли в селах, були обізнані з їхнім життям і традиціями й тому писали на сільські теми, про сільських людей. Вони стояли на українських національних позиціях, але в своїх творах вживали примітивні мистецькі засоби і стиль народницьких і просвітянських письменників. Тому вони не вели українську культуру вперед, а назад, у 19-те сторіччя.

Ця письменницька організація також не відповідала мені, бо я прагнув іти на вершини нашої літератури.

У 1923 році в Харкові утворилася ще й третя пись-

менницька організація. Звалася вона „Гарт”. Організував і очолив її Василь Елан-Блакитний. Ця письменницька організація, особливо її керівник Елан-Блакитний, були приклонниками масовізму в українській літературі, а тому в ній між членами відразу почалися незгоди. Незабаром з неї вийшла група „Урбіно” Миколи Хвильового, і в 1925 році „Гарт” розвалився.

Через рік — у 1926 році, Микола Хвильовий утворив нову письменницьку організацію „ВАПЛІТЕ” (Вільну академію пролетарської літератури). До цієї організації ввійшли найвидатніші й найпопулярніші тогочасні революційні письменники: драматурги Микола Куліш і Іван Дніпровський; прозаїки: Михайло Яловий (Юліян Шпол), Олесь Досвітній, Аркадій Любченко, Юрій Яновський, Григорій Епик, Петро Панч, Олекса Слісаренко, Іван Сенченко і поети: Павло Тичина, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Гео Шкурупій, Майк Йогансен і інші. „ВАПЛІТЕ” поставила собі на меті створити високоякісні твори. Цій дуже поважній організації задавав тон Микола Хвильовий — найвидатніший письменник і памфлетист свого часу.

„ВАПЛІТЕ” голосом Хвильового сміливо виступала проти просвітянщини й обмеженности в українській літературі, а особливо проти психологічного поневолення Москвою української духовости, ставлячи, таким чином, питання про її незалежність. Хвильовий пропонував, щоб у розвитку української духовости рівнятися не на Москву, а на психологічну Європу. Оці погляди, прагнення і наміри „ВАПЛІТЕ” схвилювали мене до глибини душі, і я тайком вирішив, що духово буду з нею. А коли літературно змужнію прагнути за всяку ціну ввійти до неї.

Я жив під цим враженням і мріяв про те, щоб побачити валлітянців — оцих новітніх лицарів пера, що так відважно виступили в обороні незалежности української духовости й української літератури. Я гордий був, що мав щастя побачити й навіть почути одного з цих крилатих — Миколу Бажана. Хоч перед тим, замість потертої червоноармійської шинелі я чомусь уявляв його в ви-

шитій сорочці й у жупані з доморобного сукна. Але це нічого. Основне (я чомусь був певен) він мусів мати козацьку душу. Тільки козацьку, бо інакше він не був би ваплітянцем.

Тепер я хотів бачити інших ваплітянців. Особливо Миколу Хвильового. Оцього гетьмана найновішого нашого літературно-козацького лицарства. Як він виглядав? Безперечно, високий, плечистий з орлиними очима — ну, як Богдан Хмельницький. А який у нього був голос? Напевно гучний, могутній і владний, за яким наші люди сунуть, як лявина.

Я також хотів побачити Павла Тичину — цього вірного й самовідданого сина *Скорбної Матері*, поета цього геніяльного вірша, в якому блискала очима поранена, але не скорена Україна. Який він, оцей Тичина? Із звихореним чубом? З високим чолом, як у Сократа, і з ніжністю в очах, з якою дивиться на *Скорбну Матір*; і з гнівним полум'ям у них до новітніх північних гунів, що хочуть *Скорбну Матір* четвертувати.

Я також хотів побачити Сосюру, Шкурупія і Йогансена. Я порівнював свої вірші з їхніми й бачив, що вони, мої вірші, лише початківські спроби. Подібні на дитину, що спинається на ноги, або на рослинку, що пробиває землю, щоб глянути на сонце.

Десь за два тижні після канікул у школі поширилася недобра вістка. Особливо для мене. Нашого директора Шевчука кликали до червоної армії. Це повідомлення було прикрою несподіванкою для всієї школи й також для нього.

Ця вістка немов би спаралізувала студентів — скрізь запанувала мовчанка, а якщо хтось говорив, то тихо по кутках. Шевчук також утратив свій природній гумор, але пробував усміхатися, хоч ця усмішка була сумна й безнадійна.

За кілька днів перед його відходом до армії, студенти влаштували йому прощальний вечір. На цьому вечорі говорив Шевчук і говорили студенти. Він переконував,

що від'їжджає тимчасово й що незабаром повернеться Але, звичайно, ніхто не вірив йому. Не знаю, що думали студенти, але я був певен, що його „вичистили”. В школі дуже вже він проявляв свою національну свідомість і багато робив добра студентам. А це для блюстителів московської асиміляційної політики було не на руку, навіть небезпечно. Після офіційної частини студенти приватно перекидалися з ним словами й на прощання стискали йому руку. Я підійшов до нього мовчки. Він сумно глянув на мене й майже непомітно журливо похитав головою. Я зрозумів його без слів і відійшов від нього з сумною усмішкою.

На другий день пара вороних коней відвезла його на залізничну станцію. Багато студентів пішли його проважати. Я теж пішов.

Був тихий, теплий день. Я йшов по вогкому снігу й не звертав уваги на сонце, що дихало весною. Я тільки бачив перед собою Шевчуків образ, який відходив, зменшувався, танув і на його місці викреслювався темний силует якоїсь людини, що йшла заступити Шевчука. Хто вона, ця людина? Яка вона? З серцем чи з каменем у грудях? Ці думки неначе скували мене. Після повернення з станції вони не відходили від мене ні вдень ні вночі.

За кілька днів після Шевчукового від'їзду до школи приїхав новий директор. Звали його Солодовнік. У школі всі припишкли, чекаючи, що буде.

Першого дня Солодовнік весь день сидів у кабінеті й викликав до себе вчителів, а найбільш діловода. Двері до його кабінету весь час відчинялися й зачинялися. В усіх, що входили до нього й виходили, обличчя були бліді й насторожені. Після лекцій Гальчинський сказав мені, що Солодовнік росіянин і комуніст. На вигляд високий, з запалими грудьми й при розмові задихається. Що він хворіє на ядуху (так у народі звали астму). І ще — що він дуже нервовий, причепливий і нетерплячий у розмові з людьми. Про все це Гальчинський довідався від діловода. Але це, на думку Гальчинського, було діло-

водове особисте враження. Може Солодовнік був зовсім інший.

Другого дня вранці я побачив нового директора в нас на лекції. Він викладав організацію сільського господарства — те саме, що перед ним викладав Шевчук. Солодовнік був точніsenько такий, як змалював його діловод Гальчинському. Крім того був надто офіційний і дуже пильно приглядався маленькими закислими очима до кожного студента.

Він почав свою лекцію з того, що в молодій советській країні всім нам треба бути на сторожі. Скрізь вороги. Відкриті й замасковані. Вони хочуть знесилити нашу країну, допомогти зовнішнім капіталістам напасти на неї й знищити її. Тому на першому місці мусить бути пильність. Тільки пильність. Це перша наша заповідь. Особливо мусить бути пильним молоде покоління, для якого ми зробили революцію й для якого ми будуємо соціалізм.

— Комсомольці, піднесіть руки! — сказав він.

Піднесли чотири студенти.

— Тільки чотири? На всю клясу? Погано, дуже погано. — Він тикнув пальцем на Павличенка — нашого найкращого футболіста: — А ти чому не в комсомолі?

— Мене не приймають.

— Чому?

— Мій батько середняк.

— А ти? — спитав він у тендітного Пастушенка.

— Мій батько інтелігент, — відповів він розгублено.

Я втягнув шию в плечі й зігнувся, щоб охоронити себе від виклику.

— Чотири комсомольці на всю клясу! Сором! Хто стане нам на зміну? Хто будуватиме соціалізм, під який ми фундамент поставили? Мовчите? Я бачу тут тиша, гладь і Божа благодать. Ніякої роз'яснювальної роботи. Добре! Ми візьмемо це на увагу.

Він деякий час мовчав, піднімаючи й опускаючи свої запалі груди. Потім сів на стілець і сухим далеким голосом почав свою лекцію.

І справді, — за кілька днів у школі все закрутилося й зашуміло. Після лекцій відбувалися закриті партійні й комсомольські збори, з яких присутні розходилися опівночі. Партійці й комсомольці були смертельно втомлені, бліді й похмурі. На лекціях вони клювали носами й хилили голови на парти. В розмові з безпартійними студентами допитувалися про соціальний стан батьків і, навіть, дідів. Допитувалися, що вони мали до революції, що робили, а особливо, де й по чиєму боці були під час революції.

Ці допити розхитали студентам нерви: слабші духом заломлювалися, а сильніші відсилали їх до біса. Мовляв, якщо хочете знати про те й про те, то зверніться в сільраду і звітки дістанете, що вам потрібно.

Також учіпилися до мене. Хто ти? Що ти? Хто твої батьки по батьковій і по материній лінії. Де були й що робили під час революції? Де вони й що роблять тепер? Я відповідав їм, що про все вони можуть довідатися в моїй шкільній особистій справі. Перед ними я уявляв спокійного, але насправді я був схвильований від голови до п'ят. Тяжко було мені триматися в цьому напруженні, щоб не вибухнути криком і не впасти на підлогу й не битися об неї головою.

Одного передвесняного дня діловод покликав мене до канцелярії. Я йшов до нього ні живий, ні мертвий. Кров ударила мені в голову, і в ній піднявся такий шум, що мені здавалося я глухну. Я вступив у канцелярію й глянуч допитливо на діловода.

— Вас хоче бачити директор, — сказав він співчутливо.

— Зараз, чи пізніше? — спитав я.

— Зараз. Ось він звільниться й заходитьте.

Я сів на лаву для відвідувачів і почав чекати. Мене пробирало морозом й тяжко було мені дихати. Я догадувався, про що Солодовнік питатиме в мене й шукав відповідей, щоб не дати себе заскочити. А час, здавалося, не йшов, а біг і часова відстань до мого страшного суду

скорочувалась. Щоб улегшити хвилювання, я почав кусати собі вуста, і став утихомирюватися. Фізичний біль заглушував мої душевні муки. Незабаром нібито все стихло в мені й мене охопила одчайдушність. У цю хвилину хтось вийшов з Солодовнікового кабінету, і діловод сказав мені йти. Я поволі пішов до нього, як збайдужілий смертник іде до шибениці.

Коли я ввійшов у його кабінет, він дивився в якісь папери й сказав до мене:

— Зачиніть двері.

Я зачинив, став і не ворушився.

— Сідайте, — сказав він, не піднімаючи голови. — Чи знаєте ви, чого я покликав вас?

— Знаю — відповів я.

— Ваш батько дяк? — Він рвучко підвів голову й глянув на мене колючими очима.

— Дяк, — відповів я.

— Чому ви приховали це?

— Я не приховав, бо в своїй анкеті я не згадую про батька.

Він пробіг очима по папері.

— Це не робить різниці, — сказав він гнівно. — Ви закрили братом своє соціяльне походження. Чому? Що ви мали на меті?

— Нічого, бо в моєму короткому житті я не зробив нічого злого. А закрився братом, щоб вступити в школу. Без його довідки мене не прийняли б.

Солодовнік дивився якусь мить на мене в'їдливо. Потім сказав тихо, але з погрозою:

— Ви знаєте, хто втаює своє соціяльне походження? Антисоветський елемент. Ви зробили великий злочин і я звільняю вас із школи.

Я пильно глянув на нього й сказав майже пошепки:

— Звільняйте, але наслідки від цього будуть не дуже втішні.

— Ви загрожуєте мені?

— Я загрожую собі, — сказав я, підвівся й вийшов з кабінету.

Кілька хвилин я стояв під будинком. Що робити, кричало все в мені. Йти додому, до родини? Там же хата двигтітиме від ридання. Добре, якщо буде так. Але ж мати — вона може вмерти від розриву серця. Вона до краю змучена моєю долею, і її нерви не витримають. То що ж робити?

Я не мав жодної відповіді на це. Але так стояти не можна було. Тому я рушив з місця й навмання подався парком. Надо мною яскраво світило сонце й передвесняне небо наливалося голубизною. Десь на дереві вистукував дятель, будуючи собі хату. Птахи, що прибували з вирію, перелітали з дерева на дерево, шукаючи для гнізд безпечного місця. Довкола було ясно й прозоро, тільки не в моїй душі. Я зупинявся, думав і знову йшов навмання. Куди? Мені було однаково.

Так я дійшов до Забари — торговельної частини Красносілки. Походив між крамницями і вступив до чайної випити склянку чаю. В чайній було лише дві жінки. Одна в старій полатаній свитині, плачучи, розповідала другій про своє горе. Вранці вона винесла шматок сала, щоб продати на базарі й за гроші купити солі й цукру. До неї підійшов міліціонер і запитав, чи має дозвіл від сільради продавати сало. „Ні”, — сказала жінка. „Давай сюди бабко”, — сказав міліціонер і взяв сало з її рук. „Одласи свою норму державі й потім продавай собі”. Жінка ридала, аж двигтіла на ній свитина. Слухаючи це, в мене защеміло в грудях і я вийшов надвір.

А тепер куди? Я постояв трохи й пішов на залізничну станцію. Чому? Я не думав про це.

На залізничній станції було порожньо. Ні людей і ні собак, що часто тут шукали поживи. Я глянув довкола й зайшов у середину. У почекальні було безлюдно, брудно й холодно, але я сів на лаву, щоб відпочити. В голові в мене стихло, в ній не було жодної думки, — порожньо. Зовсім порожньо, як у цій почекальні. І нічого мені не хотілося, навіть далі перебувати на цьому оскверненому світі. Отак, провалитися б тут крізь землю й летіти, й летіти без кінця у чорну прірву. І я відчував, що щось

мусить трапитися зо мною. Щось паскудне, щось погане. І тому я сидів, щоб відтягати це щось, що чигало довкола мене. Але потім я таки встав і здавалося мені, не вийшов, а висунувся з почекальні.

А надворі було ясно, сонячно, і в передвесняному сонці потапало все село. І для чого це сонце так світить? І для кого? Для цих людей, які під ним душать один одного й укорочують один одному життя? Краще б була темрява й невидно було б цього.

З станції я пішов навмання до цукроварні. Чому? — я над цим не задумувався. Отак ішов, щоб іти. Як іде смертельно-голодний чи тяжко-поранений на побоевищі. Без думок, без прагнень, без нічого.

З цукроварні звернув у яр, що вів до школи. Мені не хотілося туди йти, але щось підштовхувало мене, і я йшов. Не йшов, а поспішав. І тільки опам'ятався, як підійшов до гуртожитку. До колишньої свинарні, у якій я жив, і ввійшов до неї.

В кімнаті Гальчинського не було. Він ще не повернувся з лекцій на обід, але міг скоро повернутися. А тому я думав тільки про одне — мені треба поспішати.

Сонце вже пройшло свій шлях до середини неба, і Гальчинський міг увійти кожної хвилини. Я похапливо глянув довкола себе, вниз і вгору, і мій погляд зупинився на гакові, до якого колись у свинарні чіпляли лямбу. Я дивився на цей гак з холодною байдужістю, а потім кинув очима по кімнаті. Мій погляд зупинився на Гальчинського чемодані, обмотаному шворкою. Я скочив до нього й похапливо почав її розв'язувати й розмотувати. Це відбувалося недовго. Коли шворка була в мене, я зробив з обох кінців по зашморгові і, ставши на стілець, один бік шворки зачепив за гака, а другий наклав собі на шию. У цю хвилину хтось скочив на стілець і обхопивши рукою мене попід пахви, другою зняв зашморг із моєї шиї.

— Що ти робиш? Чи ти при розумі?! — почув я страшний голос.

Це був Гальчинський.

— Геть звідси! Геть звідси! — крикнув я, намагаючись вирватися від нього.

На наш крик збігалися студенти й незабаром їх було повно в кімнаті. Десь за хвилину з'явився Солодовнік. Він в'їдливо глянув на мене своїми колючими очима й сказав до студентів;

— Розходьтєся по кімнатах, — і вийшов.

За ним вийшли всі крім Гальчинського. Він якусь мить дивився на мене з жалем і співчуттям. Потім зняв з гака шворку, порізав ножицями її й сівши біля стола, затулив долонями своє обличчя. Посидівши так трохи, він опустил руки й спитав у мене майже пошепки:

— Навіщо ти робив це? Навіщо? Навіщо?

— Не знаю, — відповів я.

— Не знаєш?

— Ні. Не знаю. Абсолютно не знаю, як це сталося зо мною.

— Але ти робив це? Ти?

— Так, але я нічого не пам'ятаю.

— Але ти думав, що робиш?

— Я не знаю.

Гальчинський глибоко думає, похитуючи головою.

— Дарма робив ти це, — сказав він. — Коли б я вчасно не відтягнув тебе, то було б по тобі. І влада не пожаліла б тебе. Закопали б та й годі. Бо люди тепер у нас — як черв'яки. Ніякої вартости не мають. — Він раптом схопився, і сказав мені пошепки: — Борися! Виборюй собі місце на землі... Я думаю, що ти вже не будеш покінувати з собою.

— Ні, — сказав я. — Не буду...

Другого дня вранці Солодовнік викликав мене до свого кабінету. Не дивлячись на мене, він не сказав, а майже просичав:

— Иди в Тульчин до відділу народньої освіти. Поновлять, будеш учитися. Я написав туди листа. — До Тульчина було з шістдесят кілометрів. Я йшов два дні снігом, у подертих черевиках і в полатаній батьковій свитині. У

відділі народів освіти інспектор сказав мені, щоб я відмовився від батька в пресі. Ця диявольська вимога не була новою для мене, тому не заскочила мене. Таку ж вимогу поставили мені під час вступу до уманської Технічної школи. Схвильований тоді до глибини душі, я розповів про це батькові.

— Що робити? — спитав я в нього.

Він сплотнів, але сказав рішуче:

— Ти мусиш так зробити, бо інакшого виходу нема. Бог буде тобі свідком, що ти зробив це з примусу.

Те моє відмовлення від батька, що вийшло в уманській „Селянській правді” не допомогло мені: до технічної школи мене не прийняли. Не зважаючи на той неуспіх, я тепер удруге опублікував те саме з слів інспектора освіти в тульчинській газеті. Після цього величного акта в Советах інспектор поновив мене в школі, але наклав на мене двісті карбованців за право навчання. На той час це була величезна сума грошей. Тому, прийшовши додому, я подібний був до мерця, а моя родина стояла навколо мене, як на похоронах. Не могли ж батьки виплатити цю суму копійками, які батько діставав від вірних за виконання релігійних обрядів. Але треба було щось робити. І мати продала останню свою корову, а батько кожуха й чоботи й цим за мене заплатили.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Я закінчив сільськогосподарську профшколу й почав думати про працю. Я вже був дорослий, мав вісімнадцять років. Моє дитинство в сльозах і риданні відійшло від мене. Я формально вступив у вік дорослого, хоч фактично був дорослий давно. Тому моє дитинство й юнацтво було дуже коротке. Їх укоротила проклята дійсність і вони промчали, як дикі коні.

Я, звичайно, повернувся до своїх батьків, від яких відмовився в пресі. А куди я міг іти? Я ж не мав ні власного дому, ні праці, і батьківський дім був мій єдиний при-

тулок. Безперечно, влада дивилася на мене, як на зрадника, що далі був у контакті з „буржуазними” батьками. Чимало моїх шкільних і пастуших приятелів уникали мене, щоб комуністична влада не обвинуватила їх у зв'язках з „буржуазним виплодком”. Дарка також уникала мене й навіть не відповідала на привітання. Вона дуже змінилася. Зростом майже порівнялася зо мною, стала ще гарніша, але була бліда з синіми заглибинами під очима. Мені сказали дві речі про неї, що вона вступила на учительські курси в Умані й що з нею там буде Лисянський. Про це говорило чимало людей у Вікніні, а деякі жінки під час зустрічі з нею глузливо посміхалися.

Десь за тиждень після закінчення школи я подався до Рижавської цукроварні спробувати щастя в заводській лябораторії. І знаєте, я мав щастя. Мене прийняли ляборантом, навіть не спитавши в мене про моє соціяльне походження. Тільки глянули в мій атестат з сільськогосподарської профшколи й сказали: ставай на роботу — нам треба такої людини.

Я, як у нас часто казали, був на сьомому небі. Я радів і почав робити пляни. Десь за два-три місяці склада гроші й куплю собі вовняне вбрання — перше в моєму житті. Потім куплю черевики, сорочку й пару білизни. А пізніше стягнуся на зимове пальто. Житиму, звичайно, в якійсь бідній сільській родині, щоб якнайменше витратити грошей на мешкання й харчі. Сидітиму на хлібі й борщі. Не доїдатиму, але це дрібниці. Я молодий, витривалий і дідько не вхопить мене.

В хемічній лябораторії ставилися до мене добре, цінили й поважали мене. І тому радощам моїм не було меж, але не на довго. Одного дня я прийшов на працю й відчув, що щось сталося. Всі мої співпрацівники з-під лоба дивилися на мене й тихо щось шепотіли. На моє привітання ніхто не відповідав і ніхто не вступав зо мною в розмову. Дивилися на мене, як дивляться на вбивця. Незадовго після цього підійшов до мене хемік — керівник лябораторії, й непривітно сказав мені йти до партійного

комітету. Тепер я відразу збагнув, що сталося — хтось із мого села дізнався про місце моєї праці й послав доноса. У мене кров кипіла, але я вдавав спокійного й так зайшов до партійного комітету.

Секретар партійного комітету зустрів мене з гнівом і сказав мені зачинити за собою двері. Я побачив, що маю справу з советським апаратчиком, що в ім'я кар'єри може вбити свого батька.

— Навіщо ти приховав своє соціяльне походження?
— спитав він тоном прокурора.

— Я не приховував. — відповів я.

— Не приховував? Ти вже ззамолоду стаєш на шлях контрреволюції?

— Я не приховував, — повторив я, — бо ніхто не питав у мене про це. Коли б спитав, то я сказав би.

— Не хитруй. Ти мусів це сказати.

— А коли б я сказав, то прийняли б мене на працю?

— Ні. Клясово-ворожого елемента ми не приймаємо.

— Я до нього не належу, бо ніякого зла не зробив советській владі.

— Ти народився в клясово-ворожій родині й у твоїх жилах тече її кров. Таким нема праці в Советському союзі.

— А якже я житиму без праці?

— Це не наша справа, — сказав він, показавши рукою мені на двері. — Змивайся й забудь сюди дорогу.

Я дістав заробітню платню за пророблені дні, заплатив господині за мешкання й харчі й спакувався в дорогу. Але куди йти? Я не міг іти додому. І, завдавши торбу на плечі, я пішов до Умані.

В дорозі весь час думав, як врятуватися мені в нашій апокаліптичній дійсності. Влада була проти мене, хлопця, що тільки став на ноги й не зробив ніякого зла за винятком, — що народився в *духовній родині*. Тому мені не давали місця на землі. Що чекало мене? Смерть, як багатьох у моєму становищі? Після моєї спроби в Красносільці я не хотів умирати! Я дуже любив цей світ і не хотів

відходити з нього, знаючи, що після смерти ніколи не повернуся до нього. Отож я мусів рятувати себе, рятувати всякою ціною. Навіть найбільшою. Щоб здійснити це, я, з прищепленими змалечку чеснотами, мусів боронитися неправдою, на чому все життя побудувала советська влада в Советському союзі. З цим переконанням я зайшов до інспектора уманської народної освіти й з відважністю одчайдуха назвав себе сином селянина-незаможника.

— Добре, — сказав з жорстоким обличчям носатий інспектор, який, мабуть, недавно був чекістом у кривавій *Тройці*. Йому треба було вчителів, тому він, до вияснення моєї особи, послав мене в село Джурженці, Лисянського району, тимчасово замінити хворого вчителя.

У цій школі також мною були задоволені, але в ній раптом викрили моє соціальне походження. Вчителі з ляку відсахнулися від мене, як від прокаженого, а блюстители влади почали загрожувати судом. Однієї ночі я обережно вибрався з хати й за кілька днів дістався до Києва, до мого брата Юрія. Він тоді вчився в київському музично-драматичному інституті й також тремтів, щоб його не викрили й не викинули з нього. Я все розповів йому, що за останній рік сталося зо мною. Він дуже співчував мені, але нічим не міг допомогти.

Я вирішив твердо й незламно боронити моє життя. Я вже мав у руках зброю — магічну довідку з попереднього місця праці. В ній було зазначено, що я, син селянина незаможника, працював за вчителя. І мені з нею пощастило. У київському відділі народної освіти я дістав призначення до початкової школи в глухому поліському селі Кабани. Я був певен, що ніхто не знайде мене між зарослями й болотами над Прип'яттю. Але за мною далі полювали советські мисливці. Якимось повернувся з району директор школи Павлюк, людина надзвичайно чесноі козацької вдачі, і стурбовано сказав до мене:

— Тікайте! Тікайте сьогодні, бо завтра буде пізно.

Я зрозумів, що сталося і що мене чекає, але почав перед ним виправдуватися.

— Чого я маю тікати? Що я — злодій? Чи обікрав кого, чи вбив, чи зарізав?

— Це ще гірше. Злодії й розбійники в нас почесні люди. А ви — син „ворога народу”.

Він сказав мені, що вповноважений ГеПеУ дістав доноса, що я син диякона й що батько мій агітує проти колективізації й советської влади.

— За вами напевно взавтра приїдуть, — закінчив він.

У моєму житті це була найстрашніша небезпека, тому не можна було мені гаяти часу. Я нашвидко спакував свої речі й сів на принагідну підводу, що їхала до Чорнобильського порту. Пізно ввечорі я плив пароплавом по Прип'яті, а потім Дніпром до Києва.

На пароплаві я, як загнаний звір, забився в куток і глибоко думав. Я думав про советську владу, советську систему, советський уряд і советську державу, що існували лише на те, щоб ненавидіти й тероризувати мільйони людей. Що це була за влада, система, держава й її уряд, що полювали за злочинцями без злочинів? Тоді я вперше відчув ненависть не тільки до окремих людей, що вважали мене за злочинця й робили мені зло, а також до советської влади, системи й держави. Але це була ненависть молодій людині, що хотіла жити й лише боролася за життя з тими, що хотіли його відібрати. Звичайно, я був досить далеко тоді від української визвольної ідеї й визвольного руху й чекістам треба було довго варити мене в своєму „чистилищі”, щоб знайти в мені національно-самостійницьку фарбу.

Другого дня уранці пароплав приплив до київської пристані. Я обережно вийшов з нього й скрадливо пішов по набережній.

Було ще зовсім рано. Стародавній Київ тільки пробуджувався, вмиваючись першим сонячним промінням. Легенький вітерець розчісував пожовклі задумані каштани, з яких, як птахи відлітало листя. І небо було не голубе, а якесь сіре й холодне. І старовинні будинки дивилися на

мене своїми невеселими вікнами. Все це викликало в мене недобре передчуття.

Я оглянувся назад — було безлюдно. Йдучи по Олександріївській, я звернув направо й почав вибиратися на Володимирську гірку. Праворуч з гірки з зеленуватого п'єдесталу похмуро дивився колись всесильний володар Володимир — український князь над князями. Він, здавалося мені, міцно тримав хреста, щоб не віддати його на злам і знищення чужим і своїм безвірникам, що засіли в його християнському золотOVERХОМУ Києві. Ці гіркі плоди моєї уяви ще більше збентежили неспокій у моїй душі.

Я далі підводився вгору з болісними думками. Тут, колись у Києві, Шевченко заgrimів могутнім голосом в обороні козацької України й її людей, що їх віроломні росіяни з дикою брутальністю підбили й зробили рабами. Його голос був твердий, як скеля, непереможний, як буря, палкий, як сонце, і російські деспоти не спинили його могутнього голосу в його дні й не в силі спинити тепер.

Я підводився далі вгору, а за мною хмарою сунули мої думки. Хто в наші тривожні дні хоч трохи уподібнився Шевченкові? Тільки Хвильовий. Після Шевченка він найвідважніший. Шевченко вигукнув між ворогами: „В своїй хаті своя правда і сила і воля!” А Хвильовий: „Геть від задрипанки Москви!” Хто підтримав його гасло? Наші поети й письменники мовчать. Небезпечно?... Авжеж, небезпечно одному, — один в полі не воїн. Коли б крикнули всі разом, а з ними ще й народ, то було б зовсім інше. А тому могутній голос Хвильового — голос вопіючого в пустині. І Хвильовий у небезпеці. Що буде з ним? Шевченка царські кати вислали на повільну смерть у закаспійську пустиню. Що зроблять кати червоні з Хвильовим?

З цими думками я нарешті вибрався на Володимирську гірку. Мені треба було пройти парком і ввійти в Михайлівський монастир. Цей стародавній монастир, як і інші київські монастирі й церкви, російські окупанти тримали на замку. В монахських келіях тепер жили студенти, і в одній з цих келій жив мій брат Юрій.

Я йшов до нього з якимсь тяжким почуттям. Тихо й крадькома ввійшов між муром у ворота. Михайлівський монастир, що виріс під час найбільшої сили й тріумфу нашої княжої держави, похмуро дивився в небо. Його гнітила образа. Я відчував це й мені хотілося ридати.

Довкола мене стояла тиша. Студенти не суєтились — було ще рано. Я прискорив кроки і, як гнаний, відчинив двері й ускочив в напів темну монахську келію, в якій мешкав Юрій з Малютою — студентом музичного інституту. Юрія в келії не було. Я тільки побачив здорового Малюту зі зляканими очима. Я пильно дивився на нього, а він на мене. Потім він підійшов до мене й майже на вухо сказав мені, що Юрія викрили й за приховання соціального походження засудили на вісім років в'язниці. Його спитали на суді:

— Чому ви приховали своє соціальне походження?

— Я хотів учитися, — сказав Юрій. — Коли б я виповнив анкету правильно, то до інституту мене не прийняли б.

— Брежете! Ви навмисне приховали, щоб зробити диверсію в інституті. — І брата засудили до довголітнього тюремного ув'язнення.

Малюта про це нещастя закінчив такими словами:

— Тікайте звідси, бо вас теж заарештують. Ви ж його брат.

— Куди тікати? — спитав я.

— Не знаю, — відповів Малюта. — Але в Україні вам жити небезпечно. Тікайте в Росію. Там загубитеся між чужими людьми, а тут — ні.

У моїй голові тріщало, ніби хтось здушував мені мозок. Я скрадливо вийшов з келії й подався на Софійський майдан. Звідти околишніми вулицями пішов на Євбаз (т. зв. Єврейський базар). На ньому „загнав” свій шкіряний жакет й купив стару й полатану тілогрійку. У ній я був подібний на опущеного робітника й тому на деякий час міг відчувати себе безпечно.

А небом пливли сірі-сірі й тяжкі хмари. У місті стояла пізня осінь, і тіло пробирав холод. Я перекусив на базарі й з маленькою валізкою в руках пішов до залізничної станції. Я знав, куди я йшов, але не знав, куди поїду. Тому весь час думав про це. Мені було однаково, куди поїду, аби подалі. В Москву? Це близько. І в ній живуть усі червоні головачі. В Свердловськ? Теж ні. Там багато концертників. А куди ж? У Ленінград? Авжеж у Ленінград! Там, у колишній царській столиці, легше заховатися. І більше шансів продовжувати освіту.

Я ввійшов у станцію з остаточним рішенням. У величезній і брудній залі було повно людей. Одні тиснулися на лавах, а інші лежали покотом на цементній долівці. Ще інші ходили між ними або приглядалися збоку, щоб принагідно щось потягнути. З касових віконць виглядали касири, але квитків не продавали. Я дивився на них, а якийсь приодягнений хлопець дивився на мене. Я підійшов до нього й спитав, коли будуть продавати квитки.

— Завтра, а може після завтра. Ніхто не знає, — сказав він усміхаючись.

— Щось сталося?

— Нічого особливого. Квитки розпродані. На кілька днів розпродані. Люди тікають з сіл у міста. А ти куди?

— В Ленінград.

— В Москву і Ленінград квитки розпродані на весь тиждень.

— Погано.

— Чому? Ти можеш дістати квиток по блату.

— Що це значить?

Він підійшов до мене ближче й сказав тихіше.

— Це значить — на чорному ринку. Заплатиш подвійно й матимеш квиток у кишені.

— А де я можу дістати?

— Ну, наприклад, у мене.

— А він не буде фальшивий?

— Можеш перевірити в касира.

— Не хочу.

— Не бійся. Касири в нас на службі.

Я взяв квиток у нього й підійшов до літнього касира:

— Скажіть, коли мій поїзд відходить до Ленінграду?

Касир глянув на квиток і відповів:

— Сьогодні о шостій вечора.

— Чи пересідатиму я в Москві?

— Так, — відповів він і повернув квиток мені.

Я подякував йому й повернувся до продавця. Підозри в мене не було. Я заплатив за цей квиток подвійно й після цього моя кишеня дуже схудла. Але це не журило мене, бо на напів голодному ощадженні я міг протягнути тиждень, а може й два.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

О шостій годині вечора я виїхав з Києва до Ленінграду. Зо мною їхало багато людей. У вагоні було їх повно — один коло одного, як в бочці оселедці. Не тільки не було де сісти, а й тяжко було знайти місце, щоб більш-менш вигідно стати. І всі були українці. Переважно молоді хлопці й дівчата, але літніх людей також не бракувало. Здебільшого це були селяни — я розпізнавав їх з облич і по одежі.

Куди вони їхали? В Московщину. Чому? Чому вони з діда-прадіда лишали засиджені гнізда, свою прекрасну й багату землю, своє гаряче й ласкаве сонце, свою рідню й їхали на холодну північ між чужих людей? Щоб рятувати себе від загибелі, як рятував себе я. Мені недовго треба було побути між ними, щоб переконатися в цьому.

Ці люди тікали від колективізації — боялися її, як чуми. Усе, тяжко запрацьоване роками, добро — худобу й зброю — треба було здати колгоспові. Тобто — державі. Треба було здати й себе й усю свою родину. І перестати належати собі. Бути кріпаком навітьніх панів — комуністів, як прадіди й діди були поміщицькими кріпаками.

Спочатку комуністи закликали до комун. Ідїть, будете мати рай на землі. Розмальовували цей рай рожевою фарбою. Давали велику грошеву допомогу — тільки йдїть. І дехто з розагітованих червоноармїїцїв, що повернулися додому, і советських активїстів пішли до них. Мовляв покажемо темним людям, як будується соціалїзм. Але незабаром розгризлися, як шакали коло стерва. Кожен хотїв керувати, а не працювати. А як працювати, то легше

й більше мати. Разом з цим кожен хотів потягнути щось, що лежало легко. І злочинство стало однією з „чеснот” будівників соціалізму — нового советського життя. Крали й тягли, що могли й де могли. У комунах запанувала підозра, заздрість і ненависть. Здичавілі люди гарчали один на одного, як пси у псарні. І не витримавши в цьому раю й року, розбіглися.

Це був тяжкий удар по марксо-ленінській ідеології й хваленій соціалістичній системі. З приводу цієї невдачі в 1928 році в Кремлі загуділо, як в осиному гнізді. І незабаром в усій Україні розлетілася вістка, що Сталін з опричниками буде силою заганяти людей до колгоспів. Ця вістка зчинила переполох у селах. І люди кинулися з сіл до своїх і більш до чужих міст, подалі від своєї любої України, у якій мало розгорітися пекло. У містах теж не дуже світило, але в них була надія на волю, хоч і куцу волю, яку в селах червоні московські окупанти хотіли зовсім забрати й зробити селян рабами, робочою худобою.

Я був прибитий, придушений цією звісткою. Я очма- нів від неї. У мене тріщало в голові. У ній весь час круж- ляло й галасувало питання: навіщо все це? Навіщо малень- ка зграйка недавніх піддонків суспільства так тяжко му- чить людей? В ім'я чого? Нової ідеї? Ідеї комунізму? Добре! Людство споконвіку прагне до нових ідей, до нових укладів життя. Але до ліпших ідей і укладів життя від тих, що має воно. Людство прагне до прогресу, щоб улегшити своє життя. Це цілком природньо. Але це саме людство ніколи не сприйме божевільної ідеї й руйніницького укладу життя, що їх несе несамовита зграйка в людській подобі. Та ще силою, терором, кров'ю й смертю мільйонів. І несе не в ім'я людства, його прогресу, його торжества над силами природи, а в ім'я лише самої ідеї, голої, протилюд- ської ідеї.

Мене мордували ці думки. Хто може застосувати оці божевільні експерименти над людьми? Люди? Ні, звірі! Скажені звірі, бож тільки вони не рахуються з неповтор-

ним людським життям, з яким людина приходять на цей світ і відходить з нього.

У дорозі до Ленінграду поїзд часто зупинявся на станціях і, навіть, серед лісів. Часом простоював години. У Москві стояв цілий день на бічних рейках, далеко від станції. Чому? Ніхто не знав. Дехто лише здогадувався, що залізнична адміністрація робила це для того, щоб не показати москвичам понурих і обдертих людей з клунками, які тікали від соціалізму з України.

Нарешті четвертого дня вранці поїзд прибув до Ленінграду й зупинився на Детскосельському (колишньому Царскосельському) вокзалі. Люди висипалися з вагонів й густою лявиною посунули до вокзалу. А з ними я. Ті, що мали знайомих у місті, пройшли вокзалом на привокзальний майдан. Але більшість лишилася в середині, влаштовуючись на підлозі, бо лави були завантажені ленінградцями, які чекали на поїзди. Я також сів на свій вагітці, щоб при нагоді вивідати, куди мені йти й де зупинитися.

Тим часом на одній лаві підвівся чоловік, і я сів поміж двома жінками. Одна з них була молода, весела, і я розговорився з нею. Вона була ленінградка, працювала друкаркою в видавництві. Між іншим вона спитала в мене, звідки я родом.

— З України, — відповів я.

— Де тече молоко й мед рікою?

— Авжеж.

— Чого ж ви з нашої житниці забилися аж сюди?

— Вчитися.

— Розумно робите. У нас кращий університет, лабораторії, а особливо — професори. Маєте тут рідних?

— Ні рідних, ні знайомих.

— А де ж житимете? Тут дуже суцужно з житловою площею. Їдуть люди без кінця сюди. А особливо з України. Чого? Там же і хліб і сало ростуть на деревах. — Вона голосно засміялася. — Ваші люди сплять на вокзалах, навіть на вулиці. Де ж ви зупинитесь?

— В якомусь дешевому готелі. Але де, — не знаю.

— Спробуйте коло Смольного. Може пощастить вам.

Вона сказала, яким трамваєм їхати мені, і я вийшов на привокзальний майдан. На трамвайній зупинці поклав валізу й з великим зацікавленням почав розглядати місто.

З Ленінградом (колишнім Петербургом, а потім Петроградом) я познайомився ще змалечку. Багато читав про нього й багато про нього розповідали мені. Особливо розповідав мій дядько Юхим, який був гусаром у гвардії російської цариці (Миколчиної матері), чи як називали — „її величності імператриці Марії Федоровної”.

— Петроград чи Ленінград, як його тепер називають, — говорив дядько, — великий город з силою-силенною народу. А гарний, як у казці. Царський палац помальовано золотом, і янгол на височенному кам'яному стовпі ніби лопоче крилами. Люди живуть весело — на кожному вуглі кабак (шинок). Люди денно і нічно п'ють горілку чайними склянками й розбивають їх об стіни. У шинках весь час цигани грають і циганки на столах танцюють. П'яних дуже багато. Неділями стільки, що не пройдеш вулицею. І шум страшний скрізь — не розбереш, чи люди плачуть, чи сміються.

Оце я чув про Ленінград від дядька. А з оповідань інших людей і книжок довідався ось про що. Ленінград — порівняно нове місто. Збудував його цар Петро перший на фінському болоті, на березі фінської затоки. Цим містом він хотів прорубати вікно в Європу. Тобто, зв'язатися з Європою водним шляхом, чого Московія ніколи не мала на півночі.

Петро перший дуже гарячково взявся за будування своєї нової столиці після перемоги над шведами й українцями під Полтавою. Він вислав у фінські болота будувати це місто кілька десятків тисяч українських козаків, і всі вони загинули там у тяжкій праці й з голоду й холоду. Тому це місто збудоване на українських кістках, і його в Україні називають українським цвинтарем.

Свою нову столицю Петро перший назвав Санкт — Петербургом. Тобто — своїм ім'ям. Звичайно, ніхто йому не перечив, бо він був цар. До того садистичний і кривавий цар, який взорувався на Неронові й своєму попередникові Іванові Грозному, а в наші часи Сталін взорувався на ньому, Петрові першому.

Під час Першої світової війни білі росіяни з ненависти до німців перейменували Санкт - Петербург на Петроград, а після смерті Леніна 1924 року червоні росіяни перейменували Петроград на Ленінград. Останнє перейменування викликало й досі викликає не лише здивування, а й глум і сміх, бо Ленін в Петровому місті не збудував жодного будинку, а, навпаки — багато зруйнував, які були збудовані в часи Петра. Фактично й Петро не будував будинків, а будували українські козаки за проектами найвидатніших західньо-європейських архітекторів.

Будинки в Петербурзі збудовано в різних стилях, але переважають давногрецький і комбінований — грецько-римський стилі — з колонами й трикутниками на фронті. Помальовані здебільшого жовтою, темножовтою й оранжевою фарбами. Це місто населене московсько-фінською мішаниною. Багато серед неї низькорослих з татарськими квадратними обличчями, прямими плечима й короткими кривими ногами. Характер цих людей швидко змінливий і емоційний, який під час перетоплювання слов'яно-московські племена перебрали від фіно-монгольських племен, особливо за часів Чингіз-ханового насліддя, з яким вони співпрацювали триста років. Тому росіяни (перейменовані москалі за часів Петрового царювання) дуже небезпечні, бо вони спочатку роблять і тільки потім думають, що зробили. Це стосується найменшого й найбільшого. Наприклад, росіяни спочатку вас мучать, потім замордують, а пізніше, коли потрібно, реабілітують і, навіть, поставлять пам'ятника (так вони зробили з деякими українськими письменниками після другої світової війни). Під час тортур і мордувань росіяни дуже сентиментальні. Перший-ліпший з них крутитиме ножа у вашому животі й говори-

тиму з сльозами на очах: „Я люблю тебе, люблю и жалею, но я должен убить тебя”.

Дізнавшись про таке з оповідань і книжок, я хотів переконатися, чи все це відповідає правді.

Ідучи за порадою дівчини — секретарки з видавництва, я, звичайно, не без труднощів дістав койку (так там називали ліжку) в дешевому готелі, чи вірніше — в зайждому дворі, недалеко від Смольного. Під час большевицької революції Смольний був штабом революційного комітету, звідки Ленін і його опричники в жовтні (за старим стилем) 1917 року керували повстанням проти тимчасового уряду Керенського. Тепер Смольний був постійним місцем лєнінградського обласного комітету комуністичної партії. За вождя „пітерських” робітників був Сергій Кіров.

Отож, здавши свою валізу в комору схову (щоб не „потягнули” в гуртожитку), я пішов пішки у місто, щоб приглянутися до нього. Бічні вулиці, якими я йшов до центру міста, не дуже захоплювали мене. На них були масивні будинки з тесаного каменю чи цементних плит, які нагадували камінь. І невисокі, як я уявляв собі з оповідань і книжок, а здебільшого триповерхові й не жовті чи оранжеві, а сірі й якісь непривітні. Вони не розвеселяли, а, здавалося, душили. Невже й такі люди живуть у них, подумав я.

Тим часом я вийшов на широку й рівну вулицю (майже всі вулиці в Ленінграді були рівні). Вона була встелена бруком, що його час вигладив і викруглив, а тому по цьому брукові було йти неприємно й навіть небезпечно. Це російське імперське місто стояло на рівнині, як на столі, і з жодного місця не можна було його оглянути, як, скажімо, наш стародавній Київ. Ви могли бачити тільки вулицю, якою йшли, і з обох боків на ній будинки. Дерев на вулицях не було — камінь, камінь і камінь. Та ще й до того вогкий і слизький, бо в цьому місті завжди випаровувалася з болота вогкість, сунули тумани з Фінської затоки, а також часто сіялися дрібні дощі, особли-

во тепер — восени. І тепер, ідучи вулицею, я відчував на тілі вогкість, яка поволі просякала крізь штани до ніг. Щоб трохи зігрітися я зайшов до чайної.

У ній, у кутку за столом, сиділо кілька бородатих людей, пили чай і рушниками витирали спітнілі обличчя. Вішали ці рушники собі на плечі й наливали в свої склянки чай з самовара, що шумів посередині стола, і так пили й пили склянку за склянкою. Випивали в прикуску по десять, п'ятнадцять чи більше склянок — залежно від тілесного корпусу й вмістимости шлунку. За кожною випитою склянкою обличчя їхні масніли, червоніли, піт котився з них градом, і ці свої обличчя вони раз-у-раз витирали рушниками. Я чув від дядька Юхима про цю кацапську чудасію, а тепер дивився на неї власними очима. В цей час підійшов до мене офіціант з намащеним оливою й прилизаним волоссям.

— Тобі чай з рушником чи без рушника? — спитав він у мене.

З рушником — це означало, що він подасть мені повний самовар, а без рушника — лише склянку.

— Без рушника, — відповів я коротко.

Він принизливо зміряв мене очима й спитав:

— Без рушника? Як видно ти з хахлів чи інших інородців.

Від цієї зневаги в мене блиснуло в очах, але я не хотів заводитися з цим типом і лише спитав з сарказмом:

— Невже я маю кінського живота?

— Ні, я цього не бачу.

— То дай мені склянку.

Він пильно глянув на мене і, вдушливо зареготавши, приніс мені склянку чаю й маленький квадратик цукру. Я випив цей чай і зразу вийшов на вулицю.

Я далі йшов вулицею до центру міста й думав про ленінградське чаєпитіє. У цьому нічого не змінилося. Ці дивні бородаті люди однаково випивали самовари чаю й витирали піт рушниками за часів білих царів Петра першого, Миколи другого й червоних царів Леніна й Сталіна.

В самоварно-чаєпитній Росії в цьому час стояв на місці. Ті ж чайні, ті ж люди, — тільки обличчя в них мінялися, але не мінялася душа. І тепер червоні царі хочуть цим просвітити весь світ і зацепити в ньому свою „передову” російську культуру.

З цими думками я поволі вийшов на Невський проспект. Це була головна вулиця, яка тяглася з Октябрського вокзалу до царського Зимового палацу. Нічого й казати — вулиця була гарна. Перш за все широка, рівна й довга. Будинки на ній відповідали моїй уяві з книжок і малюнків — вони були в чудовому архітектурному стилі, на фронті з товстими й високими колонами, широкими й високими сходами й угорі з масивними трикутниками. Здебільшого — жовтого, темножовтого й оранжевого кольору, що штучно створювали ясність у туманному місті, часто вкритому сірими олов'яними хмарами. Такого кольору будинки переважно височіли на Невському проспекті. На інших вулицях вони зустрічалися дуже рідко.

Я пішов вулицею в напрямку до Октябрського вокзалу. Праворуч розтягнувся півколом колонний будинок. Він не нагадував світлих будинків — був сіро-холодного кольору. Але не так він зацікавив мене, як дивний-предивний пам'ятник напроти нього. На п'єдесталі стояла огрядна жінка в довгій спідниці, а навколо неї сиділи різного віку й вигляду чоловіки. Це був пам'ятник убогій німецькій принцесі Катерині, обсаженій її коханцями, яка підступними інтригами і тваринно-сексуальними пригодами з російськими придворними вельможами стала Катериною великою й імператрицею багатой і у той же час убогой й обдертої Російської імперії. Це був пам'ятник тій Катерині, яка підступно й віроломно знищила українську Запорозьку січ й останнього її кошового Кальнишевського в Соловецькому монастирі, протримавши цього українського в'язня до сто шіснадцять років його віку. Це був також пам'ятник тій Катерині — сучці (так назвав її український геній Тарас Шевченко), яка після зруйнування Січі закріпачила нашу вільну козацьку людність. Але жовтнева большевицька революція пройшла мимо її пам'ятника. І не

тільки повз її, а також повз пам'ятника над Невною Петрові першому — садистичному катові козацької України.

Червоні росіяни з своєю ненавистю до царизму (тут ішлося тільки про владу) схоронили всі царські пам'ятники й усе царське надбання взагалі, бож царі збудували Російську імперію, якої теперішніми володарями були царі комуністичні. Навпаки, у своїх колоніях, які, для обдурення західного світу, назвали республіками, історичні цінності нищили, рівняли з землею. Нищили й рівняли з землею, щоб викоринити в підбитих народів любов до рідного, а особливо до самостійного й незалежного життя від Росії. Щоб таким чином асимілювати їх, зробити росіянами й не мати у своїй імперії національного й націоналістичного клопоту.

Цієї шовіністично-руїницької методи в найбрутальнішій формі вони вживали в непокірній Україні. Починаючи від Петра першого й аж до кінця династії Романових, росіяни запопадливо нищили пам'ятники Київської Русі-України (в першу чергу церкви й монастирі) й Української Козацької держави (в першу чергу гетьманські оселі). Те, що російські білі царі не встигли знищити, знищили царі червоні — Ленін і Сталін. У наш час уцілілі наші історичні й культурні рештки запопадливо донищує Брежнев. Одні й другі залишили лише пам'ятника Богданові Хмельницькому, який, мовляв, возз'єднав Україну з Росією.

Звичайно, в той час багатьом урядам в Європі було відомо, що Хмельницький боровся з поляками й татарами за незалежність Козацької держави, на яку згадані вороги весь час зазіхали. Він це міг здійснити тільки з спільником, і вибрав москалів, бо вони були однієї з ними віри й мали з українцями спільних ворогів — поляків і татар. А що гетьман боровся з поляками й татарами за незалежність, то не міг він зректися її в користь москалів. В угоді між Хмельницьким і московським царем Олексієм ішлося тільки про захист (protection) і спільну боротьбу з ворогами, а не з'єднання з москалями й у зв'язку з цим утрату незалежності. Незалежність Козацької держави й козацькі права й привілеї в ній стояли в угоді на першому

місці. У зв'язку з цим москалі при білому й червоному царизмах цю угоду ховали, і, якщо вона збереглася, то ховають далі. Тому нашим дослідникам історії варто було б заглянути в пресові, історичні й дипломатичні архіви, датовані 1648-1654 роками (в першу чергу в Німеччині, Англії, Голляндії, Італії, Швеції і т.д.), в яких мусять бути відомості з угоди між гетьманом Хмельницьким і царем Олексієм або й сама угода. Ці історичні факти раз на завжди розвіяли б московську брехню про „возз'єднання” України з Московщиною, яку москалі ось уже кілька століть хочуть зробити правдою.

Хоч в угоді між українцями й москалями йшлося про захист (військову допомогу) й спільний виступ проти поляків і татар без втручання у внутрішні справи Гетьманщини, москалі, як завжди, цю угоду, як і всі інші їхні угоди з своїми сусідами продовж своєї історії, брутально зломали. Спочатку нібито для взаємної допомоги ввели свої військові частини в Україну й потім, при сприятливій нагоді, окупували її. Після того обезправивши гетьманів і їхні уряди, почали заводити в ній свій лад. Пізніше змосковлена німка Катерина усунула останнього гетьмана Розумовського й незабаром, 1775 року, віроломно знищила останній форпост України — Запорозьку січ, і вільний козацький народ зробила кріпаками...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Ознайомившись з центром міста, я вирішив спробувати щастя на якомусь вечірньому факультеті, бо на денних було вже пізно. Мені не хотілося зачіпати університету, щоб при невдачі не втратити шлях до нього на завжди. Тому мій вибір упав на індустріяльний інститут. Я вирішив спробувати щастя в ньому. Якщо не вийде, — не біда. Я не рвуся до нього. Але під час вступу здобуду в ньому досвід.

Отож одного дня я зайшов до канцелярії й не радий був тому. Директор інституту, невеликий чоловік з широ-

кими азійськими вилицями, відразу впізнав у мені „іно-родця” й почав допитувати, а не розпитувати мене, чому я приїхав у Ленінград і де я зупинився. Я відразу здогадав-ся, про що йде йому й, давши йому першу ліпшу вигадану адресу, поволі вийшов. У коридорі я біг, як дикий кінь, бо мені здавалося, що „старший брат” подзвонив уже до ГеПеУ. Після того я вирішив спробувати щастя в науці тоді, як матиму відповідне „соціяльне” становище.

Але „соціяльне” становище — це була неймовірна заковика. Я пробував стати на вчительську працю, але мене, інородця, не приймали. Та й соціяльний стан інтелігента не був рожевий. Большевики не дуже довіряли, як вони говорили, гнилій інтелігенції, що по-їхньому, психологічно стояла найближче до буржуазії. То куди ж іти? Тільки до робітничої кляси.

Я почав думати про це. В заїжджому дворі я не мав знайомих — до нього люди приїжджали й відїжджали й між ними я не знайшов нікого, з ким міг би порадитися. Незабаром мої нужденні грошеві запаси дуже зменшилися. Щоб зовсім не збанкрутувати, я мусів вилізти з заїжджого двора. Крім того скоротити до мінімуму витрати на харчі — отак їсти аби не впасти.

Це було дуже тяжко мені, бо в ленінградських крамницях було всього повно — українського пшеничного хліба, який називали халами, м'яса, масла, овочів і фруктів. І мені зовсім не дивно було, чому українці в Україні сиділи на чорному житньому хлібі й картоплі. Та й цього ще бракувало.

Я часто висиджувався у дешевих чайних і їдальнях, бо ленінградська вітряна й вогка осінь лютувала, а в заїжджому дворі опалювалося зрідка й дуже скупо, і я ніколи не міг зігрітися.

У цих чайних і їдальнях також висиджувалися приїжджі й ленінградці, які не мали праці, гроша в кишені й даху над головою. Цих бездомних людей комуністи називали деклясованим елементом, а звичайні люди — голпниками. Для свого існування й животіння ленінградські (так

само як і київські і московські) гопники крали й крадене продавали на чорному ринку. Деякі з них не могли знайти праці, а деякі й ніколи не шукали її, бо не хотіли працювати. Вони жили сьогоднішнім днем. Усе, що мали, відразу пропивали. Вони були дуже брудні, нечесані, обдерті й у цьому лахмітті спали.

Одного разу в дешевій їдальні до мене підійшов подібний незнайомий. Це був блідий, худий лєнінградець з підбитими очима. Він підморгнув до мене й усміхнувся.

— Дай закурити, — сказав він.

Я дав йому цигарку й припалив її. Він здивовано оглянув мене й сказав: — Позич мені двадцять копійок на щі.

Щі це була національна російська зупа з кислої капусти й води.

— Позичити я не позичу, бо ти ніколи не віддаси, — відповів я.

— Віддам. Я завжди тут. Коли не віддам, розпишеш мені морду.

— Розписувати тобі морди не буду, бо вона вже розписана. Як хочеш, то я заплачу тобі за щі й забудь про це.

— Заплатиш? — він глянув на мене широкорозплющеними очима.

— Чого так дивишся?

— Я бачив багато дурнів, але такого, як ти, ще ні. Добре, плати.

— Замовляй, — я заплачу.

Йому подали миску щі й окраєць хліба. Він почав швидко їсти, підкладаючи окраєць хліба під ложку, щоб не втратити жодної краплини кислої рідини. Я мовчки дивився на нього.

— Ти хахол? — спитав він у мене.

— Так, — відповів я. — А ти хто — кацап?

— Так, — сказав він. — Кацап. З діда-прадіда кацап — потомсвенний виходить.

— А що ти робиш?

— Промишляю.

— Що це значить?

— Це значить, — коли щось легко лежить — підбираю. Хап! — і ваших нет.

Він весело засміявся. Я засміявся й собі.

— А чому ти не працюєш?

— Робота дурнів любить. А я не дурень. Комуністи гонять нас, робочий клас, як хортів, а платять добре лише собі. Тому я промишляю.

— А де ти живеш?

— На Гоп со смиком.

— Що це?

— Дім для працівників вільної професії.

— Де це?

— На Міжнароднім проспекті — близько Московської застави.

— А як там?

— Добре. Ліжка є, — матрасів нема. Ми спимо на натягнених брезентах.

— Скільки платиш за ніч?

— Двадцять копійок. Дешево й сердито. А де ти живеш?

— Ніде і скрізь.

— Значить, ти свій. У доску свій. Показати тобі, де я живу.

— Покажи.

Ми сіли на трамвай, я заплатив за два квитки, і ми поїхали. Міжнародний проспект тягнувся й тягнувся, і ми їхали досить довго. Я сидів на лаві сам, а мій принагідний знайомий сидів трохи далі від мене біля якогось випещеного пасажира. Він щось говорив з ним, жестикулював і крадькома підморгував до мене. Коли ми вийшли з трамвая й коли трамвай рушив, він вийняв з-за пазухи чорний шкіряний гаманець, засміявся й почав рахувати паперові й дрібні гроші.

— Дев'ять рублів і сорок сім копійок, — сказав він невдоволено. — Я думав, що більше.

— Витягнув? — спитав я.

— Витягнув.

— Як же ти зробив це?

— Цап-царап і ваших нет. У партійних бонзів витягати не важко. Тільки рідко бачиш їх у трамваях. Вони їздять на газиках. Сьогодні я мав велике щастя.

Він віддав мені двадцять копійок, і ми зайшли в старий, брудний двоповерховий будинок. Мій знайомий зупинився коло здорового буцматого чоловіка, який сидів за бар'єром.

— Дай йому ліжко, — сказав він до буцматого, показавши на мене. — Це свій парень.

— Бачу, що ти повеселішав, — сказав буцматий до мого „приятеля”.

— Трохи.

— Скільки заробив?

— Кілька рублів з дрібними.

— Непогано. Ввечорі гольнемо.

— Авжеж.

Я заплатив буцматому двадцять копійок, і мій знайомий увів мене в простору кімнату. У ній було десь з півсотні залізних ліжок, і кожне обтягувала брезентова ряднина. Подушок на ліжках не було, нічліжники підкладали свої речі під голови або спали на кулаках.

У кімнаті було з десятеро людей — усі обдерті, брудні, неголені з масним нечесаним волоссям. Одні сиділи мовчки на своїх ліжках, а інші щось перебирали в своїх скриньках. Я помітив, що кожна скринька була на міцних завісах і замкнена дебелим замком.

— Переходь сюди й почувай себе, як удома, — сказав знайомий.

— А чемодана мого ніхто не потягне? — спитав я в нього.

— Ні! — Він загадково всміхнувся. — Чемодана твого ніхто не потягне.

— Я приїду ввечорі, — сказав він.

— Приїжджай.

— Між іншим, як тебе зовуть?

— Іван Кошкін. А тебе як?

Я сказав йому.

Увечорі я переїхав на Гоп со смиком, засунув свою валізку під ліжко й сів на ньому. Нічліжники, що передо мною спали на цьому ліжку, натягнули брезент, і ліжко нагадувало мені човна — душогубку. Це викликало в мене сміх. Цікаво, далеко я запливу на ньому, подумав я.

У кімнаті було кільканадцять людей. Одні лежали, інші похнюплено сиділи й дехто з них час від часу підводив голову, позирав на мене — нову особу. Мого знайомого Кошкіна між ними не було. Можливо він після свого заробітку в трамваї частував у пивній буцматого господаря, що вдень сидів за бар'єром. Коли я входив до будинку, — його за бар'єром не було. І взагалі за бар'єром не було нікого, — мабуть буцматий розпродав квитки на всі ліжка.

Я трохи посидів, потім скинув свою тілогрійку, яку в Ленінграді називали фуфайкою, підклав під голову й ліг на неї. Була десь восьма або дев'ята година. Гопники один по одному сходилися й кожен приносив під полою шматок дошки чи стовпця, які, з усього видно, виломлювали з загород або в темряві підхоплювали з складів. Ці дерев'яні здобутки кидали в грубу, в ній тріщало, полум'я підносилося, мигало й било гарячим духом у кімнату. Майже всі ліжка були окуповані, а Кошкінове було порожне.

Я крадькома оглядав цих безхатніх людей. Кожен з них десь мав родину — батька, матір або дружину й дітей, або братів і сестер. Мав десь якусь хату і свій куток. Мав якусь радість у хаті, дивився з якоюсь надією в майбутнє, жив для чогось. І раптом усе покинув, залишив своє гніздо й пішов за вітром чи напроти нього й зайшов, у чому стаяв, до цієї потвори — міста. І людина, що любила працю й любивалася її плодами, тепер зненавиділа її, уникала її й тікала від неї. Жила життям бездомного пса, жила сьогоднішнім днем, без погляду не тільки в майбутнє, а навіть у завтра. Бо праця в советському „раю” була примусом, а з цим ніяк не мирилася людська натура.

Я прислухався до розмови цих людей і визначив по вимові, що тут були не тільки росіяни. Тут були українці, білоруси, кавказці, які намагалися говорити по-російському, але в них виходило погано. Вилавив акцент, хоч вони всіма силами намагалися сховати його. Але я боявся вступити з українцями в розмову, щоб не видати себе з моїм страшним соціалним походженням.

Уранці Кошкін розбудив мене, підморгнув і всміхнувся до мене.

— Добре спалося тобі, га? — спитав він.

— Непогано. Тільки тягло мене донизу, як у дрявому човні, — відповів я.

— Це не в перинах тобі. Забудь за батьківську хату, як я забув. Ти живеш в соціалізмі. Значить, привикай до натягненої шкіри на ліжку.

— Мені не привикати. Лише хотілося б поголотися.

— Навіщо? Хочеш грати інтелігентика? Забудь! Наші люди не люблять голених і розфуфирених. Зразу тебе за комір і в двері. Не тягнися до партійних бонзів. Будь простий, і наші люди довіряться тобі. Що робиш сьогодні?

— Шукатиму праці.

— Викинь це з голови. З тієї праці гарчатиме в тебе в шлунку й світитимеш задком. Чому? Бо на твоїх плечах сидітиме кілька партійних бонзів і ти будеш годувати й одягати їх. І вони тобі казатимуть: працюй для соціалістичного будівництва й соціалістичної держави. Працюй і мовчи. І будь задоволений, як всі навколо тебе.

— А що ж мені робити?

— Промишляти з нами. Ти парень свій і тобі вчитися не треба.

— Я не можу цього робити.

— Чому? Боїшся лігавих?¹ Лігаві візьмуть тебе в одні двері, а другими випустять. Тим більше, коли лігавому щось усунеш в руку. Вони не дуже цікавляться нами. І то-

¹ Советської поліції.

му не мають для нас часу. Отож іди з нами промишляти.

— Не можу. Ніяк не можу.

— Розумію. Ти новачок. Тобі треба з цим звикнутися. Попрацюєш і прийдеш до нас. Тільки тримай зв'язок з нами. А щодо успіху в роботі, то послухай моєї поради. Якщо хочеш вступити на завод, — не голися, не вмивайся, — хібащо промий очі. Також не чешися й не міняй одежі. Будь грубий, загинай триповерхові матюки й кожночасно лай і проклинай буржуазію. Тоді візьмуть тебе за справжнього пролетаря. Я, бачиш, з селян, а цьому ніхто не вірить. Потомственный пролетар, кажуть усі. А я маю їх знаєш де? Нема дурних гнути хребта для партійних бонзів. Так говорив наш вождь Сергей Єсенін.

— Ти знав його?

— Серьожку? А хто не знав його! Свій парень у дошку був. Селюк від мізку до кісток. Не міг терпіти партійних бонзів аж до Леніна й Троцького. Тісно було йому з ними в нашій Росії. Тому він пішов у кабаки. Днював і ночував там і з горя й ненависти бив склянки і вікна. Читав нам гнівні вірші, плакав і рвав шкіру на своїм обличчі. Потім розрізував склом жилу й на стіні писав вірші своєю кров'ю. Він до сказу любив Росію й не міг перенести того, як знущалися з неї партійні бонзи. Тому він не витримав і вліз у зашморг. Чи ти знав його?

— Ні, я лише читав його вірші.

— Подобалися?

— Дуже.

— Ти любиш вірші?

— Люблю, але справжні. Тобто, справжню поезію.

— Ти може й сам пишеш? Чи так?

— Ні. Ще ні. Але колись спробую.

— Своєю мовою?

— Звичайно.

Він засміявся.

— Дурень будеш, коли писатимеш своєю мовою.

— Чому?

— Тому, що вона груба, й нею говорять лише ваші малоросійські мужики й націоналісти.

Його філософствування викликало в мене сміх.

— А якою мовою говорять ваші мужики?

— Російською. Але це зовсім інша справа. Нашою мовою також говорять городські й уся інтелігенція. І нашою мовою говорять ваші городські й ваша інтелігенція. Говорять? Га? Чому?

— Бо за царизму наша мова була заборонена, і в Україні в школах дітей учили тільки по-російському. В усіх українських установах також вживали тільки російську мову. Але це не допомгло. Наша інтелігенція між вашими говорила вашою мовою, а між своїми — своєю. А наші селяни ніколи не говорили вашою мовою, бо не знали її. Тепер в Україні більшість розмовляє своєю мовою, а тому я повинен і мушу писати тільки нею.

— Дурень, це наші партійні бонзи зробили лише для замилення ваших очей. Зробили тимчасово, щоб ви не йорзалися й не піднімали галасу проти нас. Коли наші партійні бонзи опіраються, ввійдуть у силу, то відріжуть вам вашу мову при самій рипиці. Тому не будь дурень. Якщо хочеш пробитися в люди, — йди до росіян, стань росіянином. І в першу чергу виправ свою малоросійську вимову, бо будеш мати труднощі в праці. У нас малоросів не люблять. Не вірять їм, розумієш? Вони були й тепер е проти нас. Завжди пробували відділитися і тепер пробують. А як ти?

— Я ще шмаркатий і не розуміюся в політиці.

— Це добре. Будь розумний. Не сунь свого носа туди й довше проживеш.

— Звичайно, я не дурень.

— Молодець. Тримайся нас і тобі буде добре. З нами не пропадеш. Ти йдеш кудись сьогодні?

— Пройдуся містом.

— Іди. Знайомся з Пітером — нашою північною Пальмірою.

Я ходив містом, раз чи два заходив у чайні й весь час думав про Кошкіна й нашу розмову. Хто він, цей кишеньковий спеціаліст? Селянин? Виходить, що так. І може ще

з рязанської області, бо захоплено говорить про Єсеніна.

У кожному разі, хто б він не був, а знає непогано про дійсний стан, між росіянами й українцями. Значить, він не такий, як виглядає в шкаралупі волоцюги. Він лише закрився нею, а в ній сидить справжнісенький російський великодержавний шовініст, який лише визнає себе, любить себе, цінить себе й усе своє. А всі інші люди, що їх росіяни обняли своїми лапами, і все їхнє нічого не варте. В першу чергу їхні національні аспірації, культура та мова. „Якщо хочеш вийти в люди, йди до росіян, стань росіянином”. Яка ж різниця між білими (старорежимними) й червоними росіянами? Ніякої. Тільки кольор, а інше — те саме. Одні все національне — особливо в Україні — заборонили, а другі після короткого обману різними диявольськими засобами заборонять. Шовінізм, це фундамент, на якому стоїть Росія. Кошкін тільки ненавидить комуністів, їхній режим, що ламає старі російські традиції й звичаї. Особливо в селі. А в усьому іншому він іде з комуністами.

Після довгих мандрів у місті я повернувся до свого нового дому. Кошкін чекав на мене й зустрів мене з обіймами. З нього віддавало горілкою, як з бочки.

— Де ти, до дідька, тягався? — вигукнув він. — Я жду, жду тебе, а тебе нема! Чи не злигався з зазнобою на Ліговці? Ходімо вип'єм. Я частую тебе.

— Я втомлений, — відповів я. — Не можу підняти ніг.

— Я поведу тебе. Ходім.

Він схопив мене за руку й потягнув до себе. Я побачив, що треба йти, бо буде погано.

— Почекай. Дай натягну фуфайку.

Я одягнувся, і ми вийшли.

— Поїдем на Ліговку. Там випивка і зазноби — во! — сказав він, показавши великий палець.

Десь за пів години ми були на Ліговці. Ця частина міста була місцем злодіїв, розбишак, алькоголіків, проститутток і різних чоловічих і жіночих чорних типів, яких

комуністи офіційно називали деклясованим елементом. Тут, сказав мені Кошкін, ввечорі й, навіть, удень ходити небезпечно. Усім. Чоловікам, а особливо жінкам. Чоловіків тут грабують, а жінок гвалтують. Кілька років тому тут, під вечір на одному завулку, вісімнадцять бродяг згвалтували дівчину. Старі, молоді й підростки. Ця оргія тяглася кілька годин, але міліція прийшла тільки тоді, коли вже вона закінчилась.

— Взагалі на ці справи лігаві, тобто — мільтони, дивляться крізь пальці. Хай не ходить дівчина завулками.

— Вона ж завидна йшла.

— І в день не можна. Лігаві відразу з'являються, коли лають партійних бонзів і їх владу. Тоді тебе цап-царап за комір і на Літейний — до ГеПеУ в буцегарню. А там трах-тарак тебе. Коли ж ти щасливий, то на Соловки чи на Сибір... Ось і наша малина.

Ми зайшли в пивну. В ній від диму мерехтіли обличчя — багато облич, як у густому тумані. Несамовитий шум і галас забивали окремі голоси, і в пивній гуділо, як у якомусь величезному дуплі з потворно великими шершнями.

Ми ледве влізли в куток, сіли за облуплений і обламаний столик. Кошкін почав гукати офіціанта й махати до нього рукою, а я тим часом приглядався довкола себе.

Тут були різношерстні люди. Старі й молоді, бородаті й безбороді, але всі брудні, розхристані, розпатлані, деякі з ліхтарями під очима, а також подертою й потовченою шкірою на обличчях. З ними пили пиво дівчата й жінки, такі ж, як і вони — розпатлані, подряпані в брудних фуфайках або в старих позношуваних лахміттях. Під алькогольним „градусом” вони в розчуленні верещали, реготали чи плакали, — трудно було розібрати. Від усього цього в мене закрутилося в голові й почало в ній шуміти. Ми випили по кварти пива й нам принесли знову.

— Пий корешок! Не падай духом! — кричав Кошкін майже мені в вухо. — П'ємо за твої гроші. А тому тримай голову вгору!

Я відірвав губи від кварти.

— За мої гроші? Ти ж казав, що частуєш мене.

— Я частую тебе, а ти мене. П'єм за твої й мої гроші. За твоє барахло, а мою роботу. Не розумієш?

— Ні.

— У своїй скринці ти мав сорочину, штанята і якусь білизну. Навіщо це тобі? Ходити піжоном між нашими людьми? Вони не простили б тобі цього. А навіщо тобі ліхтарі носити під очима? Я пожалів тебе й пустив твоє барахло в хід. З любови до тебе, — розумієш?

— Розумію, — відповів я.

— Значить, свійський парень. То вип'ємо! Всеодно життя пропаще, — майже крізь сльози закінчив Кошкін.

Від усього цього, здавалося мені, кров кипіла в моїх жилах. Але що я міг зробити в моєму становищі тут чи навіть на своїй „квартирі”, якщо можна так її назвати. Одне слово протесту могло втягти мене в халепу, в якій я міг позбутися кількох кісток або й життя. А тому я сказав з удаваною веселістю:

— Давай, вип'єм.

— Я люблю тебе, — сказав Кошкін. — Ти хоч малорос, але спеціальний малорос. З тобою можна жити. Тільки не лізь в політику. І тобі всі двері будуть відчинені. І ти зайдеш далеко з нами.

Ми випили ще по квартирі й у мене почало каламути-тись в очах. І я зовсім не пам'ятаю, що він ще говорив мені. Пам'ятаю тільки, як ми прийшли на Гоп со смиком і як я впав у ліжку, яке нагадувало мені човен.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Я мотався по фабриках і заводах, щоб десь улізти хоч би на якунебудь роботу. Скрізь мені обіцяли, але на роботу не кликали. Мовляв — подожди трохи. Ми починаємо індустріалізацію й колективізацію країни. Робітників треба буде багато. І так щодня.

Я без нічого повертався на Гоп со смиком і в розпуці просиджував години в своєму ліжку — човні. Вечора-

ми Кошкін тягнув мене до ліговської пивної, і моя кишеня поволі худла. Я почав байдужніти до всього й у першу чергу до свого вигляду. Все одно не було в що переодягнутися. Також кинув голитися й ходив, як усі мої співнічліжники — брудний, зарослий, нечесаний. Сорочка, що пройшла потом, ствердла й ніби була з нечиненої сухої шкіри. І запах її душив мене, але я звик і до цього. Поволі мене почало тягнути в пивну, я став пропивати останні гроші.

Одного дня я порахував свої гроші, що їх носив за пазухою в потаємній кишенці. У ній було тільки одинадцять рублів — на якийсь тиждень на нічліг, щі й кашу. Це немов би розбудило мене з сплячки й примусило задуматися. А що буде зо мною, коли вийдуть гроші? І нічого продати — Кошкін усе моє добро продав на чорному ринку. Я вирішив щось робити. Але що? — не міг додуматися до цього. Я знав лише одне, що треба берегти оці останні гроші. Інакше буде погано. Дуже погано.

Увечері, як завжди, Кошкін підійшов до мене. Він, як завжди, був уже на підпитку.

— Ходім, — сказав він.

— Куди? — вдавав я незнайка.

— Куди? Залити горло.

— У мене вітер в кишені.

— Що?

— Пропили все, — сказав я й кисло всміхнувся.

— Усе?

— Усе.

Він задумався й сказав по хвилині:

— Треба братись за роботу.

— Звичайно, — згодився я.

— Я буду промишляти, а ти заганятимеш бараклишко на чорному ринку. Га?

— Я цього не вмію.

— Промисляти не вмієш, заганяти не вмієш? А що ж ти вмієш?

— Щонебудь інше, але не це. Ти тут свій, а я гість.

Не хочу мати справи з лігавими. Шукатиму працю. Це для мене, а те — ні.

— Хочеш утримувати партійних бонзів? Иди на Путиловський. Там приймають. Иди! Це твоя справа. Ти відповідаєш за себе, а не я. Мені тільки жаль, що стільки тягався з тобою, вчив тебе. Хотів вивести тебе в люди. А ти малорос — малоросом, ні до чого. Тільки мрієш. А тут треба повертатися сюди-туди, інакше свічку всунуть тобі в руки.

Він принизливо глянув на мене, махнув рукою й пішов. Я трохи посидів, потім упірнув у ліжко. Весь час думав, що мені зробити, щоб якнайшвидше вилізти звідси й знову стати людиною з допитливістю й цікавістю в житті.

В нічліжці нікого не було крім мене й одного середніх років чоловіка, що лежав на ліжку в протилежному кутку. Я бачив його й перед тим. Він з'явився в цій нічліжці десь кілька днів після мене, зайняв призначене йому ліжко й поводив себе всамотнено. За цей час ні до кого не промовив слова, завжди дивився на стіну, безнастанно думаючи. Він був середнього зросту, з високим чолом й невеликою горбинкою на носі, як це буває в наших степовиків. Я зовсім був певен, що він один з могіканів козацького роду, і мені дуже хотілося підійти до нього. Але з причини безпеки я не відважувався.

Мені здавалося, що він не звертає на мене уваги, не цікавиться мною. Але тепер я помітив, що він кидає поглядом на мене, але не хоче цього показати. Я дивився на підлогу й прислухався до шарудіння. Я не бачив його, але відчув, що він підвівся й рішуче пішов до мене. Затаївши подих, я чекав його. Він зупинився коло мого ліжка, постояв трохи й спитав:

— Ти з України?

— Або що? — Я підвів голову.

— Ти не росіянин. Я чую з твоєї вимови.

— Може. Або що?

— Не бійся, тут ніхто не підслухає. Ти давно з України?

— Недавно.

— Шукаєш праці?

— Шукаю. А ти?

— Також. Але нашим роботи не дають.

— Треба так зробити, щоб дали. Взавтра підем на Путіловський. Там дадуть, — сказав я, ніби це залежало від мене. — Хочеш?

— Спробуємо.

Я оглянув його згори до низу. Він був, як і я, оброслий, обдертий і брудний.

— Нам дадуть, бо ми виглядаємо по-робітничому.

Він пильно дивився мені в вічі.

— Не бійся мене, — сказав він. — Я не питатиму, хто ти. Але ти також не питай у мене.

— Я не питатиму. Скажи лише як звуть тебе?

— Семен. А як тебе?

Я сказав йому.

На Путіловському заводі нам пощастило. В ньому збудували тракторний цех, і щоб пустити його в рух, треба було багато робітників. Особливо фахових — токарів, свердловальників, шліфувальників, а їх не було. Тому набирали з вулиці звичайних робітників, у першу чергу молодих, щоб трохи підучити їх і поставити до варстатів. Приймали молодих без документів: записували прізвища й гнали до праці.

Ці некваліфіковані робітники (чи чорнороби, як називали їх) приглядалися до фахівців і, сяк-так опанувавши варстати, десь за тиждень-два починали орудувати ними. За це платили їм по сімдесят рублів на місяць. З цієї платні стягали податок, потім на облігації, членські внески профспілки й кільком іншим організаціям, до яких вас автоматично записали й ви мусіли платити. Тому з сімдесяти рублів лишалося десь сорок один чи сорок два рублі. За ці гроші ви могли жити в проголодь і більш ні про що не думати. А основне — нічого про це не говорити,

бо за вислів незадоволення вам відразу пришивали контрреволюцію й ви зникали. А про страйк ви навіть не могли думати, бо страйк у Советах вважався за ворожий виступ проти комуністичної партії її уряду й держави. Але, не дивлячись на все це, я був радий, що мені нарешті пощастило влізти до заводу. Та ще й до такого великого й відомого своїм минулим усій Советській імперії.

Спочатку я працював чорноробом і десь через пару тижнів мене поставили коло токарного варстата вчитися токарної справи. Моїм інструктором був росіянин, старий кваліфікований робітник, що працював на цьому заводі ще в часи царського режиму. Його називали дядя Ваня. Я уважно приглядався до роботи американського новісінського варстата. В цій майстерні були всі американські варстати, які протягом короткого часу поставили американські інженери. Після цього заводська управа залишила тільки одного американського інженера для пильної потреби, а інших відправила до Америки, щоб не зробили тут якоїсь контрреволюції.

Я ознайомився з варстатом і роботою на ньому дуже швидко — за кілька днів і, подякувавши своєму інструкторові, сказав, що вже можу самостійно працювати. Дядя Ваня шморгнув носом і мовчав. Я відчув, що подяки мало для нього — я мусів подякувати йому інакше. Така інакша подяка була дуже поширена в Росії й без неї не можна було піти далеко. Але в мене залишилося тільки пару рублів, отож нічим було йому заплатити. Я міг лише запросити його на пиво й під хмелем пообіцяти йому якусь суму.

— Сьогодні ми добре помоталися на праці, — сказав я дяді Вані. — Може — тее, підемо на пиво, прохолодимся трохи.

В дяді Вані заблищали очі.

— Це було б непогано. Я трохи втомився з тобою. Але ти з башкою. Хапаєш в зуби, як дурний мило.

Мені стало приємно — він був задоволений мною.

— Атож, — сказав я. — Хочу все знати.

Ми одяглися й вийшли з заводу. На вулиці дув холодний вітер. Зігнені холодом робітники поспішали в переповнені трамваї, а інші — в переповнені пивні. Ми також усунулися з ними до пивної, я замовив чотири кухлі пива. Пивну немов би роздирав гармідер і хмари диму. Пиво пили чоловіки, жінки й підлітки. В багатьох уже горіли очі й з ротів вискакувала матерщина й інші паскудні слова. Поблизу нас за столом якийсь п'яний у колі чоловіків і жінок вигукував: „І прийшов я до неї, так-перетак. І бачу, так-перетак — у неї стегна, так-перетак, як арки і...” Чоловіки й жінки заглушували його реготом.

— От компанійка, так-перетак, — сказав дядя Ваня. — Матерщина за матерщиною, так-перетак. Слухаєш це, так-перетак, і жити не хочеться.

Я голосно сміявся, а дядя Ваня з радості ріс, що так гатить свою культуру.

— От ти — хахол, ніби з іншого світу. Нема в тебе на язиці матерщини. Чому? Не навчили тебе твої хахли? Чи в вас нема цього?

Мене хапали всі чорти від цієї образи.

— Є! Звичайно, є! Між вашими людьми. А їх багато в нас і тому матерщини повно.

— А як ви лаєтесь?

— Інакше.

— Як?

— Не в маму. У нас кажуть: „Гаде семикрилий; щоб ти здох; щоб тобі повилазило; нехай тебе дідько вхопить і т.д.”.

Він дивився на мене вираченими очима.

— Он як! — сказав він.

— У нас рідко лаються в маму, бо вважають це за великий гріх. Лаються лише пройдисвіти й дурні. І лаються вашою мовою.

Дядя Ваня якусь хвилину мовчав.

— Значить, ми дечого навчили вас, — сказав він.

Я всміхнувся.

— Навчили, але не дуже. Коли б я, наприклад, залався в маму, то дав би собі в обличчя. У нас мама користується найбільшою пошаною.

— Це здорово! — скрикнув дядя Ваня. — От тобі й хахли!

Тут я вже не стерпів.

— Про яких це ви хахлів говорите? У Советському союзі такої нації нема.

— Вибач, це за старою звичкою, — сказав він і вигукнув: — От тобі й українці! А ми, росіяни, кажемо хахли, вибач — українці відстали, непросвіщені. Це для мене новина. Йїжебо, новина. Я починаю любити тебе. Дай обніму.

Хміль йому вдарив у голову, і з нього вилізла московська сентиментальність. Очі в нього стали вогкі, а обличчя, як у святця.

— Слухай, як твоє ім'я. — Він дивився на мене з пїєтизмом.

— По нашому Олекса.

— Значить, Алексей.

— Нехай буде так.

— Слухай, Альоша. Ти подобаєшся мені. Тому я все зроблю для тебе завтра. Я скажу майстрові, щоб поставив тебе коло токарного варстата. І він поставить. Ти росторопний парень. Ти далеко підеш. Але не втрачай голови. Розумієш? Не втрачай голови й не розпускай язика. Живи з нами мирно. Не показуй ніякої різниці між росіянами й хахлами — чи то, вибач, українцями. За царизму таких садовили за ґрати, а тепер таких — під стінку. Бац, і ваших нет. А жаль буде, коли розміняють тебе. Ти хороший парень. Будь з нами. Ми всі російські люди. Завтра тебе поставлять коло варстату. Гляди в обое й тобі добре буде. Дуже добре.

— Дякую, — сказав я, гасючи вогонь у грудях. — Вип'єм, дядя Ваня!

— Вип'єм! Вип'єм на зло ворогам!

— Так, вип'єм на зло ворогам!

— Чудово. Бачу, що ти вийдеш у люди.

— Вийду, — сказав я. — Будьте певні, що вийду.

Ми вихилили ще по одному кухлеві, вилізли з закуреної пивної й на темній вулиці розійшлися.

Я повернувся в нічліжку й якусь хвилину сидів у своєму ліжку — човні. Багато нічліжників ще не повернулися з пивних, чайних і з пошуків за паливом та іншими речами. Ті, що були, сиділи або лежали. Кошкіна не було. Також не було мого таємничого земляка, з яким я ходив найматися до Путіловського заводу. За Кошкіна я не турбувався — він прийде, але відсутність мого земляка викликала в мене підозру. Невже він десь пришився в кращому місці й тихенько виліз з цієї нічліжки? У кожному разі його ліжко було порожнє, і я вирішив глянути на нього вранці, перед відходом до праці.

Я, як завжди, скинув фуфайку, ліг і накрив нею голову. Хоч я лежав одягнений, але мене пробирав холод, і я дихав під фуфайкою, щоб зігріти собі обличчя й груди. З моєї голови не виходила думка про Кошкіна й дядю Ваню. Вони були різні й однакові. Різні щодо советського режиму, а однакові щодо Росії. Один ненавидів советський режим, гудив його, а другий підтримував. Але щодо Росії, — обидва були імперіялісти. Обидва хотіли всмоктати в Росію підросійські нації, як всмоктує губка воду, знеособити їх, зробити росіянами. Тому обидва однаково були для мене небезпечні й перед обома я мусів маскуватися, щоб охоронити себе на цім світі. Кошкін міг мене просто-напросто закатрупити, а дядя Ваня віддати до ГеПеУ, щоб ті закатрупили мене. А тому я мусів мовчати, бо як у нас казали — хто мовчить той двох навчає. Навіть пропускати крізь вуха образи й приниження, а як відповідати на них, то контролювати кожне слово. І йти невпинно до своєї мети.

З цими думками я заснув. Уранці, розплющивши очі, я в першу чергу глянув на ліжко мого таємничого земляка. Ліжко було порожнє. Тепер я знав напевно, що він змився звідсіль і що я зможу побачити його лише на

заводі. Отож і мені треба було змиватися звідси. Змиватися якнайшвидше.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

На заводі мої справи пішли дуже добре. На другий день після пивопиття з дядею Ванею, мене майстер поставив коло токарного варстату. Що говорив дядя Ваня з майстром, не знаю, але майстер поставив мене. Навіть дав мені учня. Ось що зробило пивопитіє, — без нього, звичайно, нічого не вийшло б. Не помажеш, не поїдеш, — згадалася мені стара приказка.

У фабричному комітеті я виповнив анкету. Довжелезну анкету. В ній я зазначив, що я робітничого роду. Що мій дід був робітник, так само батько й уся моя близька родина була робітничка. А втім, так воно й було крім батька. Як я вже, здається, згадував, мій дід по батькові був професійний рибалка, а дід по матері — швець. Батько мій відхилився від них тільки тому, що мав гарний голос і громада послала вчити його на дяка за свої кошти. Після закінчення духовної школи він учителював, а пізніше, коли одружився, почав дякувати в церкві. Але комуністи зробили з нього буржуя, лишили його і мою матір виборчого права, а це означало, що їх відгородили від суспільства, а нас, дітей і дорослих — від науки й праці. Тому в фабкомі я мусів був показати себе в найкращому становищі. І я говорив про це так сміливо, що мені не можна було не повірити. А головно, я працював чесно, уважно, один з перших приходив на працю й один з останніх залишав її. Також часто ходив на мітинги. Там мене відразу помітили й незабаром утягли до комсомолу, чого мені дуже було треба. Тепер передо мною всі двері були відчинені. Я міг вступити без жодних труднощів до університету, а також виявити себе як поета. Безперечно, це був страшний ризик, я бавився з вогнем, але я не мав іншого виходу.

Отож я відразу взявся здійснювати цю сприятливу нагоду. У першу чергу я цікавився університетом і незбаром дістав про нього потрібні мені інформації. В університеті були денні й вечірні факультети. В моєму становищі (всі дні, крім неділі, я працював) я міг учитися тільки без відриву від виробництва. Тобто — на вечірньому факультеті, а пізніше, при сприятливій нагоді, міг перейти на денний. Я також дізнався, що між іншими факультетами існує літературний. Цього мені й треба було. У заводському комітеті я дістав без жодних труднощів довідку про мій соціяльний стан, а комсомольського квитка мав уже в кишені. З цими документами я поїхав до університету.

Безперечно, в університеті прийняли мене, бож не могли не прийняти. Навчання в ньому почалося два місяці тому. Отож секретар тільки спитав у мене, чи я зможу опрацювати пройдений матеріял і чи наздожену студентів. Я відповів, що наздожену.

Значить, щастя нарешті всміхнулося мені. Але це було дуже небезпечне щастя. Я був у постійному напруженні, як солдат на фронті, якому весь час загрозувала небезпека. Мене кожночасно могли розкрити й покарати, як покарали брата Юрія, або ще й гірше. Але я почав звикати до цього й навіть часами забувати про це. Я ж був так далеко від моїх мисливців, і їм тяжко було вполювати мене. Так здавалося мені.

Я був дуже зайнятий. Днями працював на заводі, вечорами вчився в університеті, а в неділю після сніданку йшов до університетської бібліотеки й просиджував за книжками до одинадцятої години ночі. Я вже не жив на Гоп со смиком. Ця зміна сталася десь за три тижні після того, як я почав працювати на заводі! Сталося зовсім несподівано. Під час обідньої перерви я розговорився з техніком конструкторського бюро. Звали його Еверарді. Він був змосковлений італієць, дуже шляхетний і веселий хло-

пець. Він цікавився, як я живу й що роблю після праці. Я сказав йому, що вечорами вчуса в університеті.

— А де ж ти живеш?

— На Гоп со смиком.

Він довго й голосно сміявся.

— І тебе не розмалювали ще?

— Покищо ні. Але скоро розмалюють.

-- Як же ти заліз туди?

— Ніде жити та й заліз. Не можу ж я спати на вулиці.

Замерзну. Може почну весною.

Він знову засміявся.

— Знаєш що? Змивайся звідти, поки не розмалювали тебе.

— Куди?

— До мене.

— А де ти живеш?

— На Петроградській стороні — на самій околиці.

— Маєш кімнату?

— Маю, і ще яку! Це був хлівець. Я позичив його в хазяїна й змайстрував з нього хатку з однією кімнатою. Поставив вікно, буржуйку й вийшло дуже добре. Живу, як у Бога за плечима. Тільки з паливом погано. Але я організовую вночі. Переходь до мене. Будемо вдвох промишляти.

Це була велика знахідка для мене. Ленінград, як усі советські міста, був перенаселений людьми. Просто таки набитий ними. Мати окрему кімнату, це була фантастична річ. Люди буквально полювали за житлом. Найлегше було влаштуватися під дахом — це одружитися з кімнатною жінкою чи дівчиною. Це пробували робити самітні чоловіки (вдівці й розведені) й хлопці, але не всім щастило. Коли хтось одружувався, то його питали: „Одружешся з кімнатною дівчиною?” В Ленінграді це була крилата фраза.

Отож з житлом було дуже тяжко. А тому самітні люди здебільшого полювали за кутками. Кутком звали — коли хтось найшов у родині ліжко за ширмою. Здавали кутки робітничі родини, яким не вистачало зарплатні на

прожиття. Тому пропозиція Еверарді була для мене дуже цінна. Я відразу перейшов до нього, поголився, обігрівся й почував себе в його хаті, як удома.

Спав він на вузькому ліжку, а я на підлозі, бо для другого ліжка не було місця. Після праці я їхав до університету, а він додому. Вдома надягав на голі груди білу маніжку, бо з сорочками в перший рік п'ятилітки було тяжко. На маніжку він чіпляв білий комірець, зав'язував краватку, надягав на голе тіло піджак і йшов до своєї дівчини. В робочі дні ми зустрічалися тільки вночі. Уранці разом ішли до праці. В неділю ранок проводили в кімнатці — готували їжу, їли, а потім він, як звичайно, йшов у місто, а я сидів за лекціями вдома чи в бібліотеці аж до ночі.

Спочатку тяжко було мені в університеті. Я одночасно мусів опрацьовувати пройдені лекції й ті, що сам прослухав. Треба було прочитати багато сторінок у книжках, а також переглянути мої нотування лекцій. Це забирало в мене багато часу суботніми ночами й неділями. Але незабаром я почав відчувати, що не відстаю, а ще пізніше, наприкінці першого учбового року, що йду в навчанні не останній.

Але в університеті крім академічного задоволення я часто-густо мав клопіт і неприємність. Не дивлячись на мій нещодавно прибраний і нібито найбільш шанований соціальний стан і соціальне походження, зарозумілі російські імперіялісти ставилися до мене, як до колоніальної людини. Тому з кожним днем я глибше відчував страшну ненависну чужину. При розподілі завдань і тем професор зубоскалив і зневажливо казав мені: „Цьому хахлові... пардон, як вас звати?” У моїх жилах кипіла кров, але я змушений був називати своє прізвище. Професор зухвало продовжував: „Візьміть ось цю тему. У вас вистачить сили, ви ж вирости на галушках”. Чи раптом якийсь студент гукав до мене: „Гей, ти, хахол! Скажи браток, у вас паляниці ростуть на деревах?” Це саме було й у майстерні: „Закуримо, хахол!” — зубоскалив хтось з робітників.

Це саме було у трамваї: „Що? Не розумію. Не говори чухонською мовою!” У своїй обороні я навіть не міг зробити їм зауваження.

У Ленінграді я по-справжньому збагнув, що ССРСР чи Совдепія, як у нас називали советську Росію, це була та ж царська Росія, найбільша в світі шовіністична матушка. Але за Советів російський шовінізм розцвів куди буйніше, як за царських часів. Від нього в мене вічно кипіло в грудях. Але коли б я запротестував проти нього, мене відразу обвинуватили б в українському буржуазному націоналізмі (а разом з цим у пролетарському націоналізмі, бо ж я офіційно був пролетар і пролетарського роду), а звідси — в контрреволюції. І після цього без суду (чи суду за зачиненими дверима) поставили б під стінку, а в кращому разі вислали б на Сибір.

Росіяни не терпіли й не терплять в себе неросіян, виходців з інших підсоветських республік, а також з їхньої існуючої лише на папері Російської федеративної республіки. А звідси не терпіли й не терплять їхньої мови й культури. В Ленінграді в той час було приблизно пів мільйона різних так званих „нацменів” (балтійців, білорусів та різнородних азійців) і між ними сто тисяч українців, але не було жодної іншонаціональної школи. Росіяни заборонили іншомовним громадянам відкривати школи й учити в них своїх дітей. Так само було в Москві і в інших російських містах, де жили українці й інші „нацмени”. Червоні росіяни здійснювали в себе тотальну асиміляцію, щоб в одному, а найбільше в двох поколіннях винародовити „нацменів” і зробити з них росіян.

Тим часом у своїх колоніях, які, для відводу очей на Заході, росіяни назвали республіками чи решту овтономними областями, за рахунок місцевих шкіл відкривали російські школи. Але разом з тим у цих своїх колоніях вони вели іншу тактику, як у Росії. Мовляв, усім треба знати російську мову, бо це мова советського центру Москви, мова Леніна й Сталіна (обидва вони були не росіяни, але, асимілювавшись, ревно видавали себе за росіян, та ще й до того — ультра росіян, як це колись робили турецькі

яничари, і, як мітологічні цербери, стояли на сторожі російського зоологічного націоналізму й чистоти російської мови й культури).

Одночасно росіяни підкреслювали, що розвиток національних мов і культур і патріотичні почуття до них (звичайно, крім всього цього московського) ведуть до націоналізму, а звідси до сепаратизму, тобто — до відокремлення від Росії. Цю тактику росіяни вживали в своїх колоніях для місцевих інтелектуалів чи свідомо настроєних людей, підпираючи її диявольськими діями ЧеКа, ГеПєУ, НКВД і т.д. Серед простих людей (робітників і селян) вони зневажали, плюгавили, бруднили українську мову, називаючи її грубою, мужичою, зіпсованим діалектом російської мови, який вживають тільки найвідсталіші українці. І в українських містах, у першу чергу в містах великих, освічені українці вживали російську мову з боязні, малоосвічені вживали, щоб стати „освіченими й культурними”. До третьої категорії наших людей, що вживали російську мову, належали кар’єристи й безбатченки, які ставили власні вигоди вище своєї національності, мови й культури. Основна ж маса українців, у першу чергу селяни, вперто трималися своєї мови. Так було в усіх українських селах, містечках і містах крім Києва, Харкова й Одеси, де російські окупанти терором і арештами зменшували українське населення, а його місце заселявали росіянами.

В Ленінграді я не тільки побачив, а й глибоко відчув, що росіяни були найбільші й найжорстокіші вороги не тільки для українців, а й усіх народів, яких вони підбили під час свого існування. Але цю свою ворожість вони найсильніше застосовували до українців — найбільшої нації після Росії в східній Європі. Росіяни прийняли від українців християнську релігію, вирости на нашій культурі, а потім почали нищити нашу релігію, релігійні традиції і нашу культуру, щоб нівелювати нас і злити з собою. Здійснюючи це, вони пішли ще далі. Вони почали безсоромно стверджувати на весь світ, що культурний вплив відбувся навпаки. Що культура України вирости на московській

(чи російській, як вони з часів Петра першого себе називають), ба й навіть що Київська держава була не українська, а російська. І цього в Совдепії ніхто з українців не міг заперечити, бо таких вважали за ворогів українського народу й жорстоко їх нищили. Тому, щоб втриматися в цій задушливій атмосфері на поверхні, я мусів слухати, але мовчати. Я йшов у життя за старою українською приказкою: „Держи язик за зубами . . .” Звичайно, до відповідної пори. Я мусів це робити, щоб не вмерти безславною мушиною смертю.

Наприкінці літа 1929 року я довідався, що в Ленінграді існує Український будинок освіти ім. Петровського — голови Всеукраїнського виконавчого комітету, чи всеукраїнського старости, як називали його в Україні. В цьому будинку освіти, сказали мені, працюють різні гуртки, а також українська письменницька організація. Ця організація дуже зацікавила мене, і я найближчої неділі пішов туди.

Цей будинок був у центрі міста, на одній вулиці з так званих Пяті углов. Був холоднуватий день, коли я йшов вулицею. Мене, у благенькому піджачку, колючий морський вітер пронизував наскрізь. Тому я дуже радів, коли нарешті доплентав від трамваю до цього будинку й зайшов до нього.

Десь у глибині будинку хтось грав на фортепіані, а також чулися звідти людські голоси. Я відчинив ще одні двері й увійшов у простору залю. У ній, у напів темряві, за фортепіяном сиділа дівчина й крім неї в залі не було нікого.

Я підійшов до неї. Вона була щупленька з чорним довгим волоссям, яке спадало їй на вузькі плечі. Помітивши мене, її пальці зупинилися на клавишах і вона глянула на мене своїми великими карими очима. Я привітався з нею. Вона тихо відповіла, не зводячи очей з мене.

— Я хочу побачити когонебудь з письменників, — сказав я. — Чи є хтось з них сьогодні?

— Я думаю, — відповіла вона чистою українською мовою. — Вони якраз на засіданні. А ви — письменник?

— Письменник? Ні, — відповів я. — Слава Богові, ще ні. Я хочу з ними побачитися. Отак, просто побачитися, от і все.

— Вони в тій кімнаті, — сказала вона, показавши рукою. — Зайдіть як хочете.

— Ні, я зачекаю. Чи можу я зачекати тут, у залі?

— Зачекати? Чого ж ні. Сідайте на стільці й чекайте.

Я сів недалеко від дверей, а дівчина знову почала грати. Вона трохи пограла, потім підвелась і попрямувала до мене. Вона була середнього зросту, гарна, але дуже змучена, і кульгала. Її ліва нога була трошки коротша від правої.

Тим часом вона сміливо підійшла до мене й сіла на стільці поруч зо мною.

— Ви давно в Ленінграді? — спитала вона в мене.

— Чи давно я в Ленінграді? Ні, недавно.

— Звідки ви приїхали?

— З України.

— Я знаю, що з України, але звідки саме?

— З Києва.

Я не знав її й не хотів відкривати їй свої таємниці.

— А я з-під Києва, — сказала вона майже сплеснувши долонями. — От зустріч! А ви не скучаєте за Києвом?

— За Києвом? Ще ні.

— А я скучаю. Підсоння тут погане й крутить мені ногу.

— Так, тут дуже вогко.

— У мене дуже погано з ногою, — сказала вона вибачливо. — Я почувала себе краще в Україні. Але мушу жити тут.

Я не хотів питати в неї, чому їй краще було в Україні й чому вона мусить жити тут, а лише сказав:

— Може ви пішли б до лікаря, порадилися б з ним?

— Лікар не допоможе мені. Мені треба сонця, теплої землі й води. Це мої лікарі. Але я ніколи не побачу їх.

— Не побачите?

— Ні. — Ми якусь хвилину мовчали. Потім вона підвелась і сказала: — Мені вже треба йти. — Вона пройшла трохи й обернулась. — Як звати вас?

Я сказав їй.

— А мене — Тетяна. До побачення.

— До побачення, — відповів я.

Я сумно дивився їй у слід, поки вона не вийшла.

Коли я думав про неї, раптом відчинилися бокові двері, за якими відбувалося засідання письменників, і з кімнати вийшло кілька людей. Я підвівся, глянув на них, а вони — на мене. Я привітався з ними, вони відповіли мені. Я мовчки дивився на них.

— Маєш якусь справу? — спитав у мене земляк середнього віку в чорному шкіряному пальті й з великим чорним портфелем.

— Справу? Ні, — відповів я. — Прийшов побачити вас.

— А ти хто?

— Людина, як бачите.

Моя відповідь викликала в них сміх.

— Це ми бачимо, — сказав земляк у шкіряному пальті. — Я питаю, чи ти причащаєшся в літературі? Чи ти дружиш з музою?

— Пробую, — відповів я.

— Ну, так би сказав. Приємно познайомитись. Мене звуть Олесич. А це мої колеги. Знайомся.

Я підійшов до другого земляка в чорній короткій шкірянці, а потім до трьох інших. Земляк у чорній короткій шкірянці звався Шуб, інші два були брати Литовченки, а останній молодик моїх років звався Юхим Ружанський. Він не зводив з мене своїх очей і привітно всміхався до мене.

Тим часом Олесич спитав у мене, як звуся я й де працюю.

Я назвав йому своє прізвище й сказав, що працюю на Путіловському заводі.

— Робітник?

— Так.

— Чудово! Заходь до нас наступної неділі ввечері — познайомимося ближче.

— Спробую.

— Не пробуй, а заходь.

— Гарзд.

Я хотів спитати, хто з них поет, але не зважився. Вони вийшли крім Ружанського. Він підморгнув до мене й промовив чистою українською мовою:

— Маєш час чи поспішаєш?

— Маю й не маю, — відказав я. — Або що?

— Ми живемо сьогоднішнім днем, то роздушимо гусачка.¹

— Гусачка? Давай роздушимо.

— То ходімо.

Він завів мене до харчевні. Там він купив восьмушку, і ми сіли в кутку за столиком.

— Вип'ємо за зустріч, — сказав він.

— Авжеж, — відповів я. — Але перш за все скажи, скільки належить з мене?

— Нічого. Я приїхав давніше з України. Тому я мушу частувати тебе, а не навпаки.

— Коли так, то вип'єм за зустріч.

До „гусачка” нам принесли тарані,² і ми хильнули й закусили.

— Пишеш поезію чи прозу, — спитав він у мене.

— Поезію.

— Лірику?

— Пробую. А ти?

— Також. Але лірика тепер не в моді.

— Не в моді? Чому?

— Тому...

¹ Восьма частина літра горілки.

² Сушена риба.

— Не вивертайся. Чому?

— Краще клюнемо.

Ми хильнули.

— З лірикою небезпечно, — сказав він по хвилині. Дуже небезпечно. За лірику тебе за комір і на сушки.³

— За лірику?

— Та-ак! Особисті розглагольствування — буржуазна видумка. Любовні почуття — буржуазна видумка. Внутрішній світ людини — буржуазна видумка. Любов до всього свого — буржуазна видумка. Все це розходиться з марксизмом, ленінізмом, сталінізмом і веде до націоналізму. Я не боюся націоналізму, бо я жид. А тобі треба завжди дивитися обома очима.

— Я був певен, що ти українець.

— Усі так думають. Я народився в Єлисаветграді, на околиці міста, і виріс серед українських дітей.

— Це добре. Але ти зовсім не подібний на жида, — сказав я ще раз йому. — Зовсім не подібний, ніби твоя мати породила тебе від сусіда.

Юхим голосно зареготав.

— Може. Я не пам'ятаю, як моя мати завагітніла мною. Але я жид. І критики не пришиють мені націоналізму, бо ми, жида, без території в Советському союзі, а тому — без амбіцій самовизначення чи відокремлення. А тобі можуть цю латку пришити. І ти не відборонишся, і твоя пісня буде проспівана.

Я оторопіло дивився на нього й думав, чи він каже це щиро, чи для того, щоб мене спровокувати. Тому я й перед ним вирішив тримати язика за зубами.

— Я думаю, що ми в однаковому становищі, — сказав я майже пошепки.

— Так! У Советському союзі ми рівні, але росіяни найрівніші, бо мають владу. Але я вже сказав тобі, що наші тут живуть без своєї території. Вони тільки одні вільні від буржуазного націоналізму — тобто, від прагнення

³ В тюрму.

відокремитись від Росії. Тому після росіян вони мають найбільші привілеї. Особливо в органах безпеки.

Я з страхом глянув довкола, чи хтось не підслуховує нас, і почав йорзатись на стільці. Ружанський помітив це й засміявся.

— Ми тихо говоримо, — сказав він. — Тому нам нема чого боятися. Тим паче про ці речі я говорю, а не ти. Ти слухаєш. Але на ці теми більш ні з ким не говори.

— Ці теми мене не цікавлять.

— Я виріс з українцями й добре знаю їх. Вони думають одне, а кажуть зовсім інше. Чи так? Але мені говори, що думаєш.

— Я спробую.

— Ти подобаєшся мені.

— І ти мені.

Ми міцно стиснули один одному долоні.

— Чудово! Якщо так, то ти не пропадеш зо мною. Маєш з собою якісь свої поезії?

— Маю.

Прочитай мені.

— Я вийняв з бокової кишені блокнота й почав йому читати вірша про сонце, як джерело життя для всього живого на землі. Тому найглибші й найніжніші почуття все живе віддає сонцю, вітаючи його вранці, а ввечорі кажучи на добраніч. Юхим уважно слухав. Коли я закінчив і глянув на нього, він сказав мені:

— Читайте ще.

Я прочитав йому другого вірша про ранній ранок, який соромливо з'являється, як дівчина вперше на вулиці. Тому в нього як і в дівчини, зарум'янюються щоки.

Юхим слухав уважно. Коли я закінчив, він скрикнув:

— Непогано! Навіть, дуже добре! Ти вдумливий і маєш сиостережливі очі й ніжність, і глибоку любов до природи. Але твої поезії аполітичні й апартійні. Без ідеології. Їх ніхто не надрукує. А як надрукує, то критики роздовбають тебе. Обвинуватять у буржуазному світогляді.

Це викликало в мене сміх.

— Чи ти з глузду з'їхав? — сказав я. — Яка може бути політика, партійність і ідеологія в сонця? Так само в ранку? Чи вони члени комуністичної партії?

— Звичайно ні. Але тобі закинуть, що твої поезії антимарксистські і що ти проповідуєш у них мистецтво для мистецтва. Тобто, свідомо втікаєш від соціалістичної дійсності. За марксистською ідеологією сонце може світити тільки пролетаріятові, колгоспникам і трудовій інтелігенції. А в тебе сонце світить однаково робітничій класі й буржуазії. Тобі відразу закинуть буржуазну ідеологію. Тому ти мусиш свою поезію виправити — зробити її ідеологічною. Як? Дуже просто. Сонце світить тільки трудовому народові, і лише він має право насолоджуватися ним. І за це не трудовий народ, а сонце мусить бути вдячне трудовому народові за те, що світить йому. Це буде цілком по-марксистському й ніхто до тебе не причіпиться.

Він з усмішкою підморгнув до мене й вів далі:

— У другій поезії ти порівнюєш ранок з дівчиною, що вперше виходить на вулицю. Це свіжий образ, такого я ще не чув ніде. Але ця поезія ідеологічно також антимарксистська. З якою дівчиною ти порівнюєш ранок? Робітницею чи буржуйкою? Поезія мусить бути класово вмотивована. За марксистською ідеологією треба порівнювати ранок з дівчиною — робітницею, а ще краще з комсомолкою, що працює за варстатом. Таку поезію відразу надрукують найгрубші журнали й дадуть тобі великий гонорар. Розумієш, яка мусить бути поезія в наш час?

— Розумію, — сказав я.

— Чи ти маєш щось про кохання?

— Про кохання? Щось маю.

— Як ти розв'язуєш це питання!

— Так, як буває в житті.

— Наприклад?

— Так, як буває в житті.

— Розумію. Але що в твоїх поезіях збуджує кохання?

— Врода, душа, поведінка, а особливо сильний магнетизм, що звемо сексуальною протилежністю.

— Магнетизм до хлопця чи дівчини поза політичними й соціальними категоріями?

— Звичайно! Кохання не знає політичних і соціальних категорій.

— Це скажуть тобі вибрики буржуазної ідеології. Кохання згідно з марксистською ідеологією в нас лише зроджується на советській політичній і соціальній базі. Наші дівчата чи хлопці не можуть кохати ворогів советського режиму й соціалістичного будівництва, а лише советських патріотів і будівничих. Розумієш?

— Розумію, — сказав я з відкритою цікавістю, щоб слухати його далі.

— Отак пиши, як починається один вірш у мене:

Хлопець полюбив дівчину
Бо вона ударниця була,
Працювала ніби та машина,
Потім на засідання ішла.

Він з притиском закінчив останній рядок і сказав:

— Отак пиши й тебе водитимуть, як цигани ведмедя. Чи є в вас на заводі літературний гурток?

— Не знаю.

— Ти мусиш довідатися, вступити до нього й стати ударником покликаним до літератури. І для тебе відчиняться всі двері. Ти станеш членом Ленінградської асоціації пролетарських письменників. Якщо захочеш учитися, тебе пошлють до університету, щоб ти здобув потрібні знання й у своїх творах відбив керівну роль Комуністичної партії в будівництві комунізму. Звичайно, спочатку ти вчитимешся без відриву від виробництва, а потім — з відривом. Я думаю, що Асоціація дасть тобі стипендію й вистачить тобі на харчі. Крім того ти ще зароблятимеш на літературних вечорах. І твоя літературна кар'єра забезпечена. Тільки рухайся й куй залізо гаряче.

— Авжеж, — сказав я. — Університет я вже відвідую, а решту зроблю.

- Прекрасно. На якому вчишся факультеті?
- На вечірньому літературному.
- Мені також не завадило б повчитися на ньому.
- Це було б чудово.
- Взавтра я організую документи й після завтра почну.

Ми вихилили решту горілки й розійшлися нібито великими друзями.

Юхим Ружанський виявився справжнім другом. Кожна наша зустріч більше й більше переконувала мене в цьому. Він був щирий. Також він був чесний і відвертий. В його поведінці багато було українського ба й навіть козацького й це, сказав він мені, з першого погляду зв'язало нас. Він просто таки прилип до мене, і ми стали нерозлучними друзями. Незабаром я переконався, що такого близького друга я не мав ніколи. Безперечно, крім брата Юрія.

Якось він привів мене до себе й познайомив з своєю родиною. Його батьки жили в похмурій і вогкій квартирі на четвертому поверсі в бічній від Літєйного проспекту. Батько його ще з дому був коваль і за цим фахом працював тепер на заводі. Він був не так старий як змучений тяжкою працею. Руки в нього були великі й грубі з видутими синіми жилами. Він також не був подібний на жид. Мати його трохи нагадувала жидівку. Але сестра — ні. Зате її чоловік на вигляд був стопроцентовий жид. Вони були гостинні до мене. Батько поставив на стіл пляшку горілки. Він налив собі повну склянку, а мені й Юхимові — по пів склянки. Батько випив до дна й не скривився. Він пив горілку, як воду. Ми з Юхимом також потягли за ним, але горілка не йшла мені й Юхимові, як Юхимовому батькові. Він був коваль, а тягнув горілку, як швець. Незабаром я заходив до Юхимової квартири, як до себе.

Юхимові поради пішли мені на користь. Мене беззастережно прийняли в члени української організації письменників у Будинку освіти ім. Петровського, і я мав змогу ближче познайомитися з моїми літературними колегами.

Головою організації був Олесич — аспірант науково-дослідного інституту червоної професури. Він був член компартії з українського Полісся й для більшої важности завжди тягав з собою великого чорного перегнутого портфеля. Будучи кар'єристом і вислужником, він дуже швидко ліз угору по партійній драбині й був сексотом ГеПєУ. Як письменник, — був ні до чого. Написав кілька підлабузницьких віршів з стопроцентовою комуністичною ідеологією, які щодо змісту й техніки не витримували жодної критики. Після них почав писати роман про якісь „революційні події” в Карелії з назвою „Вогні на озерах”. Писав у стилі американського письменника Дос—Пассоса. Писав страшною українською мовою. Але це не турбувало його. Він казав, що свій роман дасть на мовну редакцію видатному українському письменникові, і все буде гаразд. Юхим сказав мені, що цей видатний письменник мусить усе в його романі перекреслити й написати зовсім по-новому. Звичайно, Олесич мусів добре заплатити тому видатному письменникові, щоб видати не свою книжку під своїм ім'ям.

Я також ближче познайомився з членами письменницької організації Карасиком, братами Литовченками, Шубом і Ірієм. Карасик, як і Олесич, був членом компартії й виконував роль парторга на якомусь маленькому заводі. Але постом чи письменником він не був. Він тільки часто хвалявся, що лагодиться щось написати, але ніколи нічого не написав. Він лише виступав з промовами й критикував. У своїх промовах говорив комісарським тоном про чистоту партійної лінії в мистецькій літературі. Хто збочує з партійної лінії, казав він, той стає трубадуром буржуазії, гідрою революції. Таких, звичайно, партія й органи ГеПєУ витягають за хвіст на сонце. Він задоволено сміявся, а брати Литовченки похмуро й мовчки дивилися на нього.

Брати Литовченки були кубанці. Старший, високий, ставний чоловік середніх літ працював у якомусь науково-дослідному інституті. Молодший низького зросту із змученим обличчям учився в університеті. Обидва писали вірші, але неохоче читали їх. Це сталося після того, коли

на останніх зборах Олесич і Карасик обох братів розкри-
тикували. У їхній критиці Литовченки навіть відчули за-
грозу. Старшому Литовченкові обидва критики пришили
раціоналізм, формалізм і втечу від советської дійсності.
Молодшому — схематичний показ советської дійсності.
В кінці обом сказали, що їхнє маскуваннн я утеча від со-
ветської дійсності надто очевидна. Таке обвинуваченнн
було дуже небезпечне, і для братів Литовченків могло за-
кінчитися погано.

Я також ближче познайомився з критиком Шубом —
студентом Ленінградського інституту лінгвістики. Він, як
і Юхим, був жид, але зарозумілий і дивився на нас з висо-
кої вежі. Навіть на Олесича й Карасика. Думки й погляди
інших не мали для нього ніякої вартости. Тому він слухав
інших не уважно, але хотів, щоб уважно слухали його.
Він також був сексотом ГеПеУ, але більшою рибою від
Олесича, якого ГеПеУ використовувало проти своїх, але
ставилося до нього, українця, з підозрою й тому не дуже
довіряло йому.

До літературної організації також належав Ірій —
артист і директор Українського театру в Пасажі. Це був
високоосвічений чоловік — майстер сценічної справи,
смагливий з сяючими очима, привабливим обличчям, з
маленькою клинцюватою чорною борідкою. Був дуже чут-
ливий, говорив палко й слова підкреслював жестами.
Дивився на драматичне мистецтво лише як на мистецтво
— без політики. Драматичне мистецтво, говорив він на
згаданих зборах, — це люди, їхні колізії, пристрасті, по-
гляди на життя, їхні характери. Олесич, Карасик і Шуб
охарактеризували його погляди як буржуазні й незгідні
з партійною лінією.

— Ви, товаришу Ірію. — сказав Карасик, — бавитесь
на льоду, тому можете дуже легко посковзнутися.

— Посковзнутися? Згідно з нашою конституцією я
маю право висловлювати свої мистецькі погляди.

— Так, але лише на користь соціалістичного будів-
ництва. Запам'ятайте це собі.

Це теж була загроза. З усіх покищо не загрожували Юхимові. Олесич, Карасик і Шуб визначили, що він іде партійною лінією. На одних зборах запропонували прочитати щось мені. Я відповів, що прочитаю з охотою, але на інших зборах, бо тепер нічого при собі не маю.

Після цих невеселих зборів ми з Юхимом знову пішли закропитися. Коли ми вихилили по одній, то Юхим спитав у мене:

— Яке ти маєш враження з цих зборів?

— Ніяке. Я ще не зосередився.

— Зосередишся. Ти маєш час. Запам'ятай одне — тепер у літературі, як на побоевищі. Трах-таррах, — і тебе нема. Тому весь час треба бути тобі на сторожі. Треба оглядатися на всі боки й пускати дим ув очі. Все робити, щоб урятуватися. Треба ухилитися, присідати, прилягати, щоб куля обминула тебе, пройшла мимо. Ми ж на чужому боевищі. Інакше, коли б ми були на своєму. Воювали б за себе, за свою землю, за своїх людей. Тоді розкривай душу, будь чесний, іди прямо. І якщо упадеш, то знаєш за що. Чи так?

— Виходить. Ти говориш те, що я думаю.

— То вихилимо за це, бо більш нічого нам не лишилося.

— Давай!

Ми потягли ще по одній. Я дивився на Юхима без ляку й підозри — я вірив йому. Тим часом він утер рукою уста й тихо вів далі:

— Захочай свої вірші, що читав мені. Захочай і нікому не показуй. Ці вірші не контрреволюція, але вони не зроблять тобі чести. За них посадять тебе в попутники або в буржуазні підголоски. Олесич може ні, а Карасик і Шуб посадять. Ти напиши щось таке, щоб збаламутити їх, замилити їм очі. Щось ушквар про майстерню, про людей, що не думають ні про що, — ні про їжу, ні про відпочинок, ні про жінку й дітей. Ні про кого. А тільки щоб виконати й перевиконати профінплян. Тоді ж будеш пурисом на всю губу. Напиши про це. Напиши один, два

або три вірші. А потім пиши для себе, висловлюй, що лежить у твоїй душі.

Я мовчки дивився на нього.

— Напиши, — наполягав він. — Будеш у безпеці. А головно — у твоєму становищі. Ти ж українець. А за вашим братом росіяни спеціально стежать. А коли напишеш, — підозра зменшиться. Або й зовсім впаде. І ти втримаєшся на поверхні.

— Я напишу, — сказав я.

— Знаменито! Вип'єм за це!

Ми висушили пляшечку до кінця.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

З Юхимом пішло мені дуже добре. Я не сподівався, що так піде. Пізними вечорами я написав три вірші. Написав їх прихвощем, але вони вийшли непогано. З сто процентовою ідеологією. Коли я прочитав їх Юхимові, то він у захопленні аж підскочив.

— Знаменито! — скрикнув він. — Ти матимеш великий успіх. Олесич, Карасик і Шуб обнімуть тебе.

На чергових зборах я прочитав ці вірші з такою сміливістю, яка здивувала мене самого. Коли я закінчив, усі сиділи, як заворожені. Потім навипередки почали хвалити мене. Олесич сказав, що мої вірші програмові, на злобу дня, органічні й технічно добре опрацьовані. Карасик додав, що вони насажені марксистською ідеологією, партійністю й цілком відповідають нашій добі. Скупий на похвалу Шуб сказав, що вони вдалі.

— Подавай заяву до Ленінградської асоціації пролетарських письменників, — сказав Олесич.

Карасик і Шуб згідно кивнули головами.

— Я думаю, що мені ще рано до асоціації, — відповів я.

— Не ламайся. Ти робітник, комсомолец і пролетарський поет. Чого тобі ще треба? — домагався Олесич. —

Тебе приймуть, як ударника покликаного в літературу. Відразу!

Я глянув на Юхима — він задоволено всміхнувся.

— Звичайно, я подам заяву, сказав я, вдаючи розгубленого.

— Подавай зараз! — сказав Олесич і дав мені чистий лист паперу.

Я написав заяву й дав йому.

Після зборів ми з Юхимом вийшли з будинку й попрямували до трамваю. Була пізня пора й було дуже холодно. Морський вітер провівав нас наскрізь, і ми поспішали.

— Усе відбувається чудово, — сказав Юхим. — Раз, ми з тобою тепер ударники покликані в літературу. Два, ми члени Ленінградської асоціації пролетарських письменників. Три, ми автоматично стаємо членами Літературного фонду. Знаєш, що це значить? Ми легко дістанемо стипендії й перейдемо на денний факультет. Крім того, ще підроблятимем на літературних вечорах. Чи нечудово це?

— Певно, — ствердив я.

— Лише тримаймося разом. Де ти вечеряєш?

— Скрізь і всюди.

— Забудь про це. В суботу й неділю ходитимемо до письменницької їдальні. Вона на Невському проспекті біля Октябрського вокзалу.

— Є що підрубати?

— Ще й як.

— Але ця їдальня тільки для членів.

— Очевидно. Але зо мною впустять тебе. А як дістанеш письменницьку довідку, то сам ходитимеш. Основне — познайомишся з російськими поетами й письменниками.

Прибувши з родиною в Ленінград, Юхим працював на заводі „Електросіла”. Ставши покликаним ударником до літератури, він покинув завод і влаштувався консультантом літературних початківців у Ленінградському державному видавництві. Працював, як більшість редакцій-

них працівників, чотири години денно, відповідаючи на численні листи початківців, які рвалися в поети й письменники, щоб увітти до советської упревілійованої кляси й стати червоними аристократами. О першій годині дня Юхим ішов на обід до письменницької їдальні, після обіду грав у біліарда, потім вечеряв у письменницькій їдальні й після цього йшов до університету на лекції.

Ми з Юхимом кілька разів побували в письменницькій їдальні. Десь за тиждень мене прийняли до Асоціації й видали мені письменницьку посвідку. Після цього я сам ходив до їдальні й у ній зустрічався з Юхимом.

Ця їдальня була в гарному й стильному будинку на другому поверсі. Вона містилася в великій довгій залі з широкими й високими вікнами, які виходили на вулицю. У ній було просторо й ясно. Стильні столи й стільці стояли обабіч під стінами, а також посередині. На стелі горіли електричні лампи в старовинних скляних абажурах. За царя-батюшки цей дім з цією залею належав якійсь російській аристократичній родині. Тепер цей дім належав советським аристократам. Революція не змінила нічого — після неї лишилися ті ж кляси, тільки більш виразні. Існували далі робітники, селяни, інтелігенція й партійно-аристократична верхівка, яка керувала ними. До аристократичної кляси належали всі члени компартії, ге-пеушники, військова старшина й різні адміністратори чи начальники, як їх називали. До цієї кляси також належали різні пропагандисти, які вихвалювали комуністичну партію, уряд і особливо вождя, тобто — червоного імператора Сталіна. До цієї кляси ще належали поети й письменники, скульптори й малярі.

Советські аристократи, відповідно до їх ранг, діставали окремі доми, квартири, кімнати, велику платню. Поети й письменники крім того діставали високі гонорари. Між ними вже були мільйонери — в Росії Фадеев, Лебедінській, Маяковській, Алексєй Толстой, Шолохов, а в Україні Микитенко. Крім того всі ці советські аристократи мали спеціальні закриті крамниці, де вони діставали все, що бажали, за дуже низьку ціну. Найупревілейованіші

з них, так само як усі вожді, мали свої дачі й проводили літо в колишніх царських палацах над Чорним морем у Криму й на Кавказі. Всі вони також мали чудові закриті їдальні, де діставали найвишуканішу їжу, зготовану най-добірнішими кухарями.

Так само було й у їдальні пролетарських письменників, як їх називали й як називали вони самі себе. А звичайні люди називали їх пролетарськими магараджами, а частіше советськими аристократами, вельможами, панами, чи по російському барінами.

Зі вступом до Асоціації я також став паном, та ще й до того не простим. Я був ударник покликаний до літератури. Тобто з погляду російських червоних аристократів найнадійніший трубадур комуністичної партії й її уряду. Вірніше — трубадур Червоної Росії й її імперії. Тому порівняно я мав більші привілеї, ніж середнього чи старшого віку письменники, які пішли за комуністами. Я, так би мовити, мусів стояти в передовій лінії, в першу чергу дістати спрямування на курорт чи до будинку відпочинку, а головно виступати на літературних вечорах, що їх Асоціація влаштовувала часто на заводах і фабриках, у палацах культури, клубах, університеті й інститутах.

Але користуватися цими привілеями мені було тяжко, бо я був дуже перевантажений і мені майже неможливо було врвати часу, а особливо ввечері. Удень, як звичайно, я працював на заводі. Після праці йшов вечеряти, а з вечері поспішав до університету. З університету біг додому або в університетську бібліотеку й опрацьовував пройдений матеріал, а як надходили іспити, то готувався до них. Тому з часом було коротко в мене, а крім того я часто не досипав і почав відчувати втому. Щодалі, то більше. І я почав думати, щоб якось закінчити вечорами цей учбовий рік і в другому перейти на денні лекції. Для цього треба було дістати стипендію й тільки тоді я міг піти з заводу. Це стало моєю повсякденною думкою.

Тим часом на заводі почала згущуватися атмосфера. Це був скажений 1930 рік — рік штучно підтасованих

проривів, саботажів, ворожих вилазок і штучно створених шкідників і прогульників. Цими актами комуністично-адміністративні висуванці, які зовсім не розумілися в адмініструванні на заводі, хотіли закрити своє неуцтво й скласти вину на робітників. Тому на заводі почалися й дуже швидко поширилися підозри, обвинувачення, наклепи й чистка. Особливо — в тракторній майстерні.

В заводі щодня під час обіду відбувалися мітинги, на яких партійці й профспілкові головачі паплюжили робітників. Одних за те, що вони нібито не оволоділи американськими варстатами, а інших, — що не хотіли оволодіти й нібито навмисне ламали й псували їх. Також обвинувачували робітників за брак — тобто, за вироблення недоброякісних тракторних частин. У зв'язку з цим у майстерні спалахнула ворогоманія — партійні й профспілкові блюстителі „сталінської партійної лінії” почали перевіряти робітників, а особливо їх соціальне походження. ГеПеУ працювало день і ніч, допитуючи запідозрених і нав'язуючи зв'язки з місцевостями, де ці люди народилися. Ці підозри, наклепи, обвинувачення дійшли до гістерії. Робітники, які почували слизький ґрунт під ногами, почали втікати з заводу. Декого з робітників гепеушники заарештували. Це, звичайно, розхитувало мої нерви, але я не дуже боявся за себе. Я подав у Завкомі,¹ що народився в Києві, отож нехай шукають мене в ньому. А втім, я був певен, що мене не шукатимуть, бо ж я працював, як годинник, перевиконував плян і не робив браку. Але коли одного дня заарештували Семена — мого співмешканця з Гоп со смиком, то я змінив свою думку. Я вирішив щось робити для моєї безпеки. Якнайшвидше, поки не почало горіти під ногами. Це весь час було в мене на думці й не давало мені спокою. Весь час думаючи про це й не досипаючи, я почав худнути й бліднути. Одного дня Юхим пильно глянув на мене й сказав:

— Сьогодні ти подібний на здохлого кота. Що з тобою?

¹ Заводський комітет.

— Нічого. Перевтома. Замучили іспити. Минулого учбового року тримався, а цього починаю пасувати.

— Не будь дурний! Забудь про все й бережи здоров'я. В черговому році буде легше тобі. Можеш уже клопотати стипендію.

— Покищо обійдусь без неї.

— Роби, як хочеш.

Я хотів сказати йому про справжню причину моїх мук — про моє соціяльне походження, але не зважився.

— Я візьму себе в руки, — сказав я, — і тягнутому до кінця.

Незабаром в університеті почалася літня перерва, і я мав багато вільного часу. А звідси — нагоду знайомитися з лєнінградськими письменниками, поетами й критиками. Ці знайомства відбувалися переважно в письменницькій їдальні, де збиралися всі — початкуючі, середні й масисті пролетарські й попутницькі письменники.

До пролетарських письменників належали ті, які в своїх творах абсолютно дотримувалися директив партії, тобто — директив самодержця чи червоного російського царя, як називали його — Сталіна. Відповідно з цими директивами головними й позитивними героями в їхніх творах були партійці, які в кривавій боротьбі з різними „клясовими ворогами” завжди перемагали й вели „захоплені” маси до соціалізму. Звичайно, цього в дійсності не було. Партійці були погоничами закріпачених людей на заводах і в колгоспах, так само, як гайдуки під час поміщицької кріпаччини. Їх на заводах і в колгоспах називали ледарями, паразитами, катами й убивцями.

До письменників попутників здебільшого належали письменники з старшої генерації, які глибоко сиділи в минулому, але одночасно, щоб їх не знищили, пробували йти по „путі” з партією. Але в них це не виходило. Тяжко їм було змінити психіку, але, наперекір собі, вони обіцяли, що з часом „навернуться”. Ці письменники були в тіні, їх ігнорували, але не нищили.

Була ще й третя письменницька група — т. зв. явні вороги. Ці письменники змальовували советське життя таким, яким воно було, тобто — писали правду. До цих письменників належали Борис Пільняк і Євгеній Замятін. Гепеушники схопили їх відразу й ніхто не знав, що вчинили з ними.

Але представників усіх цих трьох груп єднав один імперіялістичний погляд щодо окупованих і поневолених червоною Росією неросійських народів, особливо українського народу. Вони стояли за єдино-неділиму Росію, проти самовизначення десятків раніше чи пізніше окупованих росіянами націй, у першу чергу України з багатючими й невичерпними індустріяльними й сільсько-господарськими ресурсами. Вони дуже добре знали, що без України Росія була б десятирядною державою або просто таки порожнім місцем. Тому різні російські кола по різному вживали заходів, щоб затримати єдино-неділиму Росію. Партійці й їхня армія людовбивців, що звалася Чека, а потім ГеПЕУ, вживали радикальних засобів до патріотів неросійських народів, а особливо до українців. Їх хапали й розстрілювали між мурами, в підвалах, або раптово чи повільно нищили в сибірських концтраках. Російські інтелектуали, між ними й письменники, принижували неросіян, їхню культуру, мову, називаючи їх зіпсованими росіянами, що відбилися від російського стада.

Одного разу в письменницькій їдальні я сидів за одним столом з поетом Князевим. Це був літній сивий чоловік з старшої генерації. Він, звичайно, належав до попутників, та ще й до тих, які дуже поволі „наверталися”.

— В малоросійській мові я не дуже розбираюся, — сказав він до мене. — Але кажуть, що ти пишеш добрі вірші. Тому мені жаль тебе.

— Жаль?

— Так, бо в твоїй мові твій талант пропаде. Хто читатиме тебе?

— Українці. Нас — п'ятдесят мільйонів.

— Мало! Поперше, щодо населення, то це четверта частина Росії. Подруге, в ваших містах половина, або й більше, живе росіян, які в ніяку погоду не візьмуть твоєї книжки в руки. Так само не візьмуть у руки т. зв. твої українці, яких ми добренько зросійщили. І ти з своїми малоросійськими творами почуватимеш себе, як човен в океані, поки не розіб'ють його хвилі. Якщо ти розумний — пиши по-нашому. Будеш усе мати: читачів, гроші й славу. Ти подумай, кажу тобі від щирого російського серця.

У розмові з ним я мусів дивитися на задні колеса, щоб цей старий диявол не обвинуватив мене в націоналізмі.

— Дякую, — сказав я, — але я не можу писати по-російському.

— Не хочеш?

— Не вмію.

— Не вмієш?

— Так, бо не знаю російської мови.

— Ти ж розмовляєш по-нашому.

— Розмовляю, але цього не досить, щоб писати по-вашому поезії. Писати можна тією мовою, якою не тільки розмовляєш, а знаєш її душу. Тобто, тією мовою, яку вислав з материних грудей. Коли б ви розмовляли українською чи німецькою мовою, чи писали б ви ними поезії?

Він зніяковіло глянув на мене, а потім засміявся.

— Ти хитрий малорос, але це тебе не врятує... і не врятує в нас нікого з наших слов'ян. Чому? Дуже просто. Російська мова найбільш вироблена й тільки нею можна висловити найглибші людські почуття. А інші слов'янські мови це — ерунда. Хіба що ними можна лише лаятися. І тому вони не довговічні, як і люди, які вживають їх. Пам'ятаєш слова Пушкіна. Він сказав, що всі слов'янські ріки зійлються в російське море.

Ці нахабні слова впекли мене в саме серце, але я сціпив зуби й сказав йому по хвилині:

— А поки ріки не злилися в російську ріку, ми будемо говорити мовою ріки своєї.

— Але ж вони скоро зіллються, — сказав він з сміхом.

Я вирішив йому заткнути рота. Це я міг зробити тільки демагогією.

— Так сказав Пушкін і так кажете ви. Але Ленін сказав зовсім інше. Ленін сказав — не зіллються. Ленін сказав, що кожна ріка тектиме своїм руслом. Значить ви проти Леніна, проти його національної політики?

— Я? Проти Леніна? Що ти? Чи ти з глузду з'їхав?

— Я не знаю, хто з нас з'їхав з глузду. Але мені здається, що не я. Я підтримую Ленінові погляди, а ви заперечуєте їх.

Він опустив голову й сидів мовчки. Я в душі сміявся, що так легко дурними аргументами закрити йому рота, бо знав, що в Леніна слова розійшлися з ділом. Він і його наступник Сталін далі здійснювали царську національну політику до винародовлення неросійських народів, але тільки жорстокішими методами.

В цьому ж 1930 році ми з Юхимом кілька разів виступали на літературних вечорах. Юхим читав кілька своїх російських віршів, які написав спеціально для літературних виступів. Я читав українські вірші. Мені давали змогу виступати й шанували мене, не як українського поета, а як робітника, а особливо ударника покликаного в літературу. Можливо провід Асоціації пролетарських письменників також хотів показати т. зв. „ленінську національну політику” в советській Росії.

Ми виступали з іншими російськими поетами в робітничому клубі, в університеті, а також на учительській конференції. Ці вечори Асоціація влаштовувала під партійним проводом і наглядом. Тому зібрані чи зігнані слухачі нас приймали добре й голосно нам плескали в долоні. Це вони, так би мовити, зовнішньо показували, а що робилося в них у середині, — я не задумувався над цим. За виступ мені платили добрі гроші, і більш нічого мене в Росії не цікавило.

Одного осіннього дня я зайшов у справі в будинок Асоціації. Технічний секретар Асоціації Корнеєв дуже приязно всміхнувся до мене і сказав:

— Вітаю тебе!

— З чим? — спитав я.

— З великим усміхом.

— З великим усміхом?

— Та-ак! У листопаді для пітерської¹ публіки Асоціація влаштовує літературний вечір в Александрієвському театрі. На цьому вечорі виступатимуть найвидатніші письменники й поети, а саме: Авербах з доповіддю; письменники Лебедінській, Фадєєв, Алексей Толстой, Федін, Лавренхов, Зоценко; поети Прокоф'єв, Тіхонов, Браун і Сянов. Дехто з хиткого елемента хотів просунути Пастернака, але того буржуазного сноба ми не допустили. З ударників покликаних до літератури вибрали тебе. Ти знаєш, що це значить? Тебе, хахла, підняли до літературного небя. Чого не всміхаєшся й не радієш?

— Я не знаходжу слів для вислову мого задоволення.

В дійсності ця новина перелякала мене. Я боявся, що на цьому вечорі може хтось бути, хто розпізнає мене й викрие моє соціяльне походження. Але щоб не показати свого ляку й розгублення, я напружив усі сили й видунув з себе усміх. Тим часом Корнеєв допоміг мені вгвотатися.

— Я розумію тебе, — сказав він. — На твоєму місці я також утратив би язика з радости. Чи знаєш ти, що тебе слухатиме Кіров з своїми найближчими співпрацівниками. Тому — вище голову! Між іншим — чи ти також маєш російські вірші?

— На жаль ні.

— Не виходить?

— Ні.

— Довше поживеш то вийде. Основне, тебе слухатиме сам Кіров. Тому краще було б, коли б ти читав по-російському.

¹ Ленінград за старою звичкою називали Пітером.

— Так. Але він зрозуміє мене по-українському. Кажуть же, що це все одно — по-російському чи по-українському.

— Звичайно, але в вас, в Україні, а не в Росії. У нас розмовляють тільки по-російському. Мовою Леніна й Сталіна. Ти розумієш це?

— Розумію.

— Чудово. Тому прочитай свої вірші в перекладі Азарова... Афіші вже розліплені в усьому місті. Іди й подюбайся.

Я вийшов від нього з більшим страхом ніж радістю. У вестибюлі в Асоціації я побачив на стіні афішу, на яку не звернув уваги, коли заходив до будинку. Це була величезна афіша, з якої дивилися на мене ряди письменницьких прізвищ, надрукованих великими заголовними літерами. Між цими прізвищами було й моє. Під ним було зазначено меншими літерами — ударник покликаний до літератури. Я кисло всміхнувся, вийшов з будинку й у тяжкому настрої попрямував уздовж вулиці.

На цій і на інших вулицях також були розліплені афіші. Я дивився на них і в мене під руками котився холодний піт. Це дуже погано! — галасувало все в моїй істоті. Я вирішив поїхати до Юхима й порадитися з ним, що мені робити.

Місто вже схопили морози в обійми й ставало холодно. До того ще віяв морський вітер і пронизував мене до шкіри. Я дрижав на трамвайній зупинці, здавалося з пів години, а може й довше, як це завжди буває з трамваями в Советах. Нарешті я вскочив до нього. Хоч він був без дверей, але в натовпі мені стало затишніше.

На Літєйному проспекті я ледве вискочив з нього й за кілька хвилин був уже в Юхима. На щастя застав його вдома.

— Вітаю з головоломним успіхом, — скрикнув він у дверях. — Ну й, щастить тобі, паскудо! Трах-барах — і видряпався до неба. Ми мусимо скропити це.

— Навіщо?

— Бачу, що ти не дуже вдоволений. Що сталося?

— Нічого.

— То чому ти, до дідька, киснеш?

— Не знаю.

— Не запускай арапа. Ти знаєш. Ходімо!

Ми вийшли з будинку й зайшли до пивної. Хоч у ній було мало людей (рух починався ввечорі), я попрямував у куток і Юхим подався за мною. У кутку було безпечніше. Я замовив два кухлі пива й мовчки сьорбнув, не згадуючи про мій „успіх”. Юхим потягнув до половини з кухля й сказав:

— Чого сидиш, як на похоронах. Що сталося?

— Нічого. Але може статися.

— Що? Кажі відверто. Що мучить тебе!

— Мое народження?

— Народження?

— Так. Я недобре народився.

— В петлюрівців, гетьманців?

— Ні.

— В куркулів?

— Менше.

— А де?

— В дяків.

— Га-га-га. І це мучить тебе?

— Мій батько пізніше висвятився на диякона, а потім на священника.

— Це те саме. Всі вони священослужителі. І це не дає тобі спокою?

— Так.

— Єрунда! Шубів батько рабин і Шубові не холодно й не душно від цього.

— З Шубом зовсім інше.

— Погоджуюся. Ми маємо більші привілеї, але це до пори, до часу. Росіяни використають нас, як і багато ваших, і пустять у трубу. Росіяни найбільші націоналісти й советську Росію візьмуть у свої руки. Побачиш.

— Це так, але я боюся, щоб хтось з моїх випадково не впізнав мене під час мого виступу й не розкрив мого

соціального походження. Може в цій справі поговорити з Олесичем?

— Олесич в ГеПеУ порожнє місце. Якщо щось трапиться, — я поговорю з Шубом. Ми витягнемо тебе. А зараз вихилимо за твій успіх.

— Краще вихилимо за сьогодні. А взавтра? — за-
будьмо за це.

Як не хотілося мені, але літературний вечір наближався, і я мусів виступати. Це було в кінці 1930 року, коли в Ленінграді стояла холодна зима й пробирали наскрізь рвучкі й вогкі вітри.

Літературний вечір мав початися о восьмій годині вечора. Щоб проволочки час, я вийшов з дому о сьомій, проїхав трамваєм до Зимового палацу й потім подався пішки Невським проспектом до Александріїнки.

Вечір уже давно ввійшов у місто, масивні стіни будинків потемніли й обдавали холодом. Мовчазні люди поспішали до харчевень, чайних і пивних, щоб після довгої й утомливої праці відпочити й утому залити алькоголем.

Поринувши в думи, я дивився на перехожих і, здавалося, я не бачив їх. Усі мої думи кружляли навколо того, чи на літературному вечорі буде хтось, хто знає мене й моє соціальне походження. Це було б страшне, і я, не дивлячись на Юхимову обіцянку, був певен, що ні Юхим, ні десять Юхимів не врятують мене, коли я попадуся. Мене відразу схоплять і кинуть туди, куди заходять коротким шляхом, а виходять довгим або й ніколи не виходять. А тому я весь час казав собі — стій, не йди, вертайся назад, але наперекір цьому я прямував уперед. Ось уже передо мною виросла „вража баба” Катерина з своїми вгодованими коханцями під спідницею. Я дивився на цю всевітню шлюху й її високопоставлених жеребців, і мені здавалося, що вони рухаються, як живі. Кожен її фаворит ніби тягнувся до неї, піднімаючи головою їй спідницю. А вона кидала на них слащавим поглядом і з сексуальною усмішкою ніби заспокоювала їх: „Не поспішайте, не мо-

жете мати мене всі разом. Усі дістанете, тільки дотримуйте черги”.

Цю ганьбу Росії поставили за царських часів, вважаючи Катерину найбільшим монархом після Петра першого. Червоні росіяни розвалили царизм, свого конкурента царя Миколу знищили, але ганебну Катерину в бронзі залишили. З нею також залишили в бронзі Петра, несамотнього різника Української гетьманської держави, Олександра третього — скаженого жандарма України. Також залишили всі царські палаци й їх бережно охороняли. Зберігаючи своє, червоні росіяни брутально нищили все наше. В першу чергу, як я вже згадував, знищили княжі церкви, монастирі й гетьманські столиці. І знищили ці наші пам'ятники тільки тому, щоб відтяти українцям шлях у нашу історію, у наше минуле, у часи нашого незалежного життя.

З цими думками я зайшов до Александріїнки. У театральній залі було вже повно людей. Одні займали місця, інші в проходах розмовляли, підкреслюючи за російським звичаєм слова жестами. Між ними було повно гедеушників. Я поволі просувався до сцени, і раптом почув своє ім'я. До мене підійшов Юхим.

— Тебе будуть слухати найвідповідальніші співпрацівники обкому і ГеПеУ. Вони в повному зборі на чолі з Кировим. Глянь у фое!

Я глянув і в мене заблимало в очах.

— Так, вони слухатимуть, — відповів я.

— Тримайся. Чи знаєш ти, де будеш сьогодні?

— Де? — з мимовільним страхом спитав я.

— В Алексея Толстого.

— В Алексея Толстого?

— Авжеж. Чи ти справді не знаєш?

— Ні.

— Після літературного вечора всі учасники підуть до нього. Він запросив усіх у гості.

— Де ти довідався про це?

— В секретаріаті Асоціації. Бажаю тобі успіху!

Я подякував йому й пішов за куліси, а Юхим лишився в залі.

За сценою були вже всі поети й письменники, що мали виступати. Всі були поділені. Пролетарські кублилися з пролетарськими, а попутники з попутниками. В одному кутку стояв присадковатий, головатий і короткошій поет Прокоф'єв, а з ним Браун, блідий, ніби в машкарі. Між ними був гостроносий Саянов у великих рогових окулярах. Це були пролетарські поети — фанатичні партійно-советські трубадури. В другому кутку стояла чвірка — генеральний секретар Асоціації Авербах, шуплий, у військовій шерстяній уніформі кольору гакі, яка лише дозволена була високим військовим чинам і чекістам. Він стояв мовчки і владно дивився на своїх підлеглих. Біля нього стояв Лебедінскій — з потяглим обличчям і сивою клинцюватою борідкою. На ньому була чорна коротка шкірянка й сине галіфе. У цьому одязі він був подібний на комісара „по продразв'йорстке”. Він щось говорив до Тіхонова з висунутими вилицями, як у китайця, і глибоко запалими очима, а високий стрункий Фадеєв дивився на них у задумі й здавалося не бачив їх. Усі з цієї трійки були пролетарські письменники, хоч Тіхонов також був відомий пролетарський поет, якого, як і Прокоф'єва, пролетарські критики називали советським Кіплінгом. Усі три належали до старшої російської літературної генерації, яка безапеляційно перейшла на бік советів і прийняла комуністичну ідеологію. Це були письменники з партійно-советською тенденцією, яка відповідала штучно препарованим поглядам советського диктатора й його найближчого оточення, а звідси — зовсім розходилася з дійсністю.

Трохи подалі від цієї трійки стояли попутники й між ними я без трунощів розпізнав випещеного царського аристократа Алексея Толстого. В цьому становищі він був і тепер — під час советського режиму. Комуністи руками чекістів і гепеушників не вигідних їм царських аристократів ліквідували, а вигідних залишили. Здебільшого залишили воєнних експертів (маститих офіцерів царської армії), інтелектуалів і письменників. Таким чином вони

лишили й Алексея Толстого. Він, як тихо говорили пролетарські поети й письменники, з царської еліти вскочив до советської без пересідки. Сталін щодо деспотизму й мрякобісся копіював Петра першого, тому він персонально доручив Алексеєві Толстому написати роман про свою рівню — царя Петра й подати його в романі як позитивного й прогресивного російського героя. Толстой, звичайно, це зробив. Так само він зробив би для Миколи другого, бо для обох режимів — царського й советського — цар Петро перший був взірцем творення Російської імперії. Після опублікування цієї книжки російські комуністи розрекламували її як найбільше досягнення советської літератури й почали перевидавати в оригіналі й перекладах багатотисячними тиражами. Тому Алексей Толстой, як кажуть, граблями горнув гонорари. Він був советський мультимільйонер і жив у тому ж своєму палаці, в якому жив під час царського режиму.

Тепер він щось з насмішкою говорив до попутників Федіна й Лавреньова — підстариковатих старорежимних письменників, які більш дивилися вниз ніж на нього. Обіч збоку стояв похмурий гуморист Зошенко. Він був невеликий на зріст, чорнявий з сірим безкровним обличчям і з глибоко запалими очима. Судячи з прізвища, мусів бути нащадок українців, але українського в нього було стільки, як в канарки солов'їного. Його манери й поведінка були стопроцентово російські, а в гуморесках не було й тіні українського специфічного й природнього гумору, який лився з гуморесок українських гумористів. Особливо з гуморесок Остапа Вишні й Юрія Вухналя. Одне слово, російська кров видушила з його жил українську й у нього від його діда чи прадіда лишилося тільки одне голє-голісіньке українське прізвище.

Приглядаючись до всіх цих корифеїв російської советської літератури, я стояв посередині в закулісній кімнаті й не знав, що мені з собою робити. Підходити до них я не зважувався, а стояти посередині теж було мені незручно. З усіх них я лише добре знав Прокоф'єва й Брауна, а інших — здалеку. Я почував себе дуже неприємно,

і з цього неприємного становища вивів мене Прокоф'єв.

— Гей, ударнику, чого стоїш, як на базарі? Котись сюди, — сказав він до мене. Я підійшов, і він промовив лукаво до Саянова: — Грандіозний поет, знайомся.

Я порукався з Саяновим і назвав своє прізвище.

— Це хахол, — сказав Прокоф'єв, — але пише добрі вірші. Так сказав мені Азаров, що перекладає йому.

— Прекрасно, — сказав Саянов. — Пиши, пиши, — і він поплескав мене по плечі.

Браун глузливо дивився на мене й усміхався.

— Не розумію, як це з хахлацької можна перекладати на російську.

— Дуже легко, дуже легко, — відповів Прокоф'єв. — По нашому сало й по їхньому сало. І так само хлеб і соль. Тільки хахли наші слова трохи попсували.

— Хіба? — сказав Саянов. — Ану, розмовляй з нами по-своєму. Говори! Розкажи, де ти працюєш і що робиш?

Я всміхнувся й з нехиттю махнув рукою, але Саянов не відставав від мене.

— Як по вашому буде пол?

— У якому значенні, бо це російське слово має їх аж два.

— Пол, на якому ти стоїш.

— У цьому значенні — підлога.

— Г-мм. Зовсім інше слово. А в другому значенні?

— Стать.

— Г-мм. А як буде потолок?

— Стеля.

— То це зовсім не діалект, а мова. Окрема мова.

Я лише розвів руками: дискутувати на цю тему з росіянами було небезпечно.

Після Авербахового марксистсько-ленінсько-сталінського вступного слова, ми виступали один по одному — поет і прозаїк, і так до кінця. Кожного поета і письменника публіка зустрічала й провожала рясними оплесками. Так само зустріла й випроводила мене, хоч я був певен, що свою ударну поезію в російському перекладі читав у

повітря. Але для партійних вельмож і для публіки було досить того, що я згадував завод, ударництво й соціалістичне змагання, і вони мені плескали. Звичайно, коли б оце зараз довідалися про мое соціальне походження, то ці оплески відразу вщухли б, у залі заланувала б смертельна тиша й гедеушники стягли б мене просто з сцени, вкинули б до *Чорного ворона* та й до тюрми. Але покищо цього не сталося, і я був сповнений надією, що цього не станеться й після літературного вечора.

Коли опустилася завіса, Алексей Толстой запросив нас до себе в гості. Отож Юхим мав рацію.

Тільки ми вийшли з театру — нас підхопили таксівки, що їх викликав толстовський лакей за рахунок Толстого. Ми ввійшли в його палац. У вестибюлі нас зустрів з поклоном літній лакей у лівреї, допоміг нам скинути верхню одягу й після цього старанно повісив її на вішалці.

В цьому будинку мабуть нічого не змінилося з царських часів. У вестибюлі з стін, з золочених рам, дивилися на нас царські генерали, князі, графи й розфуфирені дами в дорогих бальних сукнях. Хібащо зміна була в тому, що між цими портретами висіли портрети Леніна й Сталіна.

Я розглядав усе це далі. На високих вікнах висіли тяжкі оксамитні фіранки — також з царських часів, бо вони трохи втратили колір й дихали не сучасністю, а давниною. Паркетна підлога була наваксована й натерта до блиску й мені здавалося, що на ній можна сковзатися.

Поволі, один за одним, ми ввійшли в кімнату. Ця кімната була простора з різьбою на стінах під стелею. На мене звернув увагу величезний портрет на весь зріст Петра першого, поруч якого висів трохи менший, але досить великий портрет Сталіна. Чи це було так задумано чи просто збіг обставин — обидва царі білої й червоної Російської імперії дивилися один на одного. Приглядаючись до цих портретів, я чомусь згадав Юхимові слова. Він якось сказав мені, що в Сталіновій робочій кімнаті висять портрети Петра першого, Івана Грозного, а між ними йо-

го — Сталінів. І що Сталін в усьому копіює цих обох царів і намагається в усьому зрівнятися з ними.

Тим часом усі поети й письменники посідали за довгим різьбленим столом, на якому вже стояли кришталеві графини з горілкою й вином, а також добірна холодна перекуска. Посередині стола сидів Авербах, ліворуч від нього Толстой, а праворуч Лебедінській. Далі — ліворуч півколом сиділи поети, а праворуч півколом прозаїки. Мене посадили з протилежного боку коло Зоценка. Мабуть тому, що він був невиправний попутник або українець, тобто людина нижчої раси.

Коли ми сіли, то лакей поналивав усім повні бокали вина й поети й письменники разом з господарем звернули свої погляди на Авербаха й чекали, поки він підніме свій бокал. А він не поспішав, дивлячись напроти себе, ніби за столом нікого не було. Він був письменницький цар і бог, так прилюдно дивилися письменники на нього й так дивився Авербах на себе. Від нього залежав успіх чи не успіх кожного ленінградського письменника й поета й не тільки успіх, а навіть і життя його. Для цього йому лише треба було обізватися одним словом або лише показати пальцем і перший ліпший за столом був би роздушений, як муха.

Нарешті, не підводячись, він підняв свій бокал і з притиском сказав:

— За марксистсько-інтернаціональну ідеологію в політиці, мистецтві й зокрема в літературі.

Усі підняли бокали й випили з них. Після вина розв'язалися язики й кімната наповнилася шумом. Більшість з толстовських гостей налягали на горілку, наливали навперейми й незабаром поп'яніли. Десь за годину на столі були лише порожні пляшки не лише від горілки, але й від вина.

— Гей, графе! — крикнув Авербах до Толстого. — Став на стіл горілку.

Авербах був спітнілий, червоний, з вираченими брунатними очима.

— Це все, що я мав, — відповів Толстой винувато.

— Не грай арапа! Ти маєш, але жалієш. Ти скупердяга, графе! Ось що ти! Дістаєш у нас десятки тисяч рублів і скупився як належить гостей прийняти.

— Помилуйте, але в мене нема. Його нема!

— Своїм богом нас не візьмеш. Нам давай горілку. Ні? Ребята, видувати її з нього!

Толстой сидів блідий, кліпав розгубленими очима й розводив руками.

— Коли хочете, я поведу вас у ресторан. У *Європейку* або *Асторію* — сказав він тремтливим голосом. Але всевладний Авербах лише зареготав на це й вигукнув:

— В уборну його, ребята! Промити мізок йому, і він знайде.

Розігрувалась неприємна ситуація. Старші письменники повтягували шиї в плечі й мовчки дивилися на Авербаха й Толстого з якимось розгубленим й дурнуватим сміхом.

— Гей, ви! — звернувся він до останніх. — Узяти його.

Це був уже наказ і його треба було виконувати. Тому присадкуватий і головатий Прокоф'єв скочив з місця й кинувся до Толстого. За ним схопилися його колеги — Браун і Саянов і потягли Толстого до вбиральні. За ними пішов Авербах.

— Зігніть йому голову в мушлю й спустіть воду. Раз-два! — скрикнув він, заливаючись реготом.

— Я не прощу цього тобі! Не прощу! — відбиваючись, репетував Толстой до Авербаха. — Ти, іноходець, не будеш більше глумитися над росіянином!

Слово іноходець було для Авербаха громом. Обличчя в нього зблідло й засіпалося. Він хотів щось викрикнути, але тільки стояв з розкритим ротом. Потім на його обличчі пробігла зла усмішка й раптом з нього вибухнув розкоштний сміх.

— Ти антисеміт, графе! Чи так? — вимовив він склад за складом.

— Так, антисеміт щодо тебе. І цього я не боюся. І за це я відповідатиму.

Толстой струснув своєю поstattю і легко звільнився від напасників. Зрештою, вони й не тримали його. Опустивши руки, вони боком-боком відійшли майже до дверей. Тим часом Авербах скрикнув:

— Чи ви чули, що цей царський недобиток сказав? Звісно чули. Тож запам'ятайте...

Але цю погрозу чули не всі, бо більшість гостей уже посунули коридором до вестибюлю. Я також прихапки накинув на себе куртку й швидше вийшов на вулицю.

— В повітрі пахне ладаном, — почув я Зоценків голос позаду себе. — Але для кого, — це питання. Як ти думаєш ударнику?

— Я нічого не думаю, — відказав я й швидше попрямував у темряву.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Десь незадовго після цього (здається це було на початку 1931 року) до мене зайшов Юхим. Він був чимось дуже схвильований.

— Що сталося? — спитав я в нього.

— Ти нічого не знаєш? — Він здивовано дивився на мене.

— Ні. Я тільки з праці й ніде не був.

Він підійшов до мене ближче.

— У місті відбувається погром українців. Гепеушники схопили Ірія, братів Литовченків і силу українських студентів в інститутах і університеті. Навіть схопили Таню, ти знаєш її.

— Оту нещасну каліку?

— Оту нещасну. Вчора ввечері також обчистили й закрили Український будинок освіти й Український театр у Пасажі.

Я вліпився поглядом у нього й не знав, що казати йому. Але Юхим зрозумів мене без слів.

— Не журися. Тобі покищо не загрожує нічого... І ще одне: вчора вночі гепеушники схопили Авербаха.

— Авербаха?

— Його. Одні кажуть, що він у в'язниці, а інші — що вже клацнули його.

Я здогадувався чому, але не показував цього Юхимові.

— Не розумію. Нічого не розумію, — сказав я здивовано.

— Хіба? Ти ж був у Толстого в гостях?

— Був.

— Кажуть, що там вийшло щось між ним і Авербахом.

Хоч я довіряв Юхимові, але не схотів висловлювати своєї думки про їхню прикру сутичку.

— Це був жарт, — сказав я.

— Жарт? Це не був жарт. Я не знаю, що цей Авербах думав собі, коли глумився з Толстого? Що він, Авербах, племінник Свердлова й приятель Ягоди — заступника комісара ГПУ Менжинського, і це врятує його від вишнї кари? Дурний Авербах! Він мусів знати, хто такий Толстой. Сталінів фаворит Толстой! Тому в нього прямий провід до Сталіна. Ну й подзвонив Толстой до свого благодійника. Мовляв, дорогий Йосипе Вісаріоновичу, рятуй, інородці глумляться з росіян. А Сталін прямим проходом до Кірова. Ліквідууй, мовляв, цього розхамованого інородця, щоб не посягав своїх брудних рук на росіян. Сталінові тепер інородці, тобто скомунізовані й зросійщені латиші, поляки, жиди й українці і т.д. непотрібні. Сталін тепер починає оператися виключно на росіянах. Росіяни, мовляв, тепер будуть незамінні пани становища в Советській Росії.

— Але ж Сталін не росіянин?

— Він більш ніж росіянин, бо все робить для Росії, для її могутности й сили. Тому росіяни абсолютно довіряють йому, бо знають, що він віддано працює для Росії,

а інші інородці, в тому числі й грузини, для себе, для своїх інтересів.

— Я теж так думаю.

— Безперечно, бо так воно є, — вів Юхим розгнівано. — Мене дивує одне. Чому наші так стараються співпрацювати з росіянами, зміцнювати їх силу й потугу. Адже ж росіяни найжорстокіші націоналісти й шовіністи в світі. Хто зробив для наших пояси осідлости? Росіяни. Хто викинув гасло: „Бей жідів — спасай Росію”? Росіяни! А хто винародовлює нас і вас — українців? Чи не росіяни? Вони ще не те зроблять. І це не загорами. Ти будеш свідком цього.

— Ти як біблійний пророк говориш.

— Я передчуваю це.

Після цієї розмови я вжив більших заходів для зміцнення моєї безпеки. Я перестав зустрічатися з українськими письменниками й студентами, з якими познайомився в Будинку освіти ім. Петровського і в університеті. Навіть з партійними, бо й партійним українцям не довіряли й ставилися до них з підозрою. Я також вирішив опублікувати в перекладі пару моїх просоветських віршів і закрити ними дійсне мое обличчя...

Тим часом у советських колоніях, які червоні кремлівські царі назвали республіками, відбувалися страшні події. Особливо в Україні. Під час випадкових розмов з моїми нещодавно прибулими з України земляками я довідався, що в Україні точиться справжня війна. Війна українських селян з російськими окупантами. Загнані силою в колгоспи українці бунтуються й розбігаються з них, забираючи з собою все своє усупільнене добро. Московські диктатори висилають в Україну спеціальні чекістські загони, які тортурами, пострілами й убивством заганяють селян назад у колгоспи. Українці від старого до малого, особливо жінки, чинять страшний опір. Україною лється кров. Тисячі вбитих, десятки тисяч поранених, сотні тисяч вислано в сибірські концтраки. Також чекісти хапають наших людей в українських містах, особливо в Харкові

ї Києві. Хапають українських інтелектуалів, у першу чергу письменників, поетів, критиків, літературознавців і лінгвістів, яких російські окупанти запідозрили чи можуть колись запідозрити в українському націоналізмі, і їх стріляють на місці або кидають у тюрми й вивозять у Соловки чи на Колиму. Ці фатальні звістки дуже схвилювали мене. І я почав думати не тільки про себе, але й усю мою родину, з якою довгі роки не листувався, щоб не розкрити себе. Мої листи могли потрапити в чекістські руки й тоді моя пісня була б проспівана. Я дуже переживав, що не маю й скоро не матиму звістки про родину. Я міг зв'язатися з нею тільки після закінчення університету.

Нарешті прийшла довгождана весна 1931 року і в університеті почалися випускні іспити. Я цілі вечори просиджував у приміській хатці — комірчині або в університетській бібліотеці над книжками. Часом я зустрічався з Юхимом, і ми готувалися до іспитів разом.

Це був тяжкий виснажливий час для мене — час нервового напруження, недосипання й недоїдання. Але як все тяжке проходить, — так само й це пройшло. Я мав у руках диплом, а це вже щось означало.

Коли ми з Юхимом дістали дипломи, то я сказав йому:

— Ми мусимо їх скропити, щоб вони не зсохлися. Ходімо в ресторан. Будемо в ньому бенкетувати, слухати циганську музику й може, навіть, потанцюємо з високошарними дівчатами.

І ми пішли до *Європи*, найкомфортабельнішого й найдорожчого ресторану, до якого тільки ходили советські вельможі з повними кишнями.

У цьому ресторані були справді казкові ціни. За ті гроші, що ви платили в ньому за вечерю з вином або горілкою, ви могли два тижні харчуватися в звичайній їдальні. Але ми з Юхимом вирішили раз витратитись, бож подія, з приводу якої я ніс такі втрати, була варта цього.

В ресторані було досить упривілейованих „батьків на роду” одягнених, як часто говорила советська чернь, з го-

лочки. Обличчя їхні від пересичення були круглі й черво-ні, як у відгодованих свиней, з ними сиділи розфуфурені їхні дами в шовкових сукнях, з оголеними плечима й під-мальованими губами й щоками. Ці упривілейовані совет-ські чоловіки й жінки зовсім не були схожі на робітників і селян, яких вони вели до комунізму, а на тих гладких і череватих буржуїв, про яких вони щоденно згадували в своїх безконечних пропагандивних доповідях, а також показували в газетах і журналах.

Ми з Юхимом сіли в кутку за столиком і замовили по свинячій відбивній котлеті й по сто грамів горілки. Свинячі відбивні котлети могли замовляти лише совет-ські вельможі й замовляти щодня (вони коштували дуже дорого), але раз на рік і ми могли замовити. Тим більше ми обидва були парубки, не мали родин, ніхто не просив у нас їсти, тому ми не мали жодної відповідальності. Як-що взавтра будемо голодні, то будемо тільки ми, отож нарікатимемо лише на себе.

Тим часом присутні випорожнювали чарки й склянки від горілки й у залі ставало шумливіше. Музики почали грати серцевщипливі циганські романси. Затужили й за-плакали скрипки, розчулюючи російські сентиментальні душі, що були вже під доброю „мухою”. Циган у червоній косоворотці підходив до столиків і з трагічним виглядом тягнув смичком по скрипці над самими людськими голо-вами й вухами. За ним ходила з капелюхом молода врод-лива циганка в блакитній з круживами кохті, яка майже оголювала їй груди, і в довгій квітчастій спідниці. Чоло-віки з сексуально масними очима кидали їй у капелюх рублі, щіпали її, хапали її за стегна й груди й ляскали до-лонями по задній частині її тіла. Жінки сприймали все це, як щось мудре й у захопленні верещали й реготали до сліз. Але циган був хитрий. Він грав, поки його жінка чи коханка збирала гроші. Коли вона обійшла всі столи, він опустив скрипку й відійшов до підвищення, на якому си-діло ще троє циган з музичними струментами. Тепер хто хотів слухати музику, то мусів замовляти її циганській оркестрі й платити за це гроші.

— Чорні очі! Чорні очі! — релетували п'яні обличчя до циган.

Але цигани мовчали. Якийсь присадкуватий і набибитий, як мішок зерном, партійний вельможа (чи бонза, як називав Кошкін), підвівся з-за столу й кинув циганові-солістові десять рублів.

— Грай, смердюху, бо розмалюю піддувало! — засичав він до цигана і вдоволено зареготав. Його підтримали чоловіки підбадьорливими вигуками, а жінки вереском.

Циган поцілував десятирублівку, і циганські скрипки затагнули Чорні очі. Скрипки не плакали, а ридали, і це розчулило до кісток советських вельмож і їхніх зазноб. У залі на якусь хвилину всі притихли. Від глибокого розчулення в деякого з чоловіків і жінок покотилися по щокках сльози. Коли цигани кінчили грати Чорні очі, в залі почулися викрики:

— Чардаш! Чардаш! Тонцюй, циганко! Танцюй на столі!

Цигани мовчки переглянулись і не рухалися.

— Чого вилупили очі? — крикнув присадкуватий вельможа. — Не хош? Я заплатив тобі чи ні? Грай, цигане! Танцюй циганко на столі!

У залі зчинився шум і колотнеча. Присадкуватий вимахував кулаком і лаявся. Потім підвівся і з стисненими кулаками посунув до циган. За ним посунуло ще кілька. Юхим шепнув до мене:

— Тут пахне бійкою. Тікаймо.

Ми в поспіху заплатили офіціантові й обережено вилізли з *Європейки* на вулицю. На вулиці йшов дощ і я сказав до Юхима:

— Ходімо в пивнуху. Там веселіше — свій народ.

— Авжеж. Там ми закінчимо наше святкування.

Ми ввійшли в пивну. Було вже пізно, і в пивній досиджувало кількоро людей. Одні допивали рештки з кухлів, інші, вицідивши все, куняли на столах. У залі було дуже брудно: на столах стояли порожні кухлі, а на підлозі чорніли калюжі розлитого пива. І повітря було якесь кисле, як десь на смітнику. Мабуть тут недавно був вели-

кий людський рух, а може й бійка, бо на підлозі було кілька розбитих кухлів. Але тепер тут було тихо, тільки якийсь п'яний, плачучи, виливав з душі якесь тяжке горе своєму приятелю. Одне слово тут було дуже сумно. Ми випили по кухлеві пива, вийшли на вулицю, і я сказав до Юхима:

— Ну от. Закінчили університет. І що ж далі?

— Далі? Я знаю, що далі.

— Що?

— Далі? Будемо вчитися далі. Я вже винюхав.

— Винюхав?

— Звичайно. В науково-дослідному інституті „Речевой культури”. Будемо аспірантами. Подобається тобі?

— Дуже! Але навчання в інституті відбуватиметься вдень. А я ж працюю.

— Покинеш, до дідька, працю.

— А як же я житиму?

— Так само, як і я. Дістанемо стипендію в Асоціації, вчитимось, а, крім того, ти ще житимеш ув інститутському гуртожитку.

— Невже?

— Не турбуйся. Ми все це зробимо.

— Це просто чудо.

— Чудо. Ніяке чудо. Карл Маркс сказав, що мета виправдує всі засоби. Ми мусимо йти до мети й нехай не цікавлять нас засоби.

Десь за місяць після цієї розмови я зустрівся з Юхимом у письменницькій їдальні. Він був дуже веселий. Дивлючись на нього, я подумав, що він здобув якийсь особливий успіх.

— Щось викрутив уже, — сказав я до нього.

— Викрутив, — відповів він.

— Що?

— Науково дослідний інститут. Викрутив тобі й мені. Цього тижня полагодимо з паперами й можеш змиватися з заводу й переходити до студентського гуртожитку.

Моїм радощам не було меж. Але я не хотів розраховуватись з заводом, поки не матиму справку про прийняття до інституту, а також ще одну — про надання мені стипендії. Тому цього ж тижня я попросив майстра відпустити раніше мене додому й просто з заводу поїхав до Асоціації. Технічний секретар, побачивши мене, весело сказав:

— Вітаю тебе ще з одним успіхом.

— Ще з одним? — спитав я так, ніби нічого не знаю.

— Так! Ми посилаємо Ружанського й тебе в аспірантуру науково-дослідного інституту „Речевой культури”. Виповни анкету й ми її вишлемо туди з нашою рекомендацією. — Він багатозначно глянув на мене й сказав: — Учися, гризи граніт пролетарської науки. Нам потрібні наші, плоть від плоті советські вчені.

Я подякував йому й у його особі Асоціації і з співом вийшов на вулицю. Щастя? — думав я. Це, звичайно, було велике, але й небезпечне щастя. Я був у становищі того, що ходив по дроті й якому плескали в долоні, але який цохвилини міг зірватися й розплескати собі голову. Але я здався на долю. Вона досі хоч і кидала мене на всі боки, але покищо тримала на поверхні.

Полагодивши всі справи в інституті, я зайшов до заводської адміністрації й показав студентську посвідку.

— Я дуже жалію, — сказав я, — але мушу покидати вас.

— Ми також жаліємо, — відповів молодий висуванець, який недавно працював на варстаті. — Ти був добрий ударник, але нам треба просувати пролетаріят у літературу. Іди вчися, але тримай зв'язок з робітничою клясою.

— Звичайно.

— І не зазнавайся. Не роби з себе гнилого інтелігента. Не обуржуазнойся.

— Ніколи.

— Знаю. Ти потомственный пролетар. Це видно по тобі.

Цього дня я розрахувався з заводом, а на другий день — це було в неділю — перейшов до гуртожитку.

Інститут „Речевої культури” містився на Ісаківській площі, ліворуч від Ісаківського собору. Праворуч від нього височів готель *Англетер*, у якому 1925 року повісився Єсенін. Трохи нище нього красувався чудовий готель *Асторія*. Обидва готелі заселявали іноземці, здебільшого американські інженери, які під час першої п'ятилітки розбудовували советську промисловість. У цих готелях із своїх (місцевих людей) ніхто не жив, ба навіть не заходив до них. У них, по-перше, були скажені ціни, а по-друге (і це було основне), кожен боявся заходити до цих готелів, бо це відразу викликало підозру контакту з іноземцями. Бо хто лише привітався з ними чи заговорив до них, того відразу хапали, як шпигуна або, найменш, як буржуазного розкладника. Я, звичайно, до цих готелів ніколи не заходив, лише заздрісно поглядав на людей, що заходили до них, і швидше прямував до гуртожитку.

Гуртожиток був у будинку інституту на другому поверсі. Мене й ще одного аспіранта поселили в кімнаті, яку розраховували на три особи. Кімната з двома вікнами виходила в двір, тому в день у ній було трохи видніше, як уночі. У ній було три старі залізні ліжка з брудними й подертими матрасами. Посередині в кімнаті стояв невеличкий облуплений і розхитаний столик, коло якого можна було сидіти лише двом людям. Стіни були обкурені й по них видно було, що вони з чверть століття не бачили пензля й фарби.

Отож у цій кімнаті якихось три тижні я мешкав з аспірантом Кулатовим, який походив десь з-за Уралу й був монгол. Він належав до комуністичної партії, але погляди в нього були некомуністичні. Він був стопроцентний монгол, росіян не терпів, і про це казав мені відверто. Я, звичайно, тільки слухав його й тримав язика глибоко в роті, бо Кулатов міг говорити правду, але також міг провокувати.

Одного разу він навіть сказав мені, що колись таки з'явиться новітній Джингіз-хан і так розіб'є Росію, що від неї залишаться тільки роги й ноги. Це викликало в мене сміх, і я сказав йому, що з цього нічого не вийде, бо мон-

голи залишилися на тому рівні, на якому були в першій половині 13 століття, а росіяни обома ногами влізли в 20 століття. Але він крутив носом і не здавався.

— Ні! — казав він. — Ти знаєш, що таке сучасні російські люди? Не знаєш? Це мішанина росіян із нами — монголами. Російські люди — це суміш 50% росіян і 50% монголів. Отож росіяни нехай не жартують з нами. Ми ввійшли в 20 століття разом з ними й тільки чекаємо відповідної години. Ми почнемо війну з середини Росії. Побачиш! Ти знаєш нас з історії. Ми зробимо їм таку ніч, якої ще не бачили віки.

Таке й подібне я чув щодня від нього й воно почало втомлювати мене. Але коли пізніше поселилася в нашій кімнаті ще одна особа, то він повернув голоблі свого воза до неї.

Третьою особою був аспірант Грігорієв. Хоч він походив з Києва, але був росіянин чистої води. З усього видно він був нащадок Фундуклеєва, чи якогось іншого царсько-російського дідька, який „правив” Києвом і Україною. Він був російський імперіаліст і шовініст і з цим він не ховався. Він навіть випинав і виставляв це з хворобливою гордістю і з таким же задоволенням. Коли він уперше зайшов до кімнати і глянув на Кулатова, то з скептицизмом скрикнув Пушкіновими словами:

— Тут російський дух, тут Руссю пахне!

— Не зовсім, — відповів йому Кулатов.

— Не зовсім? А ти хто — німець чи турок?

— Я — монгол.

— Монголи — росіяни. Ти що, не знаєш цього? В Росії всі росіяни.

Кулатов гнівно зміряв його своїми брунатно-блискучими очима й раптом вибухнув сміхом.

— Я думаю, що ти білогвардієць.

— Чи ти з дуба впав? Я — комуніст, три роки в партії.

— Цього не видно по тобі. Ти замаскований комуніст.

— Чому ти так думаєш?

— Бо ти проти советської конституції.

— Конституція не для нас. Чи ти не розумієш цього? Наша конституція — дійсність, яку ми робимо. Як твоє прізвище?

— Кулатов.

— У тебе російське прізвище, а ти кажеш — монгол.

— Так, монгол я! Це якогось мого прадіда царські прихлібники охрестили Кулатовим при Івані Грозному, і я мушу цей сором носити на собі. Але я докопаюся до своєї родословної і зніму цей сором.

— Знімай, але ти все одно будеш росіянином! Чи так? — звернувся він до мене. — А як твоє прізвище?

Я сказав йому. Він простягнув до мене руки й вигукнув:

— Ми ж земляки. Ти з Малоросії?

— Чи ти питаєш серйозно? — спитав я глузливо.

— Звичайно, серйозно.

— То я відповім тобі серйозно. Ти, як аспірант мусиш знати, що на советській мапі Малоросії нема, а є Україна. Коли ти називаєш Україну Малоросією, то ти білогвардієць. У цьому я погоджуюся з Кулатовим. Крім того ти також виступаєш проти ленінсько-сталінської національної політики, а це ще гірше.

— Куди гірше, — підтвердив Кулатов. — Я думаю, що цю справу треба поставити на партійному засіданні.

Грігорієв недбало махнув рукою й зареготав.

— Став. Тобі на партійному засіданні не повірять.

Грігорієв мав рацію, тому наша розмова на завжди лишилася між нами.

В науково-дослідному інституті я мусів, як кажуть, улізти в працю з головою. Тут не дивилися на вас, як на робітника чи ударника покликаного в літературу, або, навіть, комсомольця чи комуніста! Тут професори, як машини, читали лекції, давали нам завдання й ми мусіли вчасно їх виконувати. І щоб не втратити стипендії й місця в гуртожитку, треба було мені постійно закріплювати пройде-

не, продумувати завдання й викладати їх усно або на папері.

Головними предметами були Західньо-європейська й Російська література. Професор Жірмунській викладав нам французьку клясичну літературу, яка була частиною предмету західньо-європейської літератури. Це був симпатичний панок з виголеним аристократичним обличчям і з постійною усмішкою на ньому. За царських часів він учився за кордоном, а пізніше, звичайно перед революцією, часто перебував там, особливо у Франції. Тому в його поведінці, здавалося мені, мало було російського. Він був приємний, ввічливий і надзвичайно терпеливий у роботі з аспірантами. Він не політикував і не показував модної російської фарби — російського екстрімного націоналізму й хворобливого месіянізму.

Дивлючись на нього, мені здавалося, що він лише зрусифікований неросіянин, — про це вказували його вигляд, характер, манери поведінки й, навіть, неросійське прізвище. Але це, звичайно, була моя помилка, яка викликала в мене не тільки почуття розчарування, а й гнів на самого себе за поспішність ув оцінці декого з росіян.

Одного разу після лекції я лишився в аудиторії, щоб порадитися з професором Жірмунським у справі мого дослідницького завдання. В аудиторії крім нас не було нікого. Після відповідей на мої питання професор Жірмунській раптом спитав у мене:

- Ви, сказали мені якось, що ви з Києва.
- Так, — відповів я.
- Я був у ньому. Чудовий руский город.
- Руский? — Я глянув на нього й усміхнувся: — О, так, руский, бо був столицею Київської Русі.
- Я хотів сказати — російський.
- Російський? Не знаю, бо там колись жили й тепер живуть українці.

Ми багатозначно глянули один на одного й більш про це не говорили.

Отакий був здаля і зблизька російський професор Жірмунській.

Зовсім іншим типом був дуже хвалений у Ленінграді вчений Деснічкій — професор російської класичної літератури. На вигляд він був середнього зросту, з широким сірим безкровним обличчям, з довгою білою бородою.

Безперечно, він знав свій предмет, глибоко входив у нього, але матеріал тісно пов'язував з комуно-советською ідеологією й російською закоханістю в усе своє й нелюбов'ю ба, навіть, ненавистю до всього чужого.

Зайшовши вперше до аудиторії, він недбало сів на стілець і розпочав свою першу вступну лекцію про надзвичайне досягнення російської літератури. При тому зазначив, що найбільшого розвитку вона досягла після жовтневої революції, коли робітничо-селянський уряд Советської Росії вділив письменникам повну волю для творчої праці.

Це звучало зовсім ненауково. Принаймні так думали ми обидва — Юхим і я. Можливо так думали й інші, особливо Кулатов, але вони мовчали, бо кожен жив у собі й кожен, за малими винятками, не показував справжнього свого обличчя.

Ще одне. Ще перед вступом до дослідного інституту Юхим сказав мені, що професор Деснічкій приятелював з Леніним. Це також сказав мені хтось з письменників у письменницькій ідальні. Про це приятельство з великою гордістю довів нам професор Деснічкій на другій своїй лекції, що нібито він і Ленін були нерозлучні, як Сіямські близнята. Про це він згадував і на кількох чергових лекціях і підкреслював, що він, Деснічкій, дечого навчився в Леніна, а саме: любови, пошани й справедливості(?) до свого й усіх народів Советського союзу. Це почало смішити декого з нас, аспірантів, і через однією лекцією хтось спитав: „Чия це буде лекція?“ „Ленінового приятеля“, відповів, здається мені Кулатов. Після цього Деснічкого називали Леніновим приятелем.

Але незабаром, після кількох лекцій Ленінів приятель показав справжнє своє обличчя, чого саме він нав-

чився в Леніна. Розподіляючи теми для есеїв, він, здавалося, нехотячи спитав у Грігорієва:

— Ви, звичайно, ленінградець?

— Ленінградець? Ні, я з Києва.

— Хахол?

— Ні, професоре, — росіянин. Росіянин чистої води.

— Вірю. Київ — мати городів руских.

Він дав йому тему й звернувся до кількох місцевих росіян, а потім до Кулатова:

— А ви звідкіль?

— З Омська, — відповів Кулатов.

— Росіянин?

— Ні, монгол.

— У вас чиста російська вимова.

— У нас, професоре, тільки російські школи.

— Розумію, — сказав він і більш його не розпитував.

Пізніше він спитав у мене, звідкіль я. Я відповів йому, що з Києва.

— Хахол?

— Ні.

— А хто ж?

— Українець.

— А це хіба не все одно? — спитав Деснічкій і засміявся.

У моїх жилах бухнула кров, але я відповів сміючись:

— Ні, професоре, не все одно. Хахли відійшли від нас з царем. Ви знаєте це. А українці прийшли з советською владою. Ви також знаєте й це.

— Звичайно, звичайно. Це ми за старою звичкою звемо вас хахлами, як ви в себе звете нас кацапами. — Після цього він спитав у Юхима, що сидів зо мною:

— А ви хто?

— Жид, відповів Юхим сміючись.

— Тобто, єврей?

— Ні, жид. У нас євреїв не було.

— Не було? Ви ж російський єврей?

— Ні, український.

— Таких євреїв у нас не було.

— За царя, а тепер є. Україна ж — советська республіка й ми, жиди, громадяни її. Так сказано в нашій конституції.

— О так. Ви маєте рацію. Безперечно, ви маєте рацію.

Ці й інші вияви советсько-російської расистської ненависти до „інородців”, а в першу чергу до українців, щодалі то більше роздмухували в мене ненависть до росіян. Особливо це я відчував між советською упривілейованою клясою — комуно-советськими дворянами, що „робили” комуністам науку, літературу й публіцистику. Це часто виводило мене з рівноваги. В такі хвилини доводилося мені дуже стримувати себе, щоб не вибухнути й не назвати речі своїми іменами. Але мені треба було берегтися.

Як я не берігся й не заспокоював себе, але я завжди ходив з думкою, що зо мною мусить щось статися, що мої дні в науково-дослідному інституті раховані. І мені не довелося довго чекати цього.

Одного холодного квітневого дня 1932 року до моєї кімнати ввійшла секретарка Ухтомская. Це була літня жінка років п'ятдесяти п'яти з випещеним обличчям аристократки. Вона була приємна і ввічлива, що дуже рідко можна було зустрінути між людьми після революції.

У кімнаті був я сам, але вона сказала до мене пошепки:

— Вас розкрили, що ви син священика, і вам буде дуже погано. Але донос покищо в мене — про нього ще ніхто не знає. Я затримаю його до завтра, щоб дати вам можливість зникнути з інституту.

— Дякую вам, — сказав я, не задумуючись. — Чи можете мені одну річ зробити?

— Безумовно.

— Дайте мені посвідчення, що я був аспірантом цього інституту.

— Я зараз принесу.

Одержавши посвідчення, я поспішно спакував свою валізу й обережно вийшов з інституту. На Ісаківському майдані дув з Неві холодний вітер й поодинокі перехожі тікали з майдану на вулицю Герцена до Невського проспекту. Я скрадливо подався за ними, сів на Невському проспекті на трамвай і поїхав на Петроградську сторону — назад до Еверарді.

У трамваї я відразу вирішив якнайшвидше піти працювати на завод. Піти зватра. Змішатися з тисячною масою й тоді лише почати думати, що мені далі робити.

У хатині я до вечора чекав на Еверарді. Повернувшись з заводу, він був дуже радий, побачивши мене. Я сказав йому, що після зимового навчання в інституті, я хочу весною й літом попрацювати на заводі.

— Звичайно, — сказав він. — Нам треба кваліфікованих робітників, і тебе відразу візьмуть. Тим більше ти наш старий робітник — тебе ще не забули.

— Я думаю, — погодився я.

Незабаром я знову працював у тракторній майстерні на Путіловському заводі. Поволі ввійшов у колишнє робітниче й технічне середовище і з нього не вилазив нікуди. Навіть вирішив якийсь час не зустрічатися з Юхимом. Я не боявся його, а тільки того, що він міг випадково десь проговоритися. 23 квітня 1932 року кремлівські вельможі ліквідували РАПП (Російську асоціацію пролетарських письменників в Москві), а з нею й усі інші в Соведах. Тому я перестав ходити до Асоціації. Я хотів, щоб мої гарячі сліди трохи прохололи...

Якось увечері я їхав трамваем додому. Думаючи про безпеку, я завжди сидів на лаві або стояв з опущеною головою. Коли трамвай був повен, то загроза була невелика, бо люди тиснулися, перемішувалися й приглядатися не було їм часу. Але того вечора, як я їхав додому, був час трохи пізній, людей було мало і я скорше відчув як помітив, що хтось дивиться на мене.

Думаючи, як би швидше вийти з трамвая, я з-під лоба глянув на підозрілого, і наші очі зійшлися. Мені здава-

лося, що це був Семен, мій містерійний земляк з Гоп со смиком, а потім — з Путіловського заводу. Той самий Семен, якого в 1930 році схопили чекісти й ніхто не знав, де він і що з ним сталося. Зрештою ні я й ніхто інший не питав про нього, бо питати було небезпечно. Таких також заарештовували.

Я не вірив своїм очам і тому ще раз глянув на підозрілого, щоб переконатися, чи це він, чи може хтось подібний на нього. Але це був він, я не сумнівався. Тому я підвівся, сів коло нього й тільки привітався з ним, щоб не показати людям мого хвилювання. Він відповів мені, також назвавши мое ім'я.

— Далеко їдете? — спитав я в нього.

— Ні, — відповів він тихо. — Можемо зійти на черговій зупинці.

Ми зійшли з трамвая й помалу попрямували вздовж вулиці.

— Зайдемо кудинебудь, — сказав я.

— Зайдемо, — відповів він.

— До чайної?

— Ні. Краще до пивної. П'яні не цікавляться ніким.

Ми ввійшли до пивної, забилися в куток і для відводу людських очей узяли два кухлі пива.

— Слухайте Семене, — сказав я. — Як вам удалося втекти від гепеушників?

— Удалося, — відповів він, і я відчув, що він, як і колись, не хоче нічого говорити про себе.

— І потім?

— Повернувся в Україну й два роки пробув у ній.

— Ну, і як там?

— Як у пеклі.

Він кілька хвилин дивився вниз, потім раптом підвів голову, сумно похитав нею й оповів мені таке.

... У 1929 році Сталін із своїм фаворитом Лазарем Кагановичем, як говорили в Советах, вирішили примусово загнати селян у колгоспи. В першу чергу в Україні, яка відкрито виступила проти цього. Щоб зломити опір українців проти примусової колективізації, кремлівський

червоний цар з своїми опричниками вислали з Московщини в Україну двадцять п'ять тисяч комуністів — агітаторів, яких так і назвали двадцятип'ятитисячниками. Фактично це були патентовані чекістські вбивці — співпрацівники ОГЕПЕУ, як їх офіційно називали. Отож зимою з 1929 на 1930 рік почалася криваво-душолюбна війна московських комуністів і їх різнонаціональних запродавців, що жили в Україні, з непокірними українцями. По їхньому — це була ліквідація т. зв. куркулів, як кляси. В дійсності було так. Двадцятип'ятитисячники й різношерстні місцеві комуністи в день і вночі хапали найкращих господарів, конфіскували все їхнє майно й їх з їхніми жінками, дітьми й немовлятами гнали до району й там загнали в чекістські або міліційні двори. В них схоплених сортували й пачкували. Найсвідоміших (чоловіків і жінок) ножами розстрілювали, кидали в ями й запорпували, а решту, також ножами, гнали до залізничної станції. Там усіх пакували в вантажні вагони, запломбовували їх і депортували нещасних на Сибір — у тайгу. Неопалені поїзди, охоронені чекістськими автоматчиками, йшли на північ під час лютої зими, тому до Сибіру довели лише четвертину. Три чверті людей, між ними поголовно діти, позамерзали й чекісти повикидали їх на сніг між станціями.

Тим часом у селах стероризованих людей загнали до колгоспів, а їхнє рухоме й нерухоме майно стягли до купи. Незабаром сільсько-господарські машини й реманент під снігом, а особливо раною весною під дощем, почали ржавіти, а худоба — коні й корови — без відповідного догляду з голоду й холоду падати. Ці події викликали в людей гнів, і одного дня люди кинулися в колгоспні двори і вціліле своє майно розтягли додому. Разом з цим почали полювати за комуністами й їхніми гайдуками. Ці людські вороги втекли до районів. Проте в деяких селах гнівні люди, особливо жінки, декого з них упіймали й розірвали на місці.

У багатьох українських селах влада перейшла в народні руки. Очистивши себе від рабських колгоспів і

рабовласників-комуністів, люди в цих селах до півночі радилися, як їм бути в цьому становищі й що робити. І ухвала була одна — не пускати комуністів у село. Нищити кожного комуніста, де б він не з'явився. Якщо їх буде більше і насунуть вони з міліцією, — організовано піти на них. Для цієї зустрічі чоловіки приготували коси, вила й особливо ножі. До того мали ще пару дробовиків. Жінки озброїлися рогачами й залізними коцюбами.

У цих селах, а також і в інших, запала смертельна тиша: чекали.

Продовж двох-трьох днів у ці „народні республіки” ніхто не з'являвся. Третього, а де інде — четвертого дня по полудні почали сунути спеціальні карні загони ГеПєУ. Політбюро під керівництвом диктатора Сталіна й його заступника й шефа Сільсько-господарчого відділу ЦК Лазаря Кагановича дали їм наказ зламати в Україні опір проти колективізації. Села, що чинитимуть збройний опір, збомбардувати. Керівників повстання (комуністи називали їх „кулачними востаніями”) розстріляти на місці або в чекістських застінках. Повстанських активістів і всіх підозрілих вислати до сибірських концтраків. Чоловіків і жінок, старих і молодих разом з дітьми.

Чекістські банди, які склалися з російських і різношерстних садистів, що за советів з росіянами насунули в Україну, не за страх, а за совість виконували наказ кремлівського Політбюра. Оточували непокірне село за селом, спрямовували на них гармати й кулемети. Після цього давали наказ скласти зброю. Продовж години. Таких чекісти обіцяли помилувати. Які ж села не здавалися, по них чекістські банди відкривали вогонь і палили хати, вбивали чоловіків, жінок і дітей. У селах, де керівники послуухали чекістів і не чинили опору напасникам примітивною зброєю, чекісти вчинили справжню людобійню.

Стероризованих людей, що понесли великі втрати, чекісти загнали назад у колгоспи. Під примусом люди знову пригнали свою вцілілу худобу, стягнули в колгоспний двір поржавлені в ньому машини й реманент і з опущеними руками почали виконувати невірницьку працю.

Отак виходили (за невихід тяжко карали), ходили сюди-туди, погойдувались убивали час, тягнули день до вечора. Тому, здебільшого, поля стояли незасіяні, а ті що засіяні, не просапані й прополені. І вони вкривалися бур'яном вище людського зросту. Тим часом люди використовували кожну вільну хвилину — вечорами й неділями — для праці на своїх городах. „Ми якось прохарчуємося”, говорили між собою люди, „але побачимо, що їстимуть наші пани — комуністи”.

Таким чином у 1932 році непокірні українці зібрали в колгоспах мізерний урожай. Тим часом ще з весни сількоми (сільські комітети, а де інде осередки комуністичної партії) інформували райкоми, а ті — обкоми, а обкоми — ЦК в Харкові, останній кремлівське Політбюро й особисто „учителя, батька й вождя трудящих усього світу” Сталіна про знищення куркулів, як кляси, і в зв'язку з цим — великі успіхи колективного господарства. Кремлівські володарі відразу дали наказ ЦК КП(б)У, а ті обкомам, а обкоми райкомам, а останні сількомам стягнути такі хлібоподатки з колгоспів, щоб вони відповідали найвищому врожаєві з усієї посівної, а не засіяної площі. Цих податків стягнути не могли — навіть їх десятої частини.

Це викликало великий переполох у Кремлі й почалося в Україні „ізбієніє” комуністичних керівників і безпартійних активістів за приказкою „стрілочники винні”. Разом з тим червоний цар і його опричники вирішили змусити українців працювати у колгоспах. Змусити лише одним способом — тотальним голодом. І Кремль, не відкладаючи, почав це здійснювати. З Кремля посипалися секретні циркуляри до партійного кубла в підвладному Харкові — столиці України. З Харкова — до обласних партійних кубел, з обласних до районових, з районових до сільських. У селах неждано з'явилися озброєні районові партійці, комсомольці, гепеушники й міліціонери, які склалися з інтернаціональних зайдів, а також своїх, які за становище й привілеї запродалися московській комуні.

Ці банди, що їх офіційно називали „бригадами по ви-
качке хлеба” почали вдиратися в хати й забирати в се-
лян усе „под метьолку”. Вимітали „метьолкою” (віником)
не лише збіжжя й борошно, а й висипали з склянок і з тор-
бинок квасолю, горох, біб, цибулю й усе інше, що селяни
залишили на насіння. З льохів забирали картоплю, буря-
ки, гарбузи, редьку й усе, що там було. З горищ тягли
торби з сушеними яблуками, грушами, сливами й вишня-
ми. Навіть із столів і печей хапали печений хліб, а якщо
вдералися в хату під час сніданку чи обіду, то видерали
з рук у господарів і дітей скибки хліба. У людей, здебіль-
шого бідних, у яких мало чим могли пожитися, копали
лопатами долівку, копали під столом і ліжками, а також
валили печі й лежанки, чи не заховали ці люди там зер-
на. Це був дикий і розбишацький грабіж, роблений кому-
ністичною владою, якому не було порівняння під час азій-
ських навал у найтяжчі часи нашої історії.

Протягом кількох днів цього тотального грабіжниц-
тва українські селяни залишилися абсолютно без жодних
засобів до існування. Перед цим, 7-го серпня 1932 року,
кремлівські вбивці видали наказа, який забороняв селя-
нам збирати на „колгоспному” полі колоски, що лишили-
ся після косовиці, а також картоплини й буряки, яких не
добачили під час копання. За цим наказом спіймані люди,
дорослі й діти, притягалися до найсуворішої відпові-
дальности за розкрадання соціалістичної власності. Цим
диявольським засобом, як я вже згадував, кремлівська ко-
муністична кліка хотіла втримати українських селян у кол-
госпах.

Але українські селяни не здавалися. Дехто з них устиг
заховати в соломі пару мішків картоплі, буряків чи гар-
бузів. А ті, що не встигли, почали ночами перетирати со-
лому й збирати зернини.

— З цим вони вирішили у надголодь провести зиму
й чим попало рятуватися на весні, — закінчив Семен.

— Чим же будуть рятуватися? — спитав я.

— Тим, що попаде в руки. Усім, що їм дасть милости-
ва природа.

— Тобто, корою, корінням, бур'яном?

— Не знаю, — сказав він ледве чутно. — Знаю лише,
що це буде страшний рік. Гірший за ті, що їх пережили
наші люди під час монгольської навали.

Він надягнув кашкета й обтягнув на собі тілогрійку.

— Ідете вже? — спитав я в нього.

— Пізній час, — відповів він.

— Слухайте, Семене! Скажіть мені на милість Божу,
хто ви? Може ми востаннє бачимосся.

Він болісно всміхнувся.

— Хто я? Учитель.

— Учитель?

— Так. Учитель української мови й літератури. Розу-
мієте?

— Розумію, — відповів я. — Зустрінемося ми чи ні,
— я ніколи не забуду вас.

Він вдячно хитнув головою. Ми вийшли й у темряві
розійшлися в різні боки.

Під час мого перебування в Ленінграді, як ^є _х вже зга-
дував, я не листувався з ріднею з причини безпеки. В Со-
ветах гебеушники перехоплювали листи від підозрілих
осіб і таким чином могли перехопити мої й довідатися,
де я живу й працюю. Тільки час від часу я листувався
з братом Юрієм, якого Скрипник — комісар освіти совет-
ської України звільнив від кари за приховання соціально-
го походження.

В кінці літа я дістав від Юрія чергового листа, в яко-
му він повідомив мене, що такого-то дня він прибуде до
мене. Два дні я виходив на станцію йому на зустріч і ли-
ше на третій день зустрів його. Це була велика радість.
Ми, що кілька років не бачилися, лише порукалися (в
Совдепії в ті роки не можна було виявляти навіть до рідні
глибокого почуття) й вийшли на вулицю. Тільки на розі
вулиці, далеко від людей, можна було обнятися й щиро
поговорити.

— Я третій день виглядав тебе. Коли б ти не приїхав сьогодні, то я подумав би, що тебе схопили.

— Ти не помилився б, бо не одного схопили в до-розі.

— Що ж ти робитимеш тут?

— Вступатиму до консерваторії.

— А в Києві, — нема для тебе місця?

— Нема. Українцям нема.

— Ти думаєш, що тут знайдеться місце?

— Може.

Я певен був, що й тут нічого не вийде, але не хотів розчаровувати його.

— Звичайно, — сказав я. — Коли уже приїхав, то треба спробувати.

Ми підійшли до трамвайної зупинки. Мовчки сіли на трамвай і мовчки приїхали до моєї „господи”. Біля нас не було вже вух, і ми почали говорити про примару голоду в Україні.

— Ми мусимо якось рятувати нашу матір, сестер і нашого малого брата Бориса, — сказав я йому.

— Це неможливо. Уряд заборонив пересилати поштою й довозити харчі в українські села.

— Що ж буде з нашою родиною?

— Те, що з усіма українськими селянами.

Це був страшний удар для мене.

Моє передбачення здійснилося — Юрія не прийняли до лєнінградської консерваторії. Першість мали росіяни, жиди й частково партійні нацмени. Їх було досить, тому українцеві — Юрієві місця не знайшлося. І він, пригноблений і прибитий, мусів повертатися до Києва.

Я мовчки відпроваджував його на станцію. На станції я сказав йому:

— З твоєї розповіді я бачу, що в Києві жити небезпечно. Тому не лїзь нікуди. Змішайся з людьми в оперному хорі й будь тихше води й нижче трави. Тільки так переживеш нашу криваву смуту.

Він нічого не відповів мені лише сумно сказав:

— Бережися й ти.

І наші дороги розійшлися. Він похмурий поїхав до Києва, а я пішов „додому”, в хлівець, що став хатою мені й Еверарді — нащадкові, як він сказав мені, знаменитого архітекта з сонячної Італії.

Я проводив свій час на заводі й у цій хатині. Я боявся виходити в місто, щоб випадково не зустрітися з кимось з Асоціації письменників або з дослідного інституту. Тому я читав книжки або інколи сидів у пивній чи чайній з Еверарді. Поволі почав сумувати й тужити за батьківщиною, моєю чудовою Україною. Цей сум і туга не давали мені спокою ні в день ні вночі.

Одного зимового дня, не думаючи не гадаючи, я розраховувався на заводі. Розпрощавшись з Еверарді, я спакувався й поїхав до Юхима. У квартирі крім нього була його мати й сестра з дітьми. Коли він побачив мене з валізою й набитим портфелем, то відвів мене в свою малесеньку кімнату й сказав:

— Бачу, твої справи кепські?

— Мене розкрили, — відповів я.

— Знаю.

— Тому я мушу змиватися звідси.

Ми мовчки дивилися один на одного.

— Значить, ти виїжджаєш, — сказав Юхим. Я побачив по ньому, що він крім цього нічого не може сказати.

— Виїжджаю. Тому прийшов з тобою попрощатися.

Ми знову мовчали.

— Ти мусиш змитися. З твоєї ситуації іншого виходу нема. Куди ти їдеш.

— У Харків.

— У Харкові небезпечніше, ніж тут.

— Але там ніхто не знає мене, і я, на якийсь час, можу втриматися на поверхні.

— На якийсь час. Ти з дуба впав! Ти мусиш якнайдовше втриматися. Назавжди втриматися. А для цього я приїду до тебе. — Він усміхнувся. — Знаєш що? Мені набридло вчитися, і я таки поїду до тебе. Чекай на мене. Тим часом ходи обережно, не дуже показуй свого носа.

Ми поїхали трамваем на залізничну станцію. У ній сотні людей стояли в черзі за квитками. Але Юхим якимсь чином дістав мені квитка „по благу” (після короткої розмови в станційній канцелярії). Після цього ми сумно розпрощалися, і пізно ввечорі я виїхав з Ленінграду.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Коли поїзд виїхав з міста, я легко зідхнув і почав приглядатися до людей. Це в Совегах було дуже важливо — приглянутися до людей, з якими ви їхали.

Перш за все в советських поїздах було їхати небезпечно. Мене могли обікрасти, або, як говорили на Московщині, обчистити. У мене могли потягнути валізу, що було звичайною річчю в вагоні. У мене могли витягнути гаманець з грішми й документами з кишені й навіть, стягнути з мене штани під час сну. І це робилося чисто, кваліфіковано, прецизно, оттак, як кажуть росіяни „раз-раз і вашіх нет!” Тому з вступом до вагону я мусів бути на сторожі. Я мусів покласти валізу коло себе, а якщо не було місця, то собі між коліна й весь час тримати її. Особливо, коли я спатиму. Гаманець з грішми і документами я мусів тримати в піджаку в боковій кишені або найкраще в пазусі. Якщо ж гаманець лишити в штанах у кишені, то треба весь час тримати в ній руку. Якщо б не знайшовся мені відповідний попутник, якому можна було б довіритися, то при потребі я мусів би йти до туалету з валізою.

Тож зайшовши у вагон і сяк-так сівши на лаву, я поставив свою валізу під ногами, бо вона була досить велика, і тому було неможливо тримати її на колінах. У кожному разі поки я не спав, то мені не загрозувало нічого.

Довкола мене щільно, як оселедці в бочці, сиділи різношерстні люди. Тут були бородаті й патлаті російські селяни, яких у містах називали „мешочніками”. Тут були

й молоді російські „парні”¹ в косоворотках і в ватяних тілогрійках. Вони, з усього було видно, тікали з міста назад у села. Тут також були лєнінградські партійні вельможі, і їх було найбільше, жінок майже не було, — я помітив тільки дві російські дівчини. Одна сиділа на лаві напроти мене, а друга стояла коло вікна, і ніхто не давав їй місця. Квитки в поїзди продавали без контролю — скільки в них улізе, тому половина пасажирів стояла на ногах.

Я найдужче цікавився партійними вельможами, чому їх було так багато й куди вони їхали? Я прислуховувався до них і за кілька хвилин знав уже, що всі вони їхали в Україну, в її райони й села. Після лєнінградських і московських комуністів двадцятип’ятитисячників, які зимою 1929—1930 років брутальною силою загонили українських селян у колгоспи, тепер оці новітні баріни їхали їх рятувати. Довкола мене сиділи самі оці рятівники, голосно розмовляли, пили горілку й жерли дорогу в’ялену ковбасу з білим хлібом.

— Ну от браток, — звернувся до мене російський оп’янілий, пампухатий, партійний вельможа. — Приїдемо в Хахландію² й будемо вчити хахлів соціалізму.

Я дивився на нього й мовчав. Він вів далі:

— Наші росіяни пішли до колгоспів, як вівці в обору, а ті хахли гарчать і кидаються, як скажені собаки.

— Ха-ха-ха! Скажені собаки? — втрутився партійний вельможа з довгим носом і віряченими очима. — Ти, товаришок, применшуєш. Не як скажені собаки, а як скажені тигри.

— Конечно, конечно, — погодився з ним пампухатий. — Як скажені тигри. Пішли в колгоспи, вишкірили зуби і з боєм назад.

— А ми цих хахлацьких звірів узяли в їжачі рукавиці й приборкали.

¹ Парубки.

² Так росіяни принизливо називали Україну, а українці називали Росію Кацапляндією.

Партійщикам горілка розв'язувала язика.

— Приборкали? Не зовсім, — сказав пампухатий. — Цих хахлацьких тигрів ми повернули до колгоспів, але вони відразу почали нову баталію — відмовилися працювати. Позакладали руки в кишені й мовчки виглядають з-за хат. А колгоспні поля стоять неорані, несіяні і вкриваються бур'янами. І партія питає в Сталіна — що робити з цими хахлами? „Конфіскувати в них усе насіння, всю їжу, — ось що робити з ними”, відповідає Сталін. „Ідіть в Україну й робіть діло”. І діло пішло... Тепер наші Політвідділи просвітять їх... Просвітять оних, що лишаться в живих. — Він підняв склянку з горілкою й сказав: „Вип'ємо за наші успіхи!”

Після довгих зупинок в лісах і на станціях ми нарешті на третій день дісталися до Москви. Цей поїзд не йшов далі. Тому всі пасажири вийшли з вагонів й посунули на станцію. Ця людська хвиля потягнула й мене туди.

На станції було повно людей. Одні лежали, другі сиділи, а інші сновигали між ними. Деякі сиділи по два-три тижні, чекаючи на квитки, а квитків, як і в Ленінграді, не було. Раз чи два на день касир відчиняв віконце, продавав кільком щасливцям кілька квитків і знову ховався за зачиненою лядою. Залізничні квитки продавали в середині „командированим”³ і за „взятками”⁴. До Харкова поїзд відходив з іншої станції, і я взяв валізку й поїхав трамваєм до неї.

Та станція теж була набита людьми й у ній не тільки не можна було сісти, а й стояти. Люди, що крутилися довкола, штовхали мене, ставали мені на ноги. Тому я заліз у куток, прилип до нього й чекав у ньому відходу поїзда.

Нарешті пізно вночі поїзд відійшов до Харкова. У цьому поїзді також переважали ленінградські й московські партійні вельможі, які тільки говорили про „куркуль-

³ Відрядженим.

⁴ Хабарями.

ський опір” в Україні й про те, як вони поставлять українських селян на коліна.

Вони, звичайно, поспішали. Але поїзд, як і всі поїзди в той час у Соведах, не поспішав. Він, так само як і лєнінградський, довго стояв на станціях, коло водогонів і навіть у лісах. У вагоні було холодно, як у псярні й тому хвалькуваті розмови московські й лєнінградські баріни змінили на лайку, а потім на прокляття. Шукаючи причини, вони почали шукати винуватців цієї повільности, пришивати їм шкідництво й обвинувачувати їх у саботажі. Звичайно, винуватцями були — машиніст і кочегар. На одній станції вельможі посунули юрбою до паротяга й почали кричати й лаятися до машиніста й загрожувати йому.

— Гей, ти контра! Чому зупиняєш поїзд? Не бачив Сибіру? — загорланив один у хутряному півкожушку й соболевій шапці.

— Сибір? Це привілей йому! — викрикнув другий у новенькій блискучій шкірянці. — Таких під стінку!

— Під стінку шкідника! Розпатр’юшити його, ворога народу! Зрівняти з землею буржуазного холоуя! — загорланило кілька разом, сердито розмахуючи руками.

Машиніст стояв мовчки й дивився на них призирливо. Потім, коли вони стихли, він сказав спокійно:

— Ставте під стінку тих, хто не дав мені вугілля. Паротяг сам не їде — його також треба годувати. А чим? Дрова, що їх мені дали, давно згоріли. Після цього самі ми рубали й палили. А ви — під стінку! Беріть пилки й сокири та й у ліс. Чого стоїте? Без дров не поїдемо — зимуватимемо тут. — Він викинув пару сокир і пилки і скрикнув: — Чого витріщили очі, ідіть у ліс.

Після цього машиніст і кочегар зійшли з паротяга, взяли сокири й попрямували глибоким снігом до лісу. За ними подалася юрба пасажирів.

Поїзд з великою бідою доїжджав до Харкова. Десь між Білгородом і Харковом почало в мене прискорено битися серце, як це часто буває з тими, що після довгої

розлуки наближаються до рідної країни або рідної хати. У мене не тільки прискорено билося серце, але й було прискорене дихання. Мене час від часу кидало в піт і під шкірою немов би бігали мурашки. Це ж я наближаюся до моєї сонячної країни, де ще недавно текло медом і молоком, де під надзвичайним українським сонцем мої земляки більш-менш вільно працювали на своїх полях, а ввечорі під ясновидим місяцем співали таких чарівних пісень, чого не могли втяти навіть найспівучіші птахи. Що ж зустрине мене тепер у моїй ограбованій і сплюндрованій Україні?

А поїзд, здавалося, не котився, а сунувся, як вуж, поволі й скрадливо. Ось уже в'їхав у засніжене передмістя з одноповерховими хатами, як у селах. Але поміж цими хатами десь-не-десь показувались і зникали люди. Я глянув на годинника — була за вісім хвилин дев'ята. У цей час люди повинні були відкидати сніг, або годувати коло курників курей, чи з криниць витягати воду й нести її до хати. Навіть не видно було дітей, які бавилися б на снігу чи спускалися б на санчатах. Між хатами була пустка...

Тим часом поїзд в'їхав у станцію, заскреготав колесами і рвучко зупинився. Я взяв свою валізу і, пробиваючись крізь натовп, зійшов на перон. Пероном ходила сюди-туди мовчазна станційна обслуга й уніформовані гепеушники. Вони пильно приглядалися до людей, що вийшли з поїзда. Кількох із них, найхудіших і виснажених, вони схопили і штурмом відвели в поліційну кімнату.

Я з страхом усунувся з юрбою у станцію. Але в станції схопив мене ще більший жах — у ній було стільки людей, що свіжим не тільки не було де сісти, але й стояти. Люди в ній клубочилися, як якісь казкові черви в напівтемній, мокрій і гнилій ямі. Вони були скрізь — на лавах, під лавами. Вони сиділи або покотом лежали на всій станційній підлозі. Над ними проходили інші люди, переступаючи через них і наступаючи на них ногами. Від болю чувся крик, зойк і стогін. Кричали, зойкали й стогнали

чоловіки, жінки й діти. Всі ці нещасні були українські селяни.

Просовуючись між ними, я бачив, що багато з них на підлозі ледве ворушилися, а декотрі не показували жодних ознак життя. Більшість з цих людей мали тільки шкіру й кості, зморщені й порослі (немов би мохом обросли) обличчя й замість очей глибокі западини. Коли я з небувалим страхом дивився на них, у станційну залю вдерлося кільканадцять гепеушників у чорних дублених півкожушках з малиновими обвідками на кашкетах. З хижістю й жорстокістю, як це роблять тигри з своїми жертвами, вони накинулися на ослаблених, тягнучи їх за ноги кудись із станції. Я дивився на все це й у мене чорніло в очах і паморочилося в голові. Куди вони тягнуть цих смертельно виснажених, але ще живих людей? Я скрадливо почав просуватися крізь людський мур до виходу. Коло самої станції стояло кілька закритих брезентом вантажних машин. Гепеушники волокли за ноги смертників до них. Коло кожної вантажної машини два дебелих гевали хапали смертників за руки й ноги, і, розгойдуючи, з розмахом кидали їх, як дерев'яні поліна, в середину. Напаковані вантажні машини одна за одною з ревом викидали з-під коліс сніг, потім зривалися з місця й на третій погін кудись від'їжджали.

Я дивився на цей кошмар, і мені здавалося, що все це відбувається в якомусь страшному сні. Тому я почав протирати пальцями очі й щіпати себе за щоки. Але це був не сон, а дійсність. Ці страшні люди, яких гепеушники тягли з станції за ноги й кидали у вантажні машини, були жертвами штучного голоду, який вчинили червоні росіяни в Україні. Я знав це. Але, не дивлячись на це, я спитав у чоловіка із спухлим тілом і з жовтим висохлим і поморщеним обличчям, який стояв поблизу мене біля вихідних дверей:

— Що сталося з нашими селянами? — Я показав очима довкола.

— З голоду вмирають, — відповів він якимось по-тойбічним голосом, як з-під землі. — У мене всі вимерли, а тепер умираю я.

Я глянув на нього з ніг до голови. Він був у доморобній свитині і в доморобних повстяках. У такій одежі ходили українські селяни. І тому, з усього видно, він був селянин, може навіть з недалекого села.

— А куди повезли тих людей, що витягли з станції? — спитав я пошепки.

— У степ.

— У степ? У сніг?

— Так. Їх покидають, пригорнуть снігом, і це буде їхня могила. А взавтра там буде моя могила й багатьох таких, як я.

— Ні, не буде там вашої могили! Не буде, — сказав я тихим, але якимсь небувало-пронизливим голосом, від якого мені самому стало страшно. Я вийняв з валізи пів білого хліба, що мав його з Москви, і сунув йому за пазуху. — Тікайте звідси! Чуєте, тікайте! Тікайте додому — в своє село. У ньому врятується...

— У моє село, — сказав він глухо. — У моєму селі половина людей вимерла з голоду. А ті, що лишилися, повиїдали все живе створіння: собак, котів, щурів і мишей. Дехто збожеволів і поїв своїх жінок і дітей, які повмирили з голоду.

— Цього не може бути!

— Підіть у села й побачите, що робиться там.

— Цього не може бути... Цього не може бути... — шепотів я без перестанку. Тим часом голодний з висохлим і поморщеним обличчям відійшов від стіни й став поволі просуватися крізь юрбу, яка клубочилася в станційній залі.

Я схопив валізу й поволі вийшов на пристанційний майдан. З одного й другого боку під станційними стінами рухалося з півсотні дітей — хлопчиків і дівчат — у брудному й порваному дранті, яке втратило всі ознаки одежі. Ноги їхні також були обмотані ганчірками, з-під яких

виділося голе тіло. Ноги, руки й тулуби їхні були пухлі, а обличчя висохлі й видовжені... Це були не обличчя, а якісь фантастичні живі трикутники. Одні діти, що їх уже зовсім виморив голод, лежали й сиділи на снігу під стінами, а ті, що ще могли стояти на ногах, кидалися біля станційних дверей на перехожах з плачем, зойками й благанням:

— Дайте шматочок хліба! Дайте шматочок хліба!

Кілька хлопчиків і дівчаток підбігли до мене й, хапаючи мене за поли, благали хліба в мене.

— Я не маю хліба... Я віддав останній шматок чоловікові на станції, — сказав я їм також з благанням. — Я дам вам гроші й ви купите собі хліба.

Я вийняв гаманець і дав їм по карбованцю. Тільки-но відійшов від них, як до мене підійшла жінка з дитиною на руках. Ридаючи, вона благала в мене хліба. Благала не собі, а дитині. Я теж дав їй гроші і в розпучі побіг до трамвая. На майдані з гуркотом і гарчанням зупинилося кілька вантажних авт. З них вискочили знайомі вже мені люди в чорних півкожущках і кинулися навздогін за дітьми. Трохи далі, біля станційного комфортного ресторану й біля крамниці *торгсін*,¹ де можна було купити за золотом й закордонну валюту найкращу їжу й одягу, також сновигали голодні люди. Вони несамовито дивилися в вікна, за якими висіли ковбаси, лежали шинки, білий хліб і різні субтропічні фрукти. З *торгсін*у раз-по-раз вибігали продавці й відгнали голодних від крамниці.

Якраз під'їхав трамвай, і я із зціпленими зубами вскочив у нього. Сів на лаву й скільки міг зігнув голову, щоб не бачити людей.

Я вийшов з трамваю на вулицю Свердлова (кол. Катеринославську) й зайшов до готелю, який був недалеко від трамвайної зупинки.

— Чи можу я мати кімнату? — спитав я в чергового.

¹ Торговля с іностранными (рос.).

— У нас кімнати всі зайняті, — сказав він по-російському, не підводячи голови.

— Я хотів би мати якунебудь. Хоч на один день. Хоч на пів дня, щоб трохи відпочити після далекої дороги.

— Сказано — у нас вільних кімнат нема.

Я підняв валізу й вийшов з цього готелю й подався вулицею. Через кілька хвилин я зайшов до іншого готелю й спитав у чергового про кімнату.

— Маємо, — сказав він по-російському, — але тільки для командировочних і кілька заброньованих. Чи ти в командировці?

— Ні. Але я приїхав з Ленінграду по справі. Це те саме.

— Це не те саме. Ти мусиш мати командировку.

— Я не маю.

— Значить, ти не маєш права на кімнату.

Я вийшов з цього готелю з паскуднішим настроєм, ніж з попереднього. Дивлячись уздовж вулиці, я не знав, що мені робити. Не почуватиму ж я на вулиці? Отож треба було щось робити. І я вирішив десь зупинитися на „Арапа”, тобто — зіграти роллю советського вельможі. Інакше кажучи, вдатися до брехні. Це в Соведах було звичайною річчю.

З цією думкою я вийшов на Сергієвську площу й у кінці на ній побачив готель під назвою *Спартак*. Незабаром я вже був у ньому.

— Я тількищо прибув з Ленінграду, — сказав я до чергового російською мовою й поклав на стіл членський квиток Ленінградської Асоціації пролетарських письменників. — Дайте мені одну з заброньованих кімнат для ленінградських уповноважених, — сказав я з наказом, як це роблять партійні московські вельможі. — Ці кімнати ви, звичайно, маєте.

Черговий схопився і вгідливо відповів:

— Маємо. Аякже.

Він узяв реєстраційну картку й записав у ній моє прізвище й звідки я прибув.

— Ось ключ, — одинадцята кімната.

Я взяв ключа й сунув йому в жменю десятирублівку.
— А це на чарку, щоб краще тобі спалося.

Черговий розкланявся на всі боки й поспішно всунув десятирублівку в кишеню. Я сміливо попрямував до моєї кімнати.

Це була маленька, зовсім малесенька кімнатка. У ній стояло одне заржавлене залізне ліжко, накрите вилинялою й заялозеною ковдрою. Якого вона була „замолоду” кольору, цього навіть не встановив би дідько. Тепер вона була ряба — з різнокольоровими плямами. Біля ліжка стояв оббитий і поколупаний столик дуже далекої давнини. З усього видно він був свідком царських часів — царювання Миколи другого, а може й його тата Олександра третього. Цей столик хитався в усі боки, і здавалося, що він ось-ось упаде й розсиплеться.

З одного й другого боку цього столика стояло два стільці такої ж давнини. Крім цього ще була вішалка з заржавленими гаками, прибита до стіни. Оце були такі меблі в цій кімнаті, одній з кільканадцятьох у цьому одному з найкращих харківських готелів. Звичайно, в ній ще була мушля для вмивання, але вона не належала до меблів. Туалету в цій кімнатці не було. Він, очевидно, був десь у коридорі, призначений для загального вживання. Отакий вигляд мала ця заброньована кімната, але я радий був їй, бо мав дах над головою. Звичайно тимчасово, на день чи два, бо я не належав до помазаних партійних відрядженців чи командировочних, як їх називали, а тому мені треба було якнайшвидше змотувати свою вудочку.

Перш за все мені треба було поголити на обличчі щітину, яка дуже буйно розрослася за кілька днів у дорозі, а також треба було вмитися. Я роздягнувся, вийняв з валізи безпечну бритву, щіточку й мило й пустив воду. Вода була холодна, просто таки льодова. Але я радів, що вода взагалі була, тобто, що вона не замерзла, як це часто було в советських готелях. У кожному разі це не бентежило мене. В моїй уяві поновилося недавннше кошмарне бачене, і я поринув у думи.

Це справді був якийсь страшний кошмар. Апокаліптичний кошмар. Кошмар, якого, здається ще не було на нашій планеті. І справді — дивіться! На нашій землі були гуни й авари. Після них — хазари, печеніги й половці, а пізніше — Джінгіз-ханові монголи. Одні були коротше, а другі довше. Одні й другі на нашій підбитій й окупованій землі, звичайно, брали данину, тероризували й убивали наших людей. Але не вбивали масово за виробленим пляном — цього в історії ми не знаходимо. Що більше, за виробленим пляном в ім'я здійснення якоїсь божевільної ідеї. А московські комуністи це зробили. Зробили, як вони казали, в ім'я здійснення найпередовішої й найпоступовішої комуно-марксистської ідеї, щоб цим ущасливити людей, створити рай на землі. В ім'я лише здійснення своєї ідеї заплянованим убивством мільйонів людей для ощасливлення людей. Який головоломний парадокс! І в першу чергу цей експеримент провести над людьми в Україні.

Це був жах, якому не було порівняння — вбивством мільйонів людей досягнути щастя для тих, що якимось чином залишилися при житті. На це тільки могли піти божевільні, а тому мені було цілком ясно, що так званім Советським Союзом керували вони, тобто — божевільні люди. Фактично горстка божевільних, оперта на скажених собаках у людській подобі, яких називали чекістами, а пізніше — гепеушниками. В цьому я не сумнівався.

Я тільки думав про одне: українська нація опинилася в страшній небезпеці, в найбільшій небезпеці в історії свого існування. Але що я міг зробити? І що могли зробити сотні, тисячі таких як я? Нічого. Кожна людина в підсоветській Україні була під контролем і лише одне висловлене слово про незадоволення загрожувало їй раптовою смертю в чекістському підвалі або повільною в одному з сотень сибірських концтраків. Ніхто не хотів умирати такою принизливою смертю й нею не хотів умирати я.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Поголившись і вмившись льодовою водою, я зійшов з другого поверху на перший, щоб у їдальні щось перекусити. У цьому готелі їдальні не було, і я почав шукати її вздовж площі. Але на цій площі їдальні також не було. Полюючи далі за їдальнею, я опинився біля чудової продуктової крамниці, з вікон якої виглядали найвищої якості ковбаси, масло, сир, буханки білого хліба, різні м'ясні й рибні консерви, різні горіхи й навіть яблука й помаранчі. Над цією крамницею, як і на привокзальному майдані, було намальовано величезними літерами *торгсін*. Тому всі привабливі поживні речі, на які я оце з пожадливістю дивився, можна було лише купити за золото й іноземну валюту, тобто — американські доляри, німецькі марки, англійські фунти стерлінгів, польські злоті і т.д. За доляри, звичайно, купували тільки американські інженери, які за контрактом працювали на будові нових советських фабрик, заводів і електростанцій, а також малочисленні туристи, здебільшого європейські й американські комуністи.

За золото могли купувати свої люди. Але в своїх людей золота не було, бо його советські комісари викачали під час революції — у перші роки, коли большевики захопили владу. Тому, як я довідався пізніше, українці й українки, рятуючись від голоду, купували хліб, крупу й сало в *торгсіні* за шлюбні обручки, кульчики й навіть за витягнені з рота золоті зуби, звичайно, хто мав їх.

Я не мав ні золота ні валюти, і мені ні за чим було заходити до цієї крамниці. Але я почав приглядатися, що робиться в ній і поза нею.

У ній було лише два покупці — якийсь чоловік і жінка, з усього видно — чужинці, бо мали на собі гарний одяг, а також були в них незмучені обличчя. Зовсім інше було на вулиці. Вздовж неї сюди-туди ходили два озброєні міліціонери, а також кілька цивільних чоловіків з дуже підозрілими обличчями. Це, безперечно були ге-

пеушники або їхні сексоти (по-російському — секретніе сотруднікі).

Із-за рогів будинків на цю крамницю несамовитими поглядами кидали чоловіки, жінки й підлітки. Більшість їх були з спухлими від голоду руками й ногами і з висохлими й поморщеними обличчями. Якийсь виснажений юнак, що виглядав з-за рогу будинку з другого боку вулиці, раптом перетяв її й ускочив у крамницю. Він схопив з вікна вуджену свинячу шинку й не по-людському, а скорше по-звірячому, почав її довкола кусати й гризти, аж у нього на губах виступила піна. У крамниці зчинився крик і гвалт. До неї вскочив міліціонер і два дебелі цивільні. Вони, як шуліки, накинулися на голодного юнака. Двое тягли його за лікті, а третій намагався вирвати в нього з рук шинку. Але голодний ніби кліщами тримав шинку й облизував її язиком, укриваючи її слиною. При цьому він викидав із себе дикі звуки, які нагадували рев розлютованого звіра. В такому стані його витягли надвір і, схопивши за ноги, потягли по засніженому хіднику в бічну вулицю. Там стояло закрите вантажне авто, і чекісти з міліціонером кинули його в середину.

У цей час підійшов до мене другий міліціонер і гукнув гнівно: — Чого витріщив балухи? Проходь! Ну, проходь! Швидко! — Я мовчки опустив голову й попрямував повз готель Асторія на майдан Тевелева. З моїх грудей мало не вискакувало серце й у всьому тілі, особливо в ногах, сіпалися піджилки. Мені тяжко було йти — здавалося, що ось-ось я впаду. Але я мусів йти. І я йшов, ледве пересуваючи ногами.

Незабаром я опинився між масивним жовтим будинком ВУЦВКу (Всеукраїнського виконавчого комітету) й Красної гостинниці (з російською назвою в самому серці української столиці!), з яких виходили й до яких входили розпасені й угодовані, як кабани на сало, партійно-советські магараджі. Це вони, взаконені вбивці тих людей, яких я бачив на залізничній станції й біля *торгсіну*, подумав я.

Так я дійшов до Сумської вулиці. Мені було відомо, що на цій вулиці в будинку урядової газети „Вісті” містився ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників), а після ліквідації її 23 квітня 1932 року кремлівськими вельможами містився Оргкомітет майбутньої Спілки радянських письменників України. У цьому будинку були також редакції „Літературної газети” й журналу „Червоний шлях”.

Ідучи, я кидав оком обабіч вулиці. Проходячи між будинками, в яких містилися різні советсько-партійні апарати, я порівнявся з будинком театру „Березіль” з одного боку й пам’ятником російському поетові Пушкінові з другого. Театр „Березіль” був імени Шевченка, і я подумав: „Що за диявольщина — Шевченко й Пушкін? Що спільного було між ними, що їх зібрали до купи? Шевченко гнівно виступив проти московського імперіялізму й за звільнення України з московського ярма з гаслом: „В своїй хаті — своя правда, і сила, і воля”. Пушкін навпаки, був захисником московського імперіялізму і з переконанням вірив, що „ручаї слов’ян зіллються в російським морі”. Обидва поети в усьому були антиподи, але російські червоні імперіялісти стягли їх до купи й не словом а терором переконували українців про їхнє братство.

Трохи вище від „Березоля” я відразу помітив будинок „Вістей”. Він був сірий, похмурий і непривітний. Якусь хвилину я постояв напроти дверей, потім зі здушеним почуттям увійшов у нього. Оргкомітет і редакції „Червоного шляху” й „Літературної газети”, здається мені, знаходилися на третьому поверсі. У цьому будинку, як і в більшості будинків у Харкові, ліфта не було. Тому я підвівся по сходах і зайшов у довгий напівтемний коридор.

У ньому сюди й туди вешталися різного віку люди — якісь бліді, невиспані, з глибокими баньками під очима. Ці літні, молодші й зовсім молоді люди безперечно були поети, письменники, критики, чи, як їх називали, вибранці муз. Одні були добре одягнені — в шкірянках або в пальтах з дорогого вовняного матеріялу (в советських умовах такий одяг могли мати тільки комуно-партійні глитаї, як

їх називали прості люди). До цих добре вдягнених, звичайно, належали мастисті літератори, які були стопроцентовими васалами (чи по-нашому холоуями) комуністичної партії на чолі з кремлівським душогубом Сталінінм. Вони не писали, як було в дійсності, а так, як повинно було бути з погляду Сталіна і його кліки. Тобто, перевертали дійсність догори ногами й чорне називали білим, а мертве живим. За ці свої твори вони діставали колосальні гонорари й деякі з них, як драматург Микитенко, а пізніше — Корнійчук, продовж короткого часу стали пролетарськими мільйонерами.

Серед письменників, що проходили коридором, я відразу впізнав з вигляду комуно-літературних бардів: низькорослого й сухореброго з подовгастим обличчям і клинцшоватою рудою борідкою Івана Кулика; головатого з повіспленим обличчям Івана Кириленка; і з майже круглим зарозумілим обличчям самолюбного й гордовитого Івана Микитенка. Я довідався ще в Ленінграді, що ці три Івани були ВУСПП-івськими божками й залишилися ними далі. Від них залежало становище, ранга й майбутнє, ба й навіть життя, кожного українського письменника, поета й критика.

Ці три Івани опинилися на московсько-советському літературному Олімпі в підбитій Україні так само, як чимало українських кар'єристів і безбатченків на московсько-советських урядових Олімпях, шляхом зради своєї нації (це стосувалося Кириленка й Микитенка, а не Кулика, який був жидівського походження). Зрада своєї нації — це означало не тільки відмовитися від усього свого національного, а також разом з агресором і поневолювачем лоборювати й нищити своє національне і насаджувати чуже, в даному разі московське.

За наказом з Москви оці безбатченки й московські холоуї разом з іншими такого ж психічного калібру знищили одне по одному національні українські літературні угруповання, як ВАПЛІТЕ (Вільну академію пролетарської літератури), ЛАНКУ, АВАНГАРД, МАРС, ПРОЛІТФРОНТ

(Пролетарський фронт) НОВУ ГЕНЕРАЦІЮ й інші. На їхньому місці створили ВУСПП (Всеукраїнську спілку пролетарських письменників). До цієї спілки зігнали тих українських письменників, які безапеляційно підкорялися Москві й своїми творами служили її інтересам, а не інтересам поневоленої України. Для догляду над ними (українцям, які б вони не були, Москва не вірила) до ВУСПП-у також укинули російських і жидівських письменників, які жили на терені України. Тому ця організація з самого початку не була національною, а різношерстною, правно — промосковською й навіть поліційною. Але це нашим московським холодам не допомагало. Хоч більшість з них були комуністи (так звали себе члени комуністичної партії), але, будучи українцями, вони з шкіри дерлися, щоб показати свою вірність Москві.

Як я вже згадував, росіяни не довіряли українцям, хто б вони не були й яку працю не робили б для них. Росіяни хотіли мати все під їхнім контролем у їхніх колоніях — „республіках”. Тому політично розвиненіші українські письменники знали, що й ВУСПП недовговічна організація й що її московські окупанти розгромлять, і що це тільки питання часу. Але яка ця організація не була, вона нібито формально вважалася українською й до того ще нібито самостійною, а цього, тобто, найменшої самостійності в чомусь в Україні, Москва не могла терпіти. З осені 1929 року Москва вперто йшла до того, щоб лише дати право Україні на філії, цілком залежні від неї й цілком контрольовані нею. І це здійснила вона 23 квітня 1932 року.

Думаючи все це, я далі розглядав з кутка коридору суетливих присутніх. Між іншим, літераторів у шкірянках і в дорогих пальтах було мало. Переважна більшість середнього й молодого віку письменників були в зношеній і витертій одежі. Деякі просто таки були в лахмітті. З-поміж добре одягнених я відразу впізнав з облич Леоніда Первомайського й Саву Голованівського (їхні портрети часто з'являлися в журналах і в „Літературній газеті”).

Перший був у рудому шкіряному жакеті, підперезаному паском, а другий у гарному шкіряному пальті. З шкірянками було дуже тяжко в Советах, тому в них лише ходили партійні вельможі, гепеушники й з високими рангами військові. Очевидно ці два мастисті поети дістали шкірянки по букві „з” тобто — знайомству, що було в Советах дуже практиковане й поширене.

Я далі приглядався до своїх братів по перу. Більшість з них була не тільки в поганій одежі, але дуже виснажена, з худими й блідими обличчями, на яких під очима виднілися сині басамани. Ці письменники були стримані й говорили тихо, як на похоронах, сходилися двійками, але рідко трійками, з усього видно — найближчі приятелі.

Звичайно, моє обличчя їм було нове й на мене хтось із них кидав короткими поглядами, але ніхто не підходив до мене. Я отак стояв з пів години й нарешті один пройшов повз мене, потім обернувся й зупинився. Це був молодик приблизно моїх років з засмаглим приємним обличчям.

— Чекаєш на когось? — спитав він у мене.

— Ні. Отак стою й дивлюся.

— А звідки ти? Я ще не бачив тут тебе.

— З Ленінграду.

Ми говорили рідною мовою.

— З Ленінграду? З Ленінградської асоціації пролетарських письменників?

— Так, колишньої.

— Як твоє прізвище?

Я назвав.

— Ти не родич Андрієві Головкові?

— Ні. Зовсім ні. А як твоє прізвище?

— Каляник. Іван Каляник.

— Я знаю тебе, — читав твої поезії.

— Проковтнув їх?

— Проковтнув. Я думаю, що ти сидиш на Пегасі поміж ударниками покликаними в літературу.

— Щиро?

— Щиро.

— А ти також ударник?

— Так.

— З якого заводу?

— З Путіловського.

Це його схвилювало й він у захопленні ляснув мене по плечі.

— Прекрасно, — майже вигукнув він. — Нам треба таких. Де ти зупинився?

— В готелі Спартак.

— А що ти зараз робитимеш?

— Піду десь заморити черв'яка.

— Я також іду підрубати.¹ Ходімо разом.

— Куди?

— На Каплунівську, до нашої закритої їдальні.

— А чи мені дадуть там щось у писок?

— Зо мною дадуть. А як зареєструєшся в Оргкомітеті, дістанеш перепустку й можеш сам приходити.

Ми вийшли з будинку й подалися пішки на Каплунівську до будинку літератури ім. Василя Блакитного (Елланського).

Це був досить масивний двоповерховий будинок на Каплунівській 4, з залєю й бібліотекою. Під будинком був досить просторий підвал, у якому знаходилася письменницька їдальня. У ній стояв біліярдний стіл. На стінах висіли портрети Леніна, Сталіна й кількох дрібніших вождів і вождєнат. Між ними не було жодного портрета українських письменників, навіть Шевченка. Вожді в Союзі були царі й боги, а всі інші, зверху до низу, їхні раби й стояли на тому місці, де їх вожді поставили, й робили все те, що їм вожді наказували.

У Союзі було точно так, як у стародавньому Єгипті. В царських палатах сидів союзуський фараон з екукуторами — чекістами-гепеушниками, які, перш за все, охороняли його життя від його ж васалів — підвождів і вождєнат і від його народу. Під ним були його васали —

¹ Попоїсти (з рос. блатного лексикону).

партійні апаратчики, що сиділи зверху аж до низу, які були виконавцями його наказів і разом з тим — його рабами. Між фараоном і між ними знаходилися завойовані багатонаціональні народи, які були просто — напросто робочою худобою. Між васалами — партійними апаратчиками й робочою худобою були жерці, яких обов'язком було кадити советському фараонові, хвалити й славити його систему, його ідеологію й мільйони спричинених ним і його підводжями людських смертей називати народженням і життям, а страшну руїну й занепад — досягненням і тріумфом. Одне слово — ніч називати днем, чорне називали білим. Так муіли робити всі советські жерці, яких в Советах називали інженерами людських душ. Хто цього не робив або проговорився десь, що цього не робитиме, то його, як тоді скрізь говорили, за хвіст і на сонце. Тобто, кулю в потилицю або повільну й принизливу смерть на Соловках чи на Колимі.

Як не було, а я формально належав до фараонових жерців і тепер уже знаходився в їхньому „храмі”.

У ідальні було вже чимало советських жерців, які чекали на обід, нетерпеливо дивлячись у бік кухні. Всі сиділи за столами, щоб не прогавити місця. Каляник також зайняв місце й сказав сісти мені за тим самим столом, за яким уже сиділо трое осіб. Це були молодики мого віку або на рік-два старші, чи молодші за мене. Мені тоді було двадцять два роки. Мій перший харківський літературний друг відразу почав знайомити мене з застольними.

— Це лєнінградець, — сказав він до всіх трьох, назвавши моє прізвище, — знайомтеся.

Ми подали один одному руки, приглядаючись один до одного. Першого середнього зросту, коренастого й дуже привітного звали Сергієм Борзенком. Другого високого з потяглим обличчям Іваном Шутовим. Третього круглолидого з рум'яним обличчям як у дівчини — Борисом Котляровим. Я відразу довідався від них, що всі вони були ударники покликані в літературу і що Борзенко був один з найталановитіших молодих романістів, Шутов — українець з оцим російським псевдонімом — також був

романіст, але писав російською мовою, а Котляров — росіянин і російський поет.

Каляник і Борзенко говорили по-українському й по-російському, а другі два — Шутов і Котляров — тільки по-російському. Потім поволі всі перейшли на російську мову. Це здивувало мене — українці (звичайно, крім росіянина Котлярова) розмовляють у себе вдома, тобто, в своїй країні, в своєму храмі мистецтва чужою мовою. Тим більше здивували мене два перші, що пишуть свої твори українською мовою і вважаються за українських письменників. Це не тільки здивувало мене, але приголомшило. Якось диявольщина, подумав я. В Ленінграді ми, українці, розмовляли по-російському, бо вживання там рідної мови вважалося не лише меншою людською вартістю, але й виявом націоналізму. А тут в Україні, в самому її серці, чужі й свої, та й ще до того українські письменники говорили по-московському й це не було російським націоналізмом, а навпаки — ознакою інтелектуальної (розумової) й расової вищости.

У письменницькій їдальні на Каплунівській 4 я познайомився ще з декількома молодими поетами й письменниками, між ними з кількома росіянами, що писали свої твори по-російському й жидами, що писали по-українському. І я відразу помітив, що панами становища на українському Олімпі були росіяни й жиди. Коли росіяни, що були певні свого зверхнього становища, не дуже дбали це показувати, то жиди це показували. Але росіяни відразу їх вгамовували.

Після обіду мої нові знайомі почали розпитувати мене про літературно-творче життя ленінградських поетів і письменників, особливо українських, що гуртуються в Будинку освіти ім. Петровського. Я відповідав загальними словами, що все добре, не згадуючи, звичайно, про Литовченків і Ірія й ліквідацію української літературної організації й закриття будинку освіти.

У розпалі нашої розмови Каляник і Борзенко познайомили мене з іншими ударниками покликаними в літера-

туру, а саме: Давидом Вишневським, Миколою Нагнибідою, Натаном Рибакіом і Ароном Копштейном. Усі ці поети й письменники, українці й не українці, які писали свої поетичні й прозаїчні твори українською мовою, питали мене по-російському. У цій ситуації я, звичайно, з глузду не з'їхав і відповідав їм цією ж мовою.

— То ти з Ленінграду? — спитав у мене Нагнибіда. Про цього поета я почув уперше. — Чи ти народився там? Я відповів, що ні.

— А деж ти народився?

— В Україні.

— А як ти попав до Ленінграду?

— Поїздом, — сказав я.

Моя відповідь викликала сміх. До мене підступив ближче Арон Копштейн — поет, твори якого я раз чи два читав в якійсь харківській газеті чи журналі, — вже не пам'ятаю. Це були холуйські партійні агітки, які не витримували жодної критики. Він глянув на мене булькати очима й спитав:

— Ти пишеш поезії?

— Пробую.

— Звичайно, по-російському?

— Ні. По-українському.

— Чому?

— Тому, що свою мову знаю краще.

Наша розмова сходила на слизьке.

— І ти ніколи не пробував писати по-російському?

— По-російському? Звісно пробував. Але в мене нічорта не виходило. І ленінградські поети порадили мені не сувати російської мови.

Навколо мене знову покотився сміх.

— Прочитай нам когось свого вірша, — домагався Копштейн. — Ми мусимо знати, як і про що ти пишеш.

— Я нічого не маю тут.

— Прочитай на пам'ять.

— Я не пам'ятаю жодного мого вірша. У мене куряча пам'ять.

— То чого ти з курячою пам'яттю поліз у поети?

— Щоб тобі було веселіше.

У Копштейна блиснув гнів у очах.

— То ти думаєш, що й у мене куряча пам'ять?

— Я нічого не думаю.

— Стривай, стривай. Не замазуй мені очі. Ти хто такий, що так дереш носа?

Це викликало неприємне замішання серед моїх застольних колег, і вони розгублено дивилися на мене й на Копштейна. Тим часом Котляров, почервонівши, підняв руку.

— Він наш гість, — сказав він, показавши рукою на мене. — Тому закрой своє піддувало.²

— Хай не дере носа, — відповів Копштейн.

— Слухай, Ароне, котися ковбасою.

— Я пожартував, — хіба ти не бачиш?

— Бачу, — відповів Котляров холодно.

Копштейн зніяковіло всміхнувся й відійшов геть — з росіянином йому було небезпечно дискутувати.

Другого дня мої застольні приятелі — ударники покликані в літературу — повели мене до Оргкомітету познайомити з його зверхниками.

Я знову ввійшов у той самий сірий будинок, знову побачив у ньому багато людей, які по парі чи в трійку, оглядаючись, тихо й боязко говорили, а то й шукали. Каляник ішов попереду, а я за ним. Інші мої застольні колеги лишилися позаду, а потім позаду нас зупинилися й почали говорити з присутніми.

Я бачив, що до зверхників Оргкомітету веде мене лише Каляник, тому мені стало ясно, що він був найсильніший, найвпливовіший, а звідси — насміливіший ударник покликаний у літературу. Не стукаючи в двері, він відчинив їх навстіж і пропустив мене в кабінет голови Оргкомітету. Головою був Іван Кулик. Сидячи в рудій шкірянці, він дивився в якийсь папір. Цей літературний божок

² Пашеку.

був лисий, лише з рудими ленінськими обідками з обох боків голови. Його лисина блищала, ніби він змазав її лаком. Обличчя в нього було худорляве, видовжене й дуже подібне на перевернутого вверх дном конуса. Під носом стирчали руді вуса, а під нижньою звислою губою висів клинець рудої, майже червоної борідки. Він сидів, як мумія, нерухомо й, здавалося, з безкровним і охололим обличчям. Я знав з його біографії, що він з доручення Комінтерну, очолюваного Зінов'євим, був на досить високому становищі в Советському посольстві в Канаді. Тому Комуністична партія Канади працювала за його директивами, які він діставав з Москви. Ціль праці, звичайно, була — страйками й ненавистю національних меншин, у першу чергу українців, поляків і жидів, до англосаксів підготувати й здійснити комуністичну революцію в Канаді. Безперечно, він це робив, але його „успіхи” мабуть були дуже мізерні, і його незабаром Комінтерн відкликав до Москви.

Коли він повернувся до Советчини, то кремлівські вельможі доручили йому знищити надзвичайно зростлі й поширені патріотичні (по-советському — буржуазно-націоналістичні) тенденції в українській літературі. Це означало — фізично знищити українських поетів, письменників і критиків, які були найнебезпечнішими, відкритими й потенційними ворогами московського тиску й нищення української духовости. Отож він з двома згаданими Іванами (Микитенком і Кириленком) в супрязі з бувшими молодняківцями⁴ — Леонідом Первомайським і Миколою Ковальчуком, спочатку в ВУСПП-і, а потім в Оргкомітеті, почали чистити письменницькі лави.

У ті часи ця п'ятірка була найбільшим і найвойовничішим виразником відданости кремлівській червоній мафії і їхнім емісарам в Україні. Перш за все в їхніх творах — у Микитенка в *Диктатурі*, в Кириленка в *Аванпостах*, в Первомайського в *Пісенній зустріжі* й у *Моїй веселій молодості*, в Ковальчука в *Майдані Тевелева*, а в Кулика

⁴ Членами літературного угруповання Молодняк.

не в його т. зв. поезіях, які були низькопробними й неграмотними комуністичними агітками, а в зоологічній ненависті до всього українського.

Дії цієї п'ятірки (і їхніх партійно-комсомольських гайдуків, що згуртувалися навколо них) були прості. Три Івани дуже часто з'являлися в ЦККП(б) у (Центральному комітеті комуністичної партії (большевиків) України), часто навіть у самого генсека Косіора (поляка) й другого секретаря (його заступника) Постишева (росіянина), що правили тоді Україною. Другі два — Леонід Первомайський і Микола Ковальчук були постійними „гостями” в ЦК комсомолу, особливо в тодішнього агітпропа Жовтневого. Після цих сеансів на спеціальних письменницьких і партійно-комсомольських збіговищах і пресі починалися бичування й цькування намічених жертв, а там — за два три дні — вони зникали. Полювання за письменниками весь час збільшувалося, кожен з них уночі чекав чекістських людоловів, а звідси — кожен жив сьогоднішнім днем. Тому в коридорі Оргкомітету очі й думки письменників були спрямовані до кабінету найвищого Івана — Івана Кулика, перед яким я стояв оце. Каляник, показуючи на мене, сказав до нього:

— Оце маємо нового ударника покликаного в літературу. Він з Ленінграду, знайомся.

Каляник був з ним на „ти”, тому вони були більш, ніж колеги. Кулик оглянув мене з ніг до голови, як гелеушник свою жертву на слідстві, спитав у мене без жодного захоплення:

— Як прізвище?

Я сказав.

— Ми вже маємо Головка. І ти не переплюнеш його. Він затулятиме тебе. Тому краще тобі буде, коли ти зміниш своє прізвище. — Він удруге оглянув мене всього. — Але це між іншим. Де ти працював у Ленінграді й що робив у ньому?

Це був допит, і в мене поза шкірою немов би забігали мурашки.

— Я працював робітником на Путіловському заводі,
— відповів я.

— Прекрасно! Звичайно — ти комсомолец.

— Так.

— І належав до Ленінградської асоціації пролетарських письменників?

— Так.

— І до української літературної організації?

— Так.

— Значить, ти механічно був членом ВУСПП-у.

— Так.

Він знову пильно дивився на мене.

— А чи знав ти в Ленінграді Лебедінського, Прокоф'єва, Алексея Толстого?

— Дуже добре. Я навіть виступав з ними в Александріївці на літературному вечорі.

— Прекрасно! Звичайно, ти пишеш поезії?

— Пробую.

— Яка твоя тематика?

— Я пишу на виробничі теми. Конкретно — про заводське життя й нову соціалістичну людину в ньому.

Кулик перевів погляд з мене на Каляника.

— Товаришу Каляник, заопікуйся ним. У першу чергу допоможи йому прикріпитися до нашої закритої крамниці й їдальні. До побачення!

Коли я попрямував до дверей, мені здалося, що я ніби скинув з себе мішок з камінням. Я уявляв собі, що сталося б зо мною, коли б Кулик дізнався про моє соціальне походження. У кожному разі я був урятований, не знав тільки, чи на довго. Але я не думав про це. Коли зачинилися за нами двері, Каляник сказав мені:

— Усе йде добре. Ходімо зальєм за комір.⁵

Ми вийшли з будинку й деякий час ішли Сумською. До нас кидалися обдерті й худі діти й крізь плач просили милостині на хліб. Вулицею також проходили брудні

⁵ Вип'ємо.

й обшарпані селяни з оброслими мохом, худими й блідими обличчями. Ідучи, Каляник похмуро дивився на них. Ми мовчали й мовчки зайшли до пивної. Сіли в далекому кутку.

— Як у Ленінграді? — Спитав Каляник. — Так само... люди голодні й мертві?

— В Ленінграді нема цього, — відповів я.

— Нема голодних і мертвих з голоду?

— Нема.

Він глянув на мене так, нібито я говорив неправду.

— Нема?

— Нема.

— Що ж це таке, що тут є, а там нема?

Я вирішив тримати язика за зубами.

— Не знаю, — відповів я. — Ти тут живеш, — тобі видніше.

— То там є хліб?

— Є.

Нам принесли пиво.

— Це дуже дивно. — Він задумався, потім підвів голову й сказав: — Вип'ємо!

— За що? — спитав я, щоб змінити неприємну розмову.

— Отак просто вип'ємо, щоб напиться. Розумієш — напиться! Я не можу на все це дивитись, що робиться в нас.

— Вип'ємо, — сказав я. — За нашу дружбу.

— Безперечно, — відповів він. — Я не можу на все це дивитися. Не можу! — Він глянув навколо й сказав майже пошепки: — Ти побачив би, що робиться в наших селах. Я там був і бачив усе. Там жах. Неймовірний жах. Люди гинуть, як мухи. — Він вихилив пиво до дна.

— Говори тихше! Хтось може почути...

— Так, тепер сексотів повно. — Він махнув до офіціанта й той поставив на стіл ще два кухлі пива. — Вчора я був у Хвильового, — сказав він пошепки. — Він лагодився їхати з Любченком у села. Був чорний, як ніч. Дуже мало говорив, а тільки думав, думав і думав. Це по-

гана ознака. Він дуже запальний. Він щось зробить — побачиш. Щось таке, від чого задрижить уся Україна.

— Я Хвильового особисто не знаю. Читав його чудові твори, але його особисто не знаю.

— Я познайомлю тебе з ним. Ти побачиш, що це за людина.

— Це дуже добре. Я хочу побачити, чи він виглядає так, як я уявив його.

— Він з тих людей, які роблять незабутнє враження. А зрештою побачиш і переконаєшся сам. Я познайомлю тебе з ним при першій нагоді.

— Чудово!

Люди заходили й виходили з пивної. Каляник шарпнув мене за рукав і прошепотів до мене:

— Глянь, дідько несе Первомайського й Ковальчука.

— Первомайського я щось читав, а Ковальчука — нічого. Він мабуть з ударників покликаних у літературу.

— Ні! Він не ударник. Автор однієї тоненької книжечки оповідань, і вважає себе за клясика. А вона не варта й куля соломи.

Тим часом вони сіли біля дверей і в завзятій розмові почали дудлити пиво.

— Вони нас не бачать, — сказав я.

— Вони бачать нас дуже добре, але не показують цього. Вони патентовані сексоти — будь подалі від них. Тобі нема чого боятися, але будь від них подалі...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Я поволі входив у нову дійсність. Страшну й небезпечну дійсність, у якій з усіх боків шкірилася до мене смерть. *Соціалістична смерть*, як відкрито називали її доведені до розпуки українські селяни.

Перш за все я почав пошукувати житла. Якогонебудь житла, щоб якнайшвидше вибратися з готелю, за який я не мав чим платити. Харків був перенаселений і мені

здавалося, що набагато легше можна було знайти в пустелі оазу, як у Харкові кімнату. А тому я й не шукав кімнати, а лише кутка, в якому міг би переспати.

Такий куток я знайшов за пару днів на Римарській вулиці в жидівській родині, за що я був їй вдячний. Ця родина, що складалася з чоловіка, жінки й повнолітньої дівчини, відразу згодилася взяти мене до себе. Може тому, що вона була мало заможня, а може тому, що редактор і письменник міг би бути підходящим чоловіком для їхньої доньки. Жидівки дуже радо ріднилися з українською інтелігенцією, у першу чергу з тими з неї, що були на високих становищах у підприємствах, мистецтві й пресі. Я довідався пізніше, що чимало українських письменників були одружені з жидівками. В таких подружжях жінки мали достатнє матеріяльне становище, а чоловіки в ті часи безпеку.

Маючи таким чином житло, я почав цікавитися працею. Звичайно, я мав на увазі тільки працю в якійсь редакції. А тому я питав про це в поетів і письменників, які щоденно полювали в редакціях за гонорарами. Більшість письменників не працювали, а жили чи животіли з гонорарів. Фінансово ж були забезпечені тільки ті письменники, які вмудрилися якнайкраще подати в своїх творах партійну лінію. Тобто бути несхибними трубадурами лінії кремлівської мафії. Це означало, що письменники не подавали дійсність такою, якою вона була, а такою, якою кремлівська мафія хотіла її бачити. Я, звичайно, як початківець, був абсолютно без репутації, визнаною партією, й тому навіть не міг думати про існування без праці. Тим більше в ці драконівські часи, коли шматочок хліба був великим щастям для пересічної людини. У кожному разі мої нові літературні колеги повели мене до Радіокомітету й відрекомендували мене голові як ударника покликаного в літературу. Цього було досить — мені дали працю співредактора.

Радіокомітет містився в православному соборі на вулиці Вільної академії. Гепеушники переарештували в ньому рештки духовенства, познімали хрести й дзвони,

поскидали ікони й хоругви в кутки й збудували в соборі радіостанцію. Редакцію Радіокомітету примістили в архієрейських і священничих кімнатах, суміжних з собором.

Співпрацівники редколегії зранку йшли до заводів, фабрик і советських установ за матеріялами. Це вони робили залюбки, бо на першому місці в них було не вполювання матеріялу для „пропагандистських качок”, а вполювання їжі чи по-блатному шамовки. Вони з цинічним сміхом казали один до одного, що „в першу чергу підрубаємо (тобто — нажеремося), а потім зварганемо матеріяльчики”.

Я на початок дістав двісті сімдесят п'ять рублів на місяць. На харчеві картки мені, гнилому інтелігентові (так комуністи називали представників розумової праці), належало тільки двісті п'ятдесят грамів хліба. У письменницькому закритому розподільникові (тобто, в письменницькій закритій крамниці) я ще міг дістати на місяць двісті грамів маргарини й один чи два фунти гречаної або пшонової чи перлової крупи.

Фактично, мене тільки могли втримати при житті двісті п'ятдесят грамів чорного-пречорного гливкого хліба, бо двісті грамів маргарини й фунт чи два фунти крупи могли вистачити мені лише на два, а найбільше на три дні. Отож я, як і інші працівники редколегії, половину свого робітного часу витрачав на полювання за їжею. Полював скрізь за нею, де тільки була найменша можливість дістати щось у голодний шлунок.

Перш за все полював я за хлібом на чорному ринку, який у Харкові звали *Тугею* або *Благбазою*. На чорному ринку чи на *Тугі* спекулянти й спекулянтки продавали хліб з-під поли по неймовірно високій спекулятивній ціні. Буханка хліба коштувала — як-коли — між сорокома й шістдесятма карбованцями. Це було дуже дороге. Десь у двадцять разів дорожче від т. зв. державної комерційної чи грабіжницької ціни, як її називали голодні селяни. Але „комерційного хліба” в державних крамницях було обмаль, або й зовсім не було його. Тому голодні люди кидалися за хлібом на чорний ринок і

відавали спекулянтам за хліб усі свої мізерні заробітки.

Проте основним джерелом для існування співробітників редакції були фабрично-заводські закриті їдальні. Ми, журналісти, ідучи за матеріялами, фактично йшли, щоб пролізти до цих їдалень посмакувати гарячої страви. Ці обіди, як і на Каплунівській 4, були дуже пісні: рідка й каламутна зупа й шницель з десятої частини м'яса, а решта — з картоплі й ще з якоїсь погані.

Ми мали також можливість побенкетувати в фантастичній їдальні ВУЦВК-у (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету) під час його сесій. Наша редакція мала лише одну перепустку, з якою міг пройти лише один кореспондент до ВУЦВК-у. Тому ми ходили туди по черзі — один по-одному на пів години.

У Вуцвиківській їдальні, як ми її називали, було, як у якомусь паризькому, лондонському чи нью-йоркському „найбуржуазнішому” ресторанному раю. Чудові обіди з справжніми свинячими, коров'ячими й телячими відбивними котлетами, оточеними вареною городиною — картоплею, капустою, горохом, квасолею. Крім того на десерт (солодке) мали до вибору різні компоти, тістечка, цукерки й шоколяду. Так жила „робітничо-селянська влада” в Вуцвиківським палаці й у своїх особняках тоді, коли під самим ВУЦВК-ом і особняками ходили, падали й умирали з голоду тисячі селян, селянок і їхніх дітей.

Я кілька разів був у цій їдальні червоних советських капіталістів і, дивлячись на годинника, наїдався, як кажуть, від пуза. Наївшись, швидко виходив з їдальні на майдан Тевелева, де на початку Сумської чергової кореспондент чекав на казкову перепустку. Він хапав її в мене з рук і, ковтаючи слину, яка ферментувала в нього на губах від однієї лише уяви, майже біг до ВУЦВК-у.

Але ці чудові дні для наших агресивних шлунків тривали недовго. Десь за кілька днів сесії закінчувалися і ми знову кидалися на фабрики й заводи. Порівняно з моїми редакційними колегами я був трохи в кращому становищі. Після праці я міг повечеряти в письменницькій їдальні, а вони ні. Але я відвідував цю їдальню рідше, бо в зв'язку

з арештами українського інтелектуального цвіту між письменниками згущувалася атмосфера. Вона згустилася ще дужче, коли гедеушники вполювали й кинули до тюрми кількох редакційних працівників журналу *Західня Україна*, а також галицьких письменників, що гуртувалися навколо нього.

Недовго я жив у кутку за завісою. Десь за півтора тижня до господареві дочки почав учащати парубок, і мені треба було вибиратися. Можливо це було краще, бо за завісою я почував себе, як кажуть, зовсім некомфортабельно. До того я часто приходив пізно ввечорі й ходив на пальцях, щоб нікого не розбудити. У кожному разі я почав шукати мешкання, і десь за пару днів знайшов його. Це було велике щастя, бо як я вже згадував, у Харкові не можна було думати про кімнатку з одним ліжком, столиком і стільцем. Я відразу сів на трамвай і поспішив до господарів кімнати, щоб часом хтось не випередив мене. Незабаром я вже був біля тієї хати.

Ця хата була на околиці міста, яку звали Основою. Ця назва відразу пригадала мені, що десь сто років тому тут жив український клясик Григорій Квітка, який узяв собі псевдонім Основ'яненко й публікував свої твори під прізвищем Грицько Квітка-Основ'яненко. Від цього стало мені ще більш приємно, що я житиму саме на тому місці, над яким витатиме душа шанованого нашими людьми письменника.

З цими думками я ввійшов у хату. У ній жила вдова її донька літ двадцяти. Я привітався з ними.

— Чи ви ще маєте кімнату до винайму? — спитав я в них.

— Маємо, — відповіла мати. У неї було приємне її симпатичне обличчя. — Чи ви хочете собі, чи комусь іншому?

— Собі.

— А хто ви такий? Тобто, я хочу спитати, що ви робите?

— Працюю в редакції. Абощо?

— Нічого. — Вона глянула з сумом на мене.

— Говоріть. Ви щось хочете сказати?

— Це неприємність.

— Ну то що? Якщо вона зв'язана з кімнатою, то мусите сказати.

— У цій кімнаті нещодавно отруївся квартирант. Він також працював у редакції.

— Як звали його?

— Гірняк.

— Гірняк?

— Чи ви знали його?

— Ні. Я чув про нього. Він працював у журналі *Західня Україна*.

— Може. Я знаю лише, що він працював у редакції.

— Так. У редакції журналу *Західня Україна*.

Я не хотів розпитувати її, як це сталося, і ми якийсь час мовчали. Потім вона сама розповіла мені. Це сталося для неї зовсім несподівано. Якось Гірняк з своєю дружиною повернувся з міста додому. Він був дуже веселий, жартував, але ця веселість і жарти були сумні й натягнені. Десь за годину прийшло кілька гостей — його й дружинині приятелі. Вони пили вино, веселилися й Гірняк сміявся до них якимось неприродним сміхом. Потім він зайшов у кухню, відкоркував нову пляшку вина, налив собі пів склянки, щось поворожив коло неї й помалу вернувся в кімнату до гостей. У кімнаті він підняв склянку й сказав, що хоче проголосити тост. Усі стихли. Гірняк, оглянувши їх з болючим сумом, як роблять ті, що дивляться востаннє, сказав твердим, незламним голосом: „Вип'ємо за Україну! Вільну Україну! За її витривалість, силу й потугу! Смерть Сталінові! Смерть комуні!” Після цього він вихилив вино до дна, хитнувся й гримнув на підлогу. Гості зо страху відразу розбіглися. Дружина знепритомніла. Десь за дві чи три години під хатою загарчав *Чорний ворон*. Кілька чекістів вдерлися в хату. Один з них

у чорному дубленому півкожушку спитав, чи Гірняк удома. Господиня відповіла, що вдома, але мертвий у своїй кімнаті.

— Застрілився польський терорист? — спитав чекіст.

— Він не мав чим застрілитися, — відповіла я. — Тому отруївся.

— Жаль. Ми хотіли схопити його живого.

Господиня жалісно глянула на мене й на очах у неї виступили сльози.

— Оце так сталося, — закінчила вона свою розповідь. — Небіжчикова дружина ходить до нас, — вона розповість вам докладніше. А щодо кімнати... якщо цей випадок не робить вам неприємности, то можете в ній жити.

Мені потрібна була кімната й тому я мусів перейти до неї. Звичайно тимчасово.

В новій кімнаті я почував себе як удома. У ній я мав ліжко, стіл, два стільці й шафу для одержі. З моїх „продуктів”, що їх дістав я в письменницькій закритій крамниці, тобто з пари жмень гречаної крупи й пшона, господиня варила мені зупу й кашу! Крім того прала мені білизну. За це я трохи платив їй і діставав на *Тугі* мило, за яким треба було не менше полювати, як за звіром у пустині. Основне ж було те, що в цій хаті була людяність, повна воля й тиша, і я мав абсолютно сприятливі умови для творчої праці. Тому після праці в Радіокомітеті я здебільшого перебував удома за книжкою й писав поезії. Читав поезії західних поетів у перекладі українською й російською мовами, а також улюблених своїх — Шевченка, Лесі Українки, а з сучасних — Влизька й Сосюри. Остатній був дуже близький мені своєю глибокою чуливою лірикою.

Час до часу крадькома я писав поезії про дійсність, якою вона була, найстрашнішу в історії України. Про советську дійсність — ширму російської окупації й у сто-крат гіршого нищення українців, як це було в тринадцятому столітті під час монгольської навали. Я вивчав ці

вірші на пам'ять і палив їх у грубі. Для охорони моєї голови я мав кілька „ідеологічно витриманих” віршів, якими затуляв справжнє своє обличчя. Їх я мусів мати, бо в Советах підозрівали в нельояльності навіть тих поетів і письменників, які мовчали. „Коли він мовчить”, говорили чекісти „значить, має щось контрреволюційне на умі. Значить, у пачку контру”.

Якось увечері я вечеряв на Каплунівській 4, в будинку літератури ім. Блакитного. За столом зо мною сиділи ті ж — Каляник, Шутов, Борзенко й Котляров. Раптом Борзенко вигукнув:

— Косинка! Дивіться, Григорій Косинка!

Про Косинку я чув дуже багато. Знав про нього з часів мого навчання в сільськогосподарській школі й читав його чудові оповідання про сучасне, чи як казали — пореволюційне українське село. Звичайно, Косинка показував його таким, яким воно було. Показував село, яке прагнуло звільнитися з московсько-большевицьких пазурів, прагнуло зажити вільним життям і втримати свої віковічні традиції і звичаї, які московський окупант почав нищити. І нищити для однієї мети, — щоб духово зрівняти українців з москалями, перемішати й таким чином їх українців, винародовити.

Отож Косинка був одним з найвидатніших тодішніх письменників визнаний усіма сучасними йому істориками літератури, літературознавцями й критиками. Але... коли одні (Єфремов, Шамрай, Дорошкевич, Зеров і ін.) ставили його живого на п'єдесталь і дивилися на нього, як на зорю, що освітлює затемнену московськими більшовиками Україну, то московські духові жандарми в Україні (Хвиля, Коряк, Щупак, Коваленко, Кулик і ін., яких пізніше гебеушники також ліквідували) сприймали його й його творчість як найбільшу загрозу своєму хлібу й славодавцеві й сипали на нього наклепи в пресі, які для чекістів були доносами. Тому в 1930, 1931 й ось уже на початку 1933 року, в роки апокаліптичного московського терору в Україні „правовірні” (здебільшого партійні) не

тільки його ігнорували, а й обходили, а звичайні — залякані й стероризовані, вклоняючись йому, відходили, не входячи в розмову.

Коли Борзенко сповістив нас про присутність Косинки, всі за нашим столом (і за іншими столами) прикували до нього погляди. Я також глянув на нього, витягнувши, як гусак, шию. Він був середнього зросту, в темному витертому й розчіпленому пальті й під ним — у сірому светрі з викотом на шиї. Мав видовжене обличчя з примруженими вдумливими очима, й з вузьким загостреним носом. Пухнастий, зачесаний назад чуб над високим чолом, ще більш видовжував його обличчя й надавав йому витонченого шляхетного вигляду, хоч сам був селюком і походив з бідної родини.

Коли я приглядався до нього, він з доброзичливою усмішкою пройшов ідальнею й сів за столом на вільному стільці. До нього кинулися молоді письменники й поети (літні не рухалися) — одні, щоб привітати його, а інші, щоб уколоти. Від нас побіг Борзенко й Каляник. З трьох осіб, що сиділи з Косинкою за одним столом, раптом двоє встали й з понурим виглядом відійшли. Третій з гостем привітався й між ними зав'язалася розмова. Цього третього я відразу впізнав з обличчя — це був Володимир Сосюра. Ще мить, і вони обидва опинилися в колі молодих людей. Посипалися питання, коли Косинка приїхав, де зупинився, чи довго тут буде, які його творчі пляни, що написав і коли видасть нові твори. Косинка відповідав їм ввічливо й дотепно, що приїхав сьогодні, зупинився на Московській у такомуто заїзді (в готелі не було для нього місця) й що після вечері всіх запрошує до себе в гості, і як захочуть, то, навіть, щось їм прочитає.

— Тільки не про куркулів, — сказав зі злобою Микола Ковальчук, який щойно з Первомайським підійшов до гурту.

— Куркулів? — Косинка весело всміхнувся. — А де вони? Їх уже нема. Може десь заховався між вами, то тягніть його сюди.

Ці дотепи викликали в гурті сміх. Ковальчук і Первомайський уїдливо дивилися на нього.

— Між нами? — спитав Первомайський. — Будьте обережніші, Косинко, на поворотах. Вона обломите.

— Я ходжу пішки й по-прямому.

— То обломите ноги собі.

— Дурниці. У нас безкоштовне лікування.

Розмова починала ставати неприємною й небезпечною. У цю критичну хвилину Сосюра підняв руку й сказав до Первомайського й Ковальчука:

— Сідайте на свої місця й вечеряйте, якщо не хочете голодними йти спати.

Гурт розійшовся й Сосюра, сміючись, вів далі розмову з Косинкою.

Коли після вечері Косинка вийшов з будинку, Каляник познайомив мене з Сосюрою, сказавши йому, що я з Ленінграду.

Сосюра зміряв мене й спитав:

— Ти був у літньому саду?

— Був. Багато разів був.

— Чи бачив там Шевченкові сліди?

— Ні.

— Час змив...

— Я думаю, бо вже багато років пройшло, як він ходив у ньому.

Довкола Сосюри збиралися письменники, і наша розмова ввірталася.

Ще в моєму дитинстві я мріяв побачити живого Сосюру й за всяку ціну познайомитися з ним. І ось це нарешті сталося в харківському Будинку літератури.

Пригадую собі, — десь два чи три роки після московсько-большевицької окупації України поширилася в ній слава про українську письменницьку трійку — поетів Павла Тичину й Володимира Сосюру і з ними новеліста Миколу Хвильового. Ця трійка дуже часто згадувалася в газетах, журналах, у школах, на шкільних вечорах. Таким чином дуже скоро понесли її люди на своїх устах. Неза-

баром появились цих авторів книжки й наші люди почали їх хапати й зачитуватися ними. Я також їх придбав і, як кажуть, проковтнув за кілька днів.

Ці книжки зацікавили мене — кожна по-своєму. Але найбільш захопили мене поезії Сосюри. Я читав „Райду-гу”, „Так ніхто не кохав”, „Рвав восени шипшину” й інші його ліричні поезії, задумувався, потім знову бігав очима рядками, знову перечитував їх. Скільки в них було чуття, тепла, ніжності, любови! Я часто дивився на його портрета, вирізаного з якогось журналу, і пробував уявити його живого. На портреті я бачив лише його обличчя. В обличчі, здавалося мені, нічого особливого не було: трохи потягле, з вузьковатим підборіддям, з високопідстриженим волоссям, чи „під польку”, як у нас казали, зліва з проділом і з гривкою на чолі. Але в нього були особливі очі — вдумливі й безмежно замріяні. Здавалося, вони дивилися далеко, дуже далеко, десь аж поза нашу планету. Цей його погляд просто таки зачаровував і хвилював мене. Я ще з більшою силою прагнув побачити його живого, але проходили роки й це не здійснилося ні в Києві, ні в Ленінграді. Це могло здійснитися тільки в Харкові, де він жив, і це, нарешті, сьогодні здійснилося в ньому.

Ідучи з Каляником до трамвая, я почав розпитувати його про Сосюру, де він живе, як почуває себе й чи часто з’являється між людьми. Каляник відповідав тихо й скупко, весь час оглядаючись назад і в боки. Потім раптом сказав до мене:

— Ходімо на Сумську й вихилимо по кухлеві пива.

— Ходімо, — згодився я.

Ми з Каплунівської подалися на Сумську й зайшли на ній у вже знайому мені пивну. В ній ми знову сіли в кутку й офіціант поставив нам на столик два кухлі пива.

— Ти питаєш мене про Сосюру, — почав Каляник, — чи часто він буває між людьми? Не дуже, бо часто він буває в „чистилищі”.

— В чистилищі?

— Ти, звичайно, знаєш де — в ГеПеУ.

— Сосюра?

— Сосюра.

— Чому?

— Очищають його з України.

— Звідки ти знаєш?

— Від нього. — Каляник смикнув мене за рукав, притягнувши ближче до себе. — Минулого року, сказав мені Сосюра, покликали його в *зистилище* до самого Балицького. Той зміряв його хижим поглядом і каже: „У твоїх віршах повно контрреволюції”.

„Контрреволюції”? — спитав Сосюра. — В моїх віршах? Це наклеп! У моїх віршах нема контрреволюції”.

„Грай дурня перед ким хочеш, але не передо мною, Сосюра, — сказав Балицький регочучи. Він вийняв з шухляди Сосюріну збірку поезій і розгорнув її. „Слухай, що ти понаписував”:

„Солодко плачуть в садах солов'ї,
Так, як і завжди, незмінно...
В тебе і губи, і брови твої
Як у моєї України...”

Ось вона йде у вінку, як весна...
Стиснулось серце до крику...
В ньому злилися і ти, і вона
В образ єдиний навіки”.

„Ну й яка тут контрреволюція”, — спитав Сосюра в найвищого гедеушника.

„Яка? Ти ще питаєш яка? Так питають лише циніки. Ти пишеш, що губи й брови в твоєї зазноби, як в України.

„А які ж вони можуть бути”, — відповів Сосюра. „Звісно, українські. Вона ж українка”.

„Не заливай, Сосюро! Ти пишеш не українські, а як в Україні.

„Це алегорія”.

„Це націоналізм, Сосюро! Чи в тебе з голови випало, що ми йдемо до комунізму, в якому всі нації зіллються.

А в твоєї зазноби губи й брови як в Україні. Але, не дивлячись на це, ти лізеш ще далі”.

„Нікуди я не лізу”.

„Лізеш! У твоєму вірші твоя зазноба зливається з Україною та ще й навіки. А це вже справжня контрреволюція. Ти розумієш це, га?”

„Не знаю...”

„Побудеш трохи в нас, то знатимеш”.

Коляник з розмаху випорожнив кухля й вів далі:

— Його вкинули в льодову пачку, в якій не було вікон, а тільки вічко в дверях, крізь яке гепеушники заглядали в пачку-камеру й подавали баланду. Десь за тиждень витягли Сосюру з цієї буцигарні й Балицький, регочучи, питає в нього:

„Ну як, Сосюро, перевиховався?”

„Не знаю”, відповідає Сосюра.

„Знатимеш удруге, коли ми попросимо тебе у гості. А тепер сідай на м'яке крісло й слухай мене обома вухами. Ти — талант, і нам треба тебе. А тому йди й пиши так, як навчав нас Маркс, Ленін, а тепер навчає Сталін! Помагай іти нам до соціалізму”.

Каляник сказав це з сарказмом.

— І на цьому кінчилося? — спитав я.

— Ні. Його випустили, але після цього кілька разів його „гостили” в себе. А оце недавно він знову попав туди.

— Знову?

— Авжеж. Посадив його Балицький напроти себе й сказав до нього: „Ти знову козириєш своєю Україною?”

„Де?”, прикинувся Сосюра незнайком.

„В „Марії”. Він вийняв з шухляди журнал, розгорнув його й почав читати:

Десь море на півдні шумить і синіє,
там даль не така, як у нас, на Вкраїні.
Стоять кипариси, струнки і незмінні,
і хвилі під ними шепочуть,

Маріє!...

— Прочитавши це, він визвірив очі на Сосюру й скрикнув: „Там даль не така, як у нас, на Україні! А яка ж там даль? Гірша? Значить, тобі не подобається даль поза Україною, а тільки в Україні? Знаєш, що це? Відкрита контрреволюція, і ти, Сосуро, знаєш, що за це треба з тобою зробити? Вбити!

„Якщо це контрреволюція, то вбийте.

„Вбити тебе? Ти жартуєш. Інших твоїх братів по перу ми вбивали й убиваємо, а тебе — ні! Ти потрібен нам, — я вже казав тобі це. Тому ми тебе перевиховуємо так, як перевиховуємо тепер тут у Харкові Юрія Яновського, а в Києві Максима Рильського. Вони теж зкліщилися з своєю Україною, як ти. Але ми розірвемо вас з нею, і ви робитимете так, як вимагає наш вождь і його партія. Будете будувати соціалізм з нами”.

Каляник замовк, а потім різко підвів голову й махнув рукою до офіціанта принести ще два кухлі пива.

— Цього я не знав, — сказав я.

— Поживеш — узнаєш, — відповів Каляник. — Десь за кілька днів Сосюра знову виліз з чистилища. Був блідий, змарнілий, знекровлений, знеможений, а особливо, що всіх дивувало, був весь у плямах. Що там робили з ним, — не сказав нікому. Але по ньому було видно, що крім найпрецизніших тортур він просидів у клопівнику, а по-нашому в коробці з блощицями.

Виходячи з пивної, Каляник сказав мені:

— Звичайно, ти не чув цього, що я оповідав тобі.

— Ні, — сказав я серйозно. — Я не чув нічого.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Одного разу в будинку літератури на Каплунівській 4 я вечеряв з Борзенком. Він швидко їв, і я помітив, що він кудись поспішає. Я спитав у нього, — куди?

— До Гуровича.

— До Гуровича? А хто це?

— Куліш, — відповів він. — Микола Куліш.

— Так сказав би відразу. А то — до Гуровича.

— Так його всі називають і з цим він звикся.

Я знав з Кулішевих п'єс і преси про Куліша дуже багато. Це був найталановитіший і навидатніший драматург не тільки в Україні, а й в усій російсько-советській імперії. Його п'єси ставили в харківському *Березолі* й у московському *Камерному театрі*. В *Березолі* — *Народного Малахія, Мину Мазайла й Маклену Грасу*. В *Камерному театрі* — *Патетизну сонату*. Але я нічого не знав про нього як людину.

— Який він? Як виглядає, — спитав я в Борзенка.

— Як виглядає? Середнього віку з низько стриженими вусами, карими очима й дуже симпатичним обличчям. Він — геній. А глянеш на нього — мужичок і дуже скромний і, навіть, соромливий. Ти ніколи не сказав би, що він пише геніяльні речі.

— Не спокушай мене.

— Я не спокушаю. Якщо хочеш, іди зо мною й реконаєшся в цьому.

— А він прийме мене?

— Прийме? Звичайно прийме! Він любить літературну молодь, захоплюється нею. Просто таки обожує її. Ти відчуєш це з першого погляду, з першого слова.

Ми повечеряли й вийшли з будинку. На вулиці було темно, як у льоху за зачиненими дверима. В Советах недостача була в усьому й разом з цим в освітленні міста. В місті світили за чергою в дільницях. Тобто, коли в одній світилося (звичайно, дуже скупю), то в другій було темно. Потім у другій з'являлося світло, а в першій темніло. Тому в темній частині міста на мирного перехожого могли напасти вуркагани (бездомні злодії й розбійники) й побити й ограбувати його. Але ще гірше було, коли на перехожого нападали голодні селяни. Ці люди, доведені голодом до божевілля, могли „обчистити” перехожого й загризти його. І навіть — було й таке, — відтягнути його в якийсь пустир, роздерти там і з'їсти. То-

му Борзенко й я, озброївшись каменюками, йшли щільно, прислухаючись до кожного тріскоту й шереху.

Нарешті ми вийшли на Сумську. Ця головна вулиця була трохи освітлена й нам стало веселіше на ній.

— Уже й недалеко до *Слова*, — сказав Борзенко.

— У ньому живуть лише письменники?

— Так, але тільки миром помазані. Але я не заздрю їм.

— Не заздриш?

— Ні.

— Чому?

— Поживеш — узнаєш, — відповів він, тодішньою крилатою езопівською фразою, оглядаючись довкола себе.

— І не заздриш Кулішеві?

— Не заздрю. Чи ж ти не читав рецензії на його п'єси, а особливо на *Маклену Грасу*, що йде тепер у *Березолі*? Почитай Коряка, Щупака, Смолича, Коваленка, Микитенка й ти узнаєш... усе узнаєш.

— Б'ють?

— Почитай...

Далі ми йшли мовчки. Незабаром зайшли до будинку *Слова* й Борзенко, натиснувши на гудзика, подзвонив до Кулішевої квартири. Двері відчинив сам Куліш.

— Добрий вечір! — сказав він випередивши наше привітання. — Просимо до господи.

Я глянув на нього. Він був кремезний козарлюга з засмаглим широким сільським обличчям з низько підстриженими метеликоподібними вусиками. Дивився на нас привітним і надзвичайно гостинним поглядом, який можна зустріти тільки в українських селах.

Ми ввійшли в його робітню кімнату. Він сказав нам сісти на стільці й сам сів на третьому напроти нас.

— Дуже добре, що ви завітали, — сказав він, оглядаючи нас, а особливо мене. — З Сергієм ми знайомі. Навіть приятелі. А вас, — сказав він до мене, — я й не знаю. Може якось випустив з зору, — я дуже рідко виходжу з хати.

— Ви не могли його бачити, — сказав Борзенко. — Він жив у Ленінграді й оце недавно причвалав до нас. Надійний наш поет.

Мені стало якось ніяково.

— Надійний? — сказав я невдоволено. — Я зовсім ще не поет... Я тільки починаю.

— Але, видно, маєте добрий початок. Я вірю Сергієві, — сказав Куліш. — Що ж там чувати в вашому Ленінграді? Чував я, що маєте там українську літературну організацію й, навіть, свій театр у Пасажі. — Дивлючись на мене своїми добрячими карими очима, він чекав моєї відповіді. Мені не хотілося розповідати йому й Борзенкові про український погром у Ленінграді. Я мало знав їх, але Куліш наполягав: — Розповідайте, це дуже цікаво знати, як працює ваша літературна організація, а особливо театр. І чи є в вас українські драматурги?

Я сумно дивився на нього.

— У нас усе було, а тепер нема нічого.

— Нема? Що ж це сталося?

— Пробачте мені, але краще буде, коли ви довідаєтеся про це від когось іншого.

— Від когось іншого? Розкажіть, — тут крім нас нема нікого.

— Гаразд. Я розкажу вам так, як є. Як ви довідалися б від кожного ленінградця.

— Я вірю вам.

— У Ленінграді ми мали все, а тепер — нічого, — повторив я. — Ні літературної організації, ні театру, ні студентського земляцтва, а головню, не маємо вже Будинку освіти ім. Петровського, де збиралися українці, де працювали всі наші гуртки й організації.

Обидва мовчки дивилися на мене.

— А люди? — спитав Куліш. — Ваші письменники, театральні? Де вони?

— Нема, — відповів я ледве чутно. — Тобто, багатьох з них нема...

— Ясно, — сказав Куліш похмуро. — Значить, ті що лишилися, — розбігаються.

— Можливо...

— Я думаю, що так. Тому ви й повернулися, так би мовити, додому. — Він похитав головою. — Добре, ми радо приймаємо вас. Заходьте, я познайомлю вас з Хвильовим, коли повернеться з сіл. Розкажете йому — він слухатиме вас з великою цікавістю...

Задумавшись, він якийсь час сидів з опущеною головою. Потім махнув рукою, як роблять люди, що вирішили не казати того, що хотіли сказати, і став розпитувати нас про наші найновіші твори й творчі задуми. Борзенко сказав, що він далі інтенсивно працює над своїм романом з виробничим тлом і виробничими людьми й колізіями. Я сказав, що працюю над цією темою в поезії. Куліш сумно дивився на нас.

— Все це гаразд, — почав він тихо, — але покищо все це тримайте в собі. На якийсь час, а потім побачите. Не поспішайте. Ви молоді... встигнете...

Коли ми вийшли з будинку, я спитав у Борзенка:

— Що Гурович мав на увазі, даючи нам таку пораду?

— Щоб нас не били, як б'ють його, — відповів Борзенко похмуро.

Мені все було ясно, і я більш не допитувався в нього.

Удома я довго не міг заснути. Передо мною весь час стояла Кулішева постать і чулися його привітні, ніжні, теплі слова. У них відчувався якийсь дивний спокій, і мені здавалося, це був стиснений і напружений спокій, який собою прикривав клекіт, що хотів вирватися зовні, але не міг.

Я, звичайно, був ознайомлений з Кулішевим життям-буттям, з його блискавичним літературним зростом і зенітом. Треба було лише десь сім чи вісім років, щоб з наймита, потім провінціального вчителя, а пізніше інспектора Народньої Освіти посісти одне з перших місць на Олімпі української мистецької літератури й своїми надзвичайними драматичними творами затулити драматичні твори

російських драматургів. Тобто „меншому братові” закрити своєю постаттю „старшого брата”. Цього москалі не прощали *нацменам*, звідси не могли ніяк простити Кулішеві.

Звичайно, коли б він був московським лакузою, як Микитенко, Кириленко й різні Коваленки, його б також не зносили б, але „тихо-мирно” тримали б до певного часу. Куліш же був справжнім сином України й говорив її вустами в *Народньому Малахіїві*, *Мині Мазайлі*, а особливо в *Патетичній сонаті*. Отож треба було щось з ним робити, а перед цим, звісно, зчинити навколо нього вбійний галас.

Ще далеко до мого приїзду в Харків вони зчинили цей галас над Кулішевим *Народним Малахієм*, потім над *Миною Мазайлом*, а пізніше гістеричний над *Патетичною сонатою*, де Куліш вустами своєї героїні Марини говорить про національне визволення України. Під час мого приїзду окупанти під проводом генсека КП(б)У поляка Косіора й його заступника москаля Постишева розправлялися з Кулішевою *Макленою Грасою*, що йшла на сцені в Березолі. У Харкові ширилася чутка, що ця Кулішева *лебедина пісня* не сьогодні-завтра зійде з сцени.

Над Кулішем нависла чорна хмара. І тепер, перебуваючи в своїй кімнаті, я зрозумів, чому Куліш радив Борзенкові й мені тримати літературні задуми в собі й не поспішати з ними . . .

Наприкінці лютого чи на початку березня 1933 року, під враженням страшних подій, що відбувалися в Україні, я писав черговий антиросійсько-советський вірш. Писав по одній строфі, вчив на пам'ять і папір зі строфою кидав у грубу в полум'я. Раптом я почув за дверима незнайомий жіночий голос, а по хвилині стукіт у двері. Я кинув недописану строфу в грубу, підійшов до дверей і відчинив їх. За дверима, всміхаючись, стояла моя господиня, а з нею якась молода жінка чи дівчина.

— Знайомтесь, — сказала господиня. — Це небіжчикова Гірнякова дружина. Я згадувала вам про неї.

Ми познайомилися. Це була гарна молодиця десь двадцяти семи років, середнього зросту, ставна, струнка з тендітним і трохи блідим обличчям. Я запросив її й господиню в кімнату.

— Сідайте, будь ласка, — сказав я до обох, бо мені не хотілося залишатися з гостею на одинці. Перш за все тому, що боявся, що не знайду з нею теми для розмови. Але господиня, сказавши, що готує вечерю, вийшла, лишивши нас у моїй кімнаті.

— Будь ласка, сідайте, — тепер я сказав уже до гості.

Вона скинула з себе зимове пальто, повісила його в знайомій шафі й сіла.

Деякий час ми сиділи мовчки.

— Ви давно живете тут? — спитала вона нарешті.

— Недавно. Незабаром буде місяць.

— Я тут жила... чи пак — ми тут жили з чоловіком.

— Господиня казала мені.

— Ну й мій чоловік...

— Я дуже жалію, що так сталося з ним.

Вона сумно дивилася на мене.

— Мусіло так статися, — сказала вона тихо, ніби з наміром, щоб крім мене не почув ніхто її.

— Чому? — спитав я аби спитати, бо знав, чому він наклав на себе руки.

— Чому? Бо поставив вище смерти почуття власної гідності. Він не хотів, щоб якийсь озвірілий дикун бабрався в ньому. Ви ж чули про зникнення кількох співробітників з *Західної України*.

— Чув.

— Їх нема й не буде. Бобинський, Гаско, Крушельницькі ще ходять, але взавтра чи післязавтра й їх не буде. Також доберуться до Курбаса, Йосипа Гірняка й навіть до Ірчана. Побачите...

— До Курбаса, що ставить Кулішеву *Маклену Грасу* й Гірняка, що виконує в ній головну роль?

— Вони на черзі, — прошепотіла вона рішуче. — Згадаєте мене.

— Також Ірчан? Та ж його *Плаздарм* розрекламували на всю Україну.

— Його схоплять, як і інших. Ви спитаєте, за що? За те, що дехто з них жив під Польщею. А всі разом мають там рідних і листуються з ними. Значить, польські шпигуни. Контрреволюціонери. Значить, треба їх прибрати... Мій чоловік все своє життя воював з поляками за визволення Західньої України й тут пришили йому польського шпигуна. І приїхали за ним, але взяли мертвого. — Вона скорбно дивилася на мене, і з її очей котилися сльози. — Тепер я лишилася сама...

— Я дуже жалію.

— Сама й без праці.

— Без праці?

— Мене звільнили, як дружину „ворога народу”. Тепер де б я не показалася, — відганяють мене, як якийсь непотреб. — Я співчутливо дивився на неї, а вона, плачучи, вела далі: — В такому становищі опинилася я, і тут я ніколи не вийду з нього. Тому я мушу йти звідси.

— Куди?

— В Київ. Спробую в ньому. Житиму там під дівочим прізвиськом... і може одружуся, щоб заховатися за чоловіком. Це врятує мене. Інакше — я пропала. Влада не простить мені ніколи, що я жила з „ворогом народу”. — Вона поволі встала, одягнула пальто й, відходячи, сказала: — Не відкривайте душі нікому. Бережіться. Раджу вам від щирого серця!

— Дякую, — відповів я.

— Може колись побачимось.

— Я думаю.

— То до побачення.

— До побачення, — відповів я.

Вона вийшла в кухню до господині, а я знову лишився на самоті за зачиненими дверима. Деякий час я ходив по кімнаті, думаючи про долю цієї нещасної, але гордої жінки, яка почала асоціюватися в мені з долею України. Я сів біля груби й у моїй уяві почали снуватися про неї поетичні рядки...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Інколи після вечері в будинку літератури я засиджувався в бібліотеці. Бібліотека була численна й багата щодо вибору. Я зачитувався не тільки поезією, а й прозою, бо хотів колись спробувати щастя в ній.

— Читай твори західніх письменників, — якось сказав мені Борзенко. — В них ти навчишся писати чудові оповідання, а пізніше й романи.

— А в російських ні?

— Ні. Вони всі ночують в західній літературі. Отож бери з оригіналу, з першого джерела. Вчись у західніх письменників.

— Наприклад, у кого?

— Читай усіх і порівнюй. Ти швидко знайдеш того, хто буде тобі по душі. Приглядайся до характерів, фабул, колізій, оповіді й пробуй написати щось своє.

— О, так, пробуй! Це пройде довгий час, поки я спробую.

— Довгий час? Ти краще не відкладай до довгої шухляди.

Я здивовано глянув на нього.

— Чи ти забув, що радив нам Куліш?

— Куліш? Він мав рацію. Але ти мусиш надрукувати щось, щоб не попасти в підозру. Бо підозрівають не тільки тих, що багато пишуть, а й тих, що мовчать. Коли ж даси про себе знати, — тоді можеш на якийсь час замовкнути. Але пиши так, щоб не поранити, а то й убити свого сумління.

Я розумів його езопівську пораду. Він радив мені бути пильним, обачним і керуватися цим, щоб утриматися на поверхні. Я лише дивувався, що в такий небезпечний час, коли так легко можна було згубити голову, молоді люди не тільки єретично думали, а й ці єретичні думки висловлювали. Але висловлювали тільки очі в очі, без свідків. Я також розумів і це.

Після цієї розмови я почав брати в бібліотеці книжки й читати їх з олівцем у руці до пізньої ночі. Незабаром я ознайомився з творчістю французів: Флобера, Мопасана, Бальзака; італійця Піранделла; англійця Вайлда; американців По й О'Генрі й норвежця Гамсуна. Останнім я дуже захопився й занурився в його творчість з головою. Перш за все в його короткий щодо обсягу й широкий і глибокий щодо змісту роман під назвою його героїні *Вікторії*.

Цей роман був близький до нашої ментальності: романтичний, глибокочуттєвий, емоціональний. Мені подобалися в ньому люди — вони були живі. Читаючи, я заплющував очі й мені здавалося, що я бачу цих людей, що вони немов би ходять довкола мене. І оточення нагадувало мені наше, лісо-степове, яке Гамсун так уміло схоплював і подавав у живому вигляді. Ознайомившись таким чином з *Вікторією*, а потім ще з кількома його романами й їх технікою, я почав обдумувати зміст мого майбутнього оповідання.

Звичайно, це оповідання й інші, які з'являться з-під мого пера, мусять бути советськими. Інакше не може бути. Тим більше в час, коли наймікроскопічніша езоповщина викликала підозру й блюстителі сталінської лінії накидалися й гарчали на підозрілих, як скажені пси. Адже ж кожний літературний твір проходив через руки цензора чи цензорів, яких цинічно звали *Головлітом*. Після виходу книги з друку її смикали й чистили в усіх решетах придворні рецензенти. Отож писати треба було обережно, обдумуючи кожну фразу.

Але про що писати, — думав я. Про теперішнє життя в місті й селі? Цього я писати ніяк не міг. Коли б я написав так, як це було, геппеушники відразу схопили б і задушили б мене. А брехати й лицемірити, — мені не дозволяло сумління. То про що ж писати? Я вирішив писати про так звану громадянську війну, тобто — про боротьбу білих з червоними й навпаки. Тут я ніякого гріха не мав би, бо советчики називали білими чи білогвардійцями колчаківців, денікінців, врангелівців, а ук-

раїнців — петлюрівцями або гетьманцями. А усіх разом називали бандитами, а себе партизанами, червоногвардійцями й червоноармійцями. Тут не тільки я гріха не мав би, а було б у мене чисте сумління перед знищеним чекістами моїм дядьком Кабачієм — старшиною української армії, а також перед покищо ще живим дядьком Синельником — командиром бронепοїзда української армії.

Маючи ідею, я накреслив фабулу оповідання й узявся до праці. Писав ночами, і десь за тиждень воно було готове. Але, оглядаючись на задні колеса, я не поспішав давати його до друку. Перед тим я мусів дати комусь прочитати. Мої нові приятелі, в першу чергу, здається, Каляник і Борзенко, порадили мені звернутися з цим до Петра Панча або до Аркадія Любченка. Вони, одні з наймаститіших письменників, найбільш помагають літературній молоді. Я почав думати про зустріч з ними.

Незабаром я дізнався, що вони бувають зрідка в будинку літератури. Так само на Сумській ув Оргкомітеті. Але частіше їх можна зустріти в видавництві ЛіМ (Літератури й Мистецтва) на Сергієвському майдані. Мені також сказали, що Любченко нібито працює в ЛіМ-і редактором сектору художньої літератури. Видавництво ЛіМ було зовсім близько від мого місця праці, і я, не гаючись, пішов туди. Зійшовши Бурсацьким спуском, я незабаром опинився в будинку видавництва.

Це видавництво містилося на третьому поверсі. В коридорі було кілька старших і молодших людей, які стояли по два — по три й гуторили. Я догадався, що це письменники, і, стоячи під стіною, приглядався до них, чи бува когось не впізнаю з фотографій, що їх бачив у газетах і журналах. Але всі обличчя були мені незнайомі.

Поблизу голосно розмовляло двоє молодих людей, доводячи щось один-одному. Потім, попросившись, один з них подався униз по сходах, а другий усміхнувся й підійшов до мене.

— Здоровий будь! — привітався він шепеляючи. Він вимовляв букву „р” як м’яку „л”.

— Доброго здоров’я, — відповів я.

— Моє прізвище Степан Крижанівський.

— Знайоме прізвище.

— А як твоє?

Я сказав.

— Ти з Ленінграду?

— Так. А як ти знаєш?

— Читав твої вірші.

— І як?

— Непогано. Ти маєш добру ленінградську школу.

— Дуже мені приємно.

— Не зазнавайся, а вчись далі. Ти на когось чекаєш?

— На когось? Ні, бо нікого не знаю.

— Але хочеш знати.

— Хочу познайомитися з Петром Панчем і Аркадієм Любченком.

— З прозаїками? Ти ж пишеш поезії.

— Я також пробую прозу.

— Це добре. Панч якраз тепер у директора Тардова.

Вийде від нього й познайомишся. А з Любченком, — він хворий. — Крижанівський знову всміхнувся до мене й сказав: — Ми ще побачимося. А покищо лишайся здоровий.

Він подався сходами вниз, а я глянув на трохи віддалені вбік двері, за якими, з усього видно, працював головний редактор Григорій Епик, бо під тими дверми присутні згадували його ім’я. Незабаром ці двері відчинилися і з них вийшло двоє людей, а один якийсь зайшов до середини.

Цих, що вийшли з кабінету головного редактора, я відразу впізнав з облич і в мене від зворушення захопило дух. Я абсолютно був певен, що це були Микола Хвильовий і Остап Вишня. Я не зводив з них очей. Але щоб переконатися в своїй упевненості, я спитав у чоловіка в дубленому кожусі й у смушевій шапці, який виглядав на сільського заможного дядька (Це був Сергій Пилипенко, як я дізнався пізніше). Він ствердив, що це вони.

Тим часом, коли Хвильовий з Вишнею проходили повз мене в напрямку до сходів, я зосереджено дивився на Хвильового й не вірив своїм очам. Цей вимріяний у моїй уяві велетень був низького зросту, худорлявий у старенькому потертому пальті й такій же кепці. З-під пом'ятого козирка уклечував чоло жмутик темного волосся.

Я дивився на нього й з подиву, здавалося мені, знизував плечима. То оце той Хвильовий, який у своїх молодечих, але надзвичайно талановитих етюдах — *Сентиментальній історії* й *Арабесках* з такою глибокою силою висловив свою любов до Голубої Савої — України, чим так сильно схвилював українські молодечі серця?! То оце той Хвильовий, який у *Санаторійній зоні*, а пізніше в ще міцнішій сатирі *Іван Іванович* на всю широчінь показав шкурництво, холуйство й гниль московської комуністичної партії, а особливо її верхівки в Україні?! То оце той Хвильовий, який у *Вальдинепах заявив*, що комуністична партія перетворилася на звичайного собі „собрателя землі руської”, що „Єдина недеілімая” змінила тільки свою форму?! То оце той Хвильовий, який у своєму памфлеті *Україна чи Малоросія* назвав сучасну йому Москву центром всесоюзного міщанства (тобто — людського егоїзму й самозадоволення) й кинув заклик рівнятися нашим культуртрегерам на психологічну Європу?! При тому заявивши, що саме з України прийде нова культура й мистецтво?! То оце, нарешті, той Хвильовий, на якого, як скажені пси, накинулися вороги споконвічного суспільного й культурно-мистецького розвитку в Україні на чолі з всесоюзним комуністичним царем Сталіним (у квітні 1926 року в листі до своїх партійних холоїв ув Україні) й Лазарем Кагановичем — комуністичним царем в Україні (в своєму виступі на X з'їзді КП(б)У (Комуністичної партії (большевиків) України). Потім Улас Чубар — голова тодішнього совнаркому України (в *Комуністі*) й Андрій Хвиля — лицар запродавства, як тоді називали його, а за ними менші й менші, по-блатному — мелюзга, свої й чужі.

Згадуючи все це, я дивився на Хвильового, фізично непоказного, але з серцем і духом Прометей, аж поки він не зник на повороті на другому поверсі. Відтворюючи його в моїй уяві, я бажав лише одного: вдячно глянути йому в очі й мовчки стиснути йому руку. Звичайно, я певен був, що здійснию це при першій нагоді.

У полоні цих думок я стояв ніби в сні, і мене з нього розбудив знайомий голос. Я стрепенувся й побачив перед собою Борзенка.

— Що з тобою, що ти не обзиваєшся? — спитав він у мене.

— І ти не обзивався б, — відповів я.

— Щось сталося?

— Я бачив Хвильового, — сказав я захоплено. — Ти розумієш — живого. Він тількищо отут пройшов з Остапом Вишнею. Жаль, що ти запізнився. Коли б прийшов скоріше, то познайомив би мене з ним.

— З Хвильовим?

— Так!

Борзенко підійшов ближче до мене.

— Тепер йому не до знайомлень, — сказав він майже на вухо мені. — Кілька днів тому він повернувся з сіл — блідий, похмурий, мовчазний і не виходить нікуди. День і ніч, кажуть сусіди, ходить по кімнаті. Мав, мабуть, невідкладну справу в видавництві. Полагодив та й швидше додому. Знову замкнеться й ходитиме по кімнаті.

— А що з ним? — прикинувся я незнайком, щоб витягнути в Борзенка язика.

— Не питай про це. Сам побачиш.

— Коли?

— Як розвидниться в його очах і в його хаті.

— Розвидниться? Коли?

— Колись... а може й ніколи.

В цю хвилину в Тардовому кабіненті відчинилися двері й з них вийшов письменник, якого я відразу впізнав з обличчя. Це був Петро Панч. Він ішов у наш бік.

— Сергію, — прошепотів я до Борзенка. — Познайом мене з Панчем.

— З Панчем? Звичайно.

Ми пішли йому на зустріч. Борзенко привітався з ним і сказав:

— Мій приятель з Ленінграду хоче познайомитися з вами. Дуже хоче.

— З приємністю, — відповів Панч увічливо. — Скажете мені, як вас звати?

Я сказав.

— Головка? То ми тепер матимемо аж два Головки. Прекрасно!

— Не знаю. Я хочу друкувати мої твори під псевдонімом.

— Я цього не робив би.

Тим часом я оглядав його з ніг до голови. Він був трохи вище середнього зросту, широкоплечий, ставний, прямий і виструнчений, як подобало колишньому артилерійському старшині (це було відомо мені з його біографії). Обличчя в нього було смагляве з орлиним носом чи з горбинкою, як це часто в нас говорилося. Його пишна шевелюра злегка почала вкриватися інієм, особливо на скронях.

— Як же вам жилося в Ленінграді? — спитав він з батьківською теплотою.

— Як жилося? — відповів я. — Непогано. Але, як кажуть, у гостях добре, а вдома краще. Тому я приїхав додому.

Він привітно всміхнувся.

— Заходьте, будь ласточка, колинебудь до мене й розкажете мені, як у вас там було.

— Дякую, Петре Йосиповичу.

— Заходьте обидва, — сказав він до мене й Борзенка. — Я буду радий таким гостям.

Коли Панч сходив униз сходами, і я не відривав погляду від нього, Борзенко сказав мені побути тут з хвилину, поки він полагодить якусь там справу з Епіком.

Я в знак згоди махнув йому головою, дивлючись далі на Панча. У цей час я почув позаду себе чоловічий голос:

— На кого ви так дивитесь?

— На Петра Панча, — відповів я й обернувся.

Напроти мене стояв високий, молодий незнайомець, привітно дивлячись на мене.

— Так пильно? — спигав він.

— Я вперше його бачу.

— Вперше? А звідки ви?

— З Ленінграду.

— З Ленінграду? Чи можу я знати ваше прізвище?

— А чому ж ні? — Я сказав йому. — А як звати вас?

— Дмитро Нитченко.

— Ви працюєте в ЛіМ-і?

— Так. Працюю секретарем по рухові рукописів.

— Чудово!

— Готуєте щось до друку?

— Збірку поезій. Але не зараз, над нею треба ще попрацювати. Хто в вас редактор поезії?

— Первомайський... але в справі поезії краще зверніться до Тичини, або до когось іншого. — Сказавши це, він глянув у боки: — як же там у вашому Ленінграді?

— Погано, — сказав я й також глянув у боки.

— Говоріть відверто, тут нема нікого.

Мені з першого погляду подобався він і його щирість, а тому я з повним довір'ям розповів йому про український погром у Ленінграді. Коли я закінчив мою розповідь, він скорбно похитав головою і з болем сказав:

— Це саме відбувається й тут. — У цю хвилину з Епікових дверей вийшов Борзенко, і Нитченко сказав мені: — Тримайтеся...

Ми розійшлися, як давні знайомі.

Одного дня, вполювавши на Харківському паротягобудівному заводі матеріяли для радіопередачі, я поспішав до редакції. При вході на Майдан Тевелева я помітив гепеушників в малинових кашкетах, міліціонерів у дуб-

лених козушках і партійних вельмож в дорогих пальтах з соболєвими й каракулевими комірями. Ці новітні робовласники нікого не пропускали на Майдан Тевелева. До кожного, хто хотів вийти на майдан, вони кричали:

— Вертайся назад! Вертайся, тобі сказано!

І перелякані перехожі, не чекаючи чергового викрику, не йшли, а тікали. Тікали швидше від оцих виродків у людській подобі, як від якоїсь страшної зарази.

Я спитав кількох перехожих, що сталося, але вони нічого не сказали мені, лише розвели руками. Мені конче треба було написати й здати статтю для радіопередачі, — інакше я мав би велику неприємність. Тому я підійшов до найближчого гедеушника й, сказавши йому, хто я, де працюю, з чим поспішаю й попросив пропустити мене до редакції.

— Обертайся й ушивайся! — визвірився він до мене.

Я відчув, що це сказано не на жарг і швидше „вшився”. Перейшовши кількома завулками, я вийшов на Павлівську площу, а з неї вже легко дістався в редакцію Радіокомітету.

У редакції гуртками стояли мої редакційні колеги й майже пошепки гомоніли. Я підійшов до найближчого гурту.

— Слухайте, що сталося на Майдані Тевелева, що нікого туди не пропускали?

— Нічого, — відповів редактор Грищенко. — Не пропускали, бо з Вуцвику Майданом Тевелева й Сумською проїжджав мосьє Еррію — голова французького уряду. Йому треба було створити безпеку до Площі Держинського. Як ти проліз крізь обставлену лінію?

— Ніяк. Повернувся назад і вийшов чорним ходом на Павлівську.

— Не побачивши Ерріа?

— Ні.

— Ти прозівав велику нагоду. Коли б побачив, то вшкварив би щось і мав би досить добрі фіті-міті.¹

¹ Гроші.

Безперечно, Едуард Ерріо (Herriot) був відомий мені, і я трохи знав про нього. Він радикал-соціаліст, був один з найвпливовіших і найпопулярніших політичних діячів у двадцятих і на початку тридцятих років у Франції. Він очолював французький уряд у 1924-1925 роках, а потім знову в 1932 році. Був загально відомий і з ним рахувалися політичні діячі в усьому світі.

Ото ж цей Ерріо, як я довідався другого дня, виїхав несподівано з Москви до Харкова, щоб побувати в Вуцвику в Петровського (голови Вуцвику) й Чубаря (голови ради народних комісарів), а потім через Майдан Тевелева й Сумську дістатися в ЦК КП(б)У² до Косіора (генерального секретаря) й Постишева (заступника генерального секретаря). В хвилини виїзду Ерріа з Москви Кремль повідомив про це советський уряд України, і нежданий і негаданий приїзд Ерріа в найстрашніший час в історії України викликав великий переполох. Партійні й урядові Сталінові опричники цілий день засідали в ЦК КП(б)У в Косіора, розробляючи пляни, яким чином приховати апокаліптичну дійсність в Україні від Ерріового ока. В кінці дня пляни були готові й того ж таки вечора вони почали здійснюватися десь за кілька годин перед приїздом непрошеного гостя.

Перш за все частина спеціальних військ ГеПєУ очистила головну залізничну станцію від пасажирів, між якими переважали голодні селяни й селянки, а з ними підлітки й діти, і ввели в станційну залю заздалегідь підготовлених „пасажирів” у гарному одязі і взутті. Крізь цю добірну юрбу спеціальних пасажирів члени уряду й генерушники ввели Ерріа станційною залею, а потім автом доставили темними вулицями до Асторії — найкомфортабельнішого готелю в Харкові. Ввечорі переодягнені генерушники офіціантами (чи кельнерами, як тут їх називають) подавали йому в готельному ресторані, а потім у його готельній квартирі печене й варене включно з па-

² Центральний комітет комуністичної партії (большевиків) України.

юсним (чорним) і кетовим (червоним) кав'яром і найдо-
бірнішими кавказькими й кримськими винами.

Другого дня вранці гепеушники, очистивши Майдан
Тевелева від звичайних перехожих й замінивши їх спеці-
яльними своїми, зняли вивіску з крамниці *Торгсін* (Тор-
говля с іностранцями) й на її місці прибили з назвою
Торгскол (Торговля с колхозніками). Потім, десь після
сніданку, о 10 годині, в цю крамницю ввели достойного
французького гостя. Ви можете собі уявити, яке враження
зробила ця крамниця на Ерріа та ще тоді, коли йому
сказали (а в цьому ви можете бути певні), що вона, об-
слуговує колхозників, як і чимало інших подібних крам-
ниць у місті. Ви також можете собі уявити, як він, у зв'яз-
ку з „баченим”, зареагував на вістки журналістів про
страшний голод в Україні...

У кожному разі, як говорили мені молоді письмен-
ники, Ерріо придбав собі на пам'ятку пару „колхозних”
сувенірів, кілька пачок найдорожчих советських сигарет
„Тройка” й кілька бляшанок чорного й червоного ка-
в'яру...

Після „колхозної” крамниці, перевтіленої з *Торгсін*у,
показали йому „советський рай” в ідальні Вуцвику. Звід-
ти провезли його прочищеною й перевтіленою Сумською
до палацу КП(б)У й у ньому „гостили” покірного фран-
цузького гостя до пізньої ночі. Що говорилося під час
цієї соціалістичної гостини — ніхто не знав. Аж десь за
тиждень поширилася вістка, що після повернення до
Франції Ерріо сказав журналістам, що він на власні очі
бачив величезні досягнення й здобутки в Советському
Союзі, а особливо в Советській Україні.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Цього, 1933 року була рання й тепла весна. Вона
відразу накинулась на зиму, розгопила сніг, напоїла во-
дою землю й почала зеленою заполоччю вишивати по-

двір'я, двори, обсажені деревами вулиці. Попередніми роками в перші весняні дні люди після праці збиралися на вулицях, захоплено говорили, сміялися й своїми веселими голосами наповнювали місто. Цієї весни ніби тікали одні від одних, або проходили, не дивлячись один одному в очі, і попереду й позаду них стояла якась неприродно напружена тиша.

Одна небувала річ звернула мою увагу на себе — це відсутність серед міських мешканців людей із сіл — голодних колгоспників, яких так багато було зимою. Що сталося? Це була для мене велика загадка, яка межувала з містерією. Я пробував питати моїх найближчих друзів, але вони відповідали мені мовчанкою. Я розумів чому, — кожен боявся за випущене з уст правдиве слово, за яке гепеушники хапали, не дивлячись на ім'я, становище й, навіть, партійну приналежність. Тому я перестав їх про це питати. Але відсутність голодних селян у місті не давала мені спокою. Моя господиня недавно була в селі, і я вирішив довідатися про це в неї. Якось увечорі, коли вона сама була в кухні, я спитав у неї:

— Скажіть, будь ласка, де ділися селяни з міста?

Вона якусь мить дивилася на мене докірливо й потім тихо спитала:

— Хіба ви не знаєте?

— Не знаю. Коли б я знав, то не питав би.

Вона скорботно похитала головою.

— Ті, що дісталися до міста, вже вимерли, а решта людей вмирає в селах.

— Вмирає в селах?

— У селах, бо їх не випускають з сіл.

— І ніякого їм рятунку?

— Ніякого. Ви ж знаєте, — смертна кара тому, хто дасть селянинові їсти.

— Знаю.

— А я більш, як знаю, — закінчила вона й заридала.

— Моя одна-однісенька сестра й її вся родина вимерла... я ніяк не могла допомогти їй.

У мене з очей бризнули сльози, і я в тяжкій розпучі пішов до своєї кімнати.

Незабаром після цього в радіокомітеті скликали всіх працівників на нараду. Нарада відбулася на радіостанції в православному соборі між поваленими, поламаними й потоптаними іконами, хрестами й хоругвами.

На нараді говорив секретар радіомовного партійного комітету про гостру клясову боротьбу в селах, про хліб, що його куркулі й підкуркульники позакопували в землю, щоб не дати державі, і цим викликали в селах нестачу хліба для харчування. Тому колгоспники знеможені й кволі і їм треба допомогти вивершити посівну кампанію.

— Наша комуністична партія, — продовжував він, — під мудрим керівництвом її вождя й батька советського народу Сталіна вирішила допомогти селам — послати наймолодших і найнадійніших чоловіків і жінок в села на допомогу колгоспникам. Усі люди з міста ідуть добровільно, — ви знаєте це. Ось список наших працівників, які зголошилися до цієї відповідальної справи.

Він зачитав його. До цього списку ввійшло понад половину працівників радіокомітету й радіостанції. До нього також попав я. Мене призначили до недалекого села Новопавлівки Красноградського (колишнього Константиноградського) району. Ввечорі я спакувався й другого дня вранці з „командировкою”¹ в кишені виїхав поїздом до Краснограду.

Цього ж дня я вже ходив у цьому містечку, шукаючи чогось попоїсти, бо ж у станційних буфетах не було нічого. Навіть не було продавців за прилавками. Колись на пристанційних майданах жінки продавали пасажирам піріжки, варені яйця, сметану тощо, але тепер ці майдани були безлюдні.

На головній красноградській вулиці також було по-рожно: де-не-де з'являлися люди, переважно жінки, і від-

¹ Відрядженням.

разу зникали за рогами будинків. На цій головній вулиці я не знайшов жодної їдальні й вирішив зайти до райвиконкому² й дізнатись в ньому, де я можу щось перекусити, а також як дістатися мені до Новопавлівки.

Ідучи далі, я побачив між двома будинками якусь літню жінку й спитав у неї, як потрапити мені до райвиконкому. Вона — худа й висохла, гнівно глянула на мене, різко обернулася й зникла. Я зрозумів її. Вона взяла мене за партійця чи гепеушника (я був у міській цивільній одежі), яких, як я перед виїздом довідався від моєї господині, селяни ненавиділи й уникали гірше, як скажених собак.

Незадовго після жінки на вулиці з'явився вельосипедист (чи роверист, як тут називають). Він був у військовій уніформі й просто мчав до мене. Я спинив його, сказавши йому, хто я й що я, і спитав у нього, де можу пообідати. Це був один з районних комсомольських вождів.

— У райвиконкомівській закритій їдальні або в спеціальній для членів партії й співпрацівників ГЕПЕУ, — відповів він мені по-московському. — Але тобі дадуть підрубати в райвиконкомівській, а тому йди туди.

Він показав мені, як іти до райвиконкому, — з його слів це було зовсім недалеко.

— Мене відряджено до Новопавлівки, — сказав я. — Як дістатися до неї?

— Ногами, — відповів він регочучи. — Але щоб не трапилося чогось з тобою в дорозі, — візьми міцну палицю. Також не завадить узяти каменюку.

Я знав без його пояснень, що могло в цей голодний час статися з самотньою людиною в полі, тому й не розпитував його.

Пообідавши сяк-так у райвиконкомівській їдальні якоюсь баландою й шніцелом, у якому було вдсятеро більше картоплі як м'яса, я почав лагодитися в подо-

² Районового виконавчого комітету.

рож у Новопавлівку. Перш за все я знайшов коло Райвиконкому міцну берестову гирлигу метрів півтора й важкий шматок ржавого заліза. Гирлигу взяв у руку, а шматок заліза кинув у валізу. У такому вигляді вирушив до Новопавлівки, до якої було п'ятнадцять кілометрів.

Деякий час я йшов містечком. Фактично це було не містечко, а велике село з кількома містечковими вулицями в середині, на яких містилися офіційні й торговельні будинки. І все це звалося районним центром. Він був невеличким островом в сільському морі, як це здебільшого бувало в Україні.

Незабаром я вийшов у поле й ішов, і йшов порослою травою дорогою в тихому, порожньому й безлюдному просторі. Час від часу я натикався на людські роздерті й порвані кістяки, на яких степове гайвороння доїдало людське м'ясо. Інші ворони гнівно крикали надо мною, з нетерпеливістю чекаючи, коли я вже впаду й сядуть вони на мене.

Бачучи все це, мені ставало моторошно й холодно, ніби в мені згущувалася й застигала кров і від цього, здавалося мені, тяжко було піднімати ноги. Але я йшов і, скільки мав сили, намагався йти швидше, щоб якнайскорше вилізти з цього цвинтарища й дістатися до села.

Десь під вечір я вже входив у Новопавлівку. Це було мальовниче село, але на вулиці, в садибах і поміж хатами не було жодної людини. Навіть не ревли корови, не мекали вівці, не сокотіли кури й не гавкали собаки. Пройшовши ще трохи, я раптом побачив за десять чи п'ятнадцять кроків чоловіка, що сидів на камені. Підійшовши до нього, я почав оглядати його. Він був у полатаній свитині й старій обшарпаній смушевій шапці. У нього було зсохле, порепане й поросле мохом обличчя, з якого ледь-ледь виднілися сині глибоко запалі очі. Ніс у нього був вузький, довгий і загострений, як шпичка. Вуха — тоненькі, як папірці, й нібито наскрізь прозорі. Я ще не бачив такої, вимученої голодом, людини. Він дивився на мене своїми синіми очима з докором і саркастичним усміхом.

— Бачите, до чого довела мене Марксова комуна, — промовив він до мене голосом з гудінням, який ніби виходив з могили.

— Бачу, — відповів я, не зводячи з нього очей. Потім сказав, що перше попало мені на уста, щоб не мовчати: — Що ж ви тут робите?

— Спочиваю, — відповів він. — Оце йшов і йшов та й сів спочити.

— А куди ви йдете?

— На цвинтар.

— На цвинтар?

— Еге ж.

— Чого на цвинтар?

— Умерти там, щоб там і закопали. Бо тут, у селі, ворони розтягнуть і по страшному суді не встану.

— Жартуете...

— Жартую? Ви ж ішли полем — бачили? Тепер тут пройдемося й поглянемо, що Марксова комуна наробила. Не вірите?

Я мовчав.

— Кажу вам, бо ви свій чоловік, нашою мовою говорите. І очі в вас наші — людські й людяні. Тому й кажу вам. А зайдам не сказав би, бо не лише гидюся їх, а й гидюся говорити з ними. Подивитесь, що зробили вони.

— Хто?

— Зайди. Хіба ви не знаєте цього? Вони змовилися це зробити з нами — виморити нас голодом. Це кожному було ясно, хто вмер і хто вмирає. Якщо ти не знав цього, то тепер знатимеш. А я вже піду, щоб завчасно дійти до цвинтаря, бо в темряві не втраплю.

Він з надмірним зусиллям підвівся і з саркастичною усмішкою дуже поволі пішов до цвинтаря.

Якусь хвилину я дивився на цього гордого й одчайдушного козака, потім з тяжким подихом обернувся й подався далі вулицею.

У селі стояла напружена тиша, як це буває лише на цвинтарі: не чути гавкання собак, реву корів, іржання коней, а особливо не чути людських голосів. Усе це ви-кликало в мене дуже неприємне почуття. Я ніколи в цьо-му селі не був, нікого в ньому не знав, тому йшов з од-нією ціллю — потрапити до сільради³ й дізнатися від її го-лови чи голови колгоспу, що мені робити. Але на ву-лиці не було нікого, і я йшов навмання.

Пройшовши ще трохи, я вирішив запитати в якійсь хаті. Це була досить практична думка. Я відразу підій-шов до однієї хати й постукав у двері. З хати ніхто не обзивався.

— Чи є хто в хаті! — крикнув я на весь голос.

Тиша.

Я натиснув на клямку й двері відчинилися. Ввійшов-ши в сіни, я ще раз крикнув, чи є хто в хаті. Але й з ха-ти ніхто не обзивався.

У сінях я стояв поміж двома дверима — одні ліворуч, а другі праворуч від мене. Ліві двері були забиті ряд-ниною з набитою між нею і дверми соломою, як це зи-мою роблять бідні селяни, щоб затримати в хаті тепло. Це викликало в мене підозру, бож уже була весна й на-дворі було тепло.

Я рвучко відчинив ці двері й мене обхопив жах, від якого в мене запаморочилося в голові. Я побачив на глиня-ній долівці троє нерухомих дітей, які, мабуть, лазили по долівці, просили в тата й мами хліба, і так попухли з го-лоду й померли. На ліжку лежав мертвий чоловік — їх-ній тато, біля ліжка на долівці сиділа мертва жінка — їх-ня мати — з протягненими руками до дітей. На лежанці, спершись об стіну, сидів мертвий дід, а з запічку роз-плющеними очима гнівно дивилася мертва баба. Я ди-вився на всіх них і в моїх жилах ніби холонула кров, а на голові ворушилося волосся. Я, показалося мені, з криком вибіг з хати, з гуком зачинивши двері.

³ Сільської ради.

Кілька хвилин я стояв на подвір'ї. Потім раптом побіг до сусідньої хати й став викликати з неї. Але в хаті було тихо. Я був певен, що в ній було те саме, як у першій, і я швидше вийшов з подвір'я на вулицю. Став на ній і стояв з таким почуттям, яке охоплює самотню людину на цвинтарі. В цю мить з-за повороту вибігла на вулицю вантажна, закрита брезентом, машина, під'їхала до мене й зупинилась. У ній було двоє людей — шофер і гепоушник у повній уніформі.

— Звідки ти й куди йдеш? — спитав у мене гепоушник.

— З Харкова. Іду до сільради.

— Відряджений на посівну?

— Так.

— Знаєш, де сільрада?

— Ні.

Він показав мені й грізним голосом сказав:

— Поганяй. Я незабаром там буду. Чекай на мене мовчки.

Незадовго після цієї зустрічі я ввійшов у сільраду. Вона містилася в невеликій брудній кімнаті в старому будинку. У ній стояв стіл, кілька стільців навколо нього, з одного боку шафа, а з другого, під стіною, лава. В цій кімнаті було кілька молодих і літніх чоловіків й одна-однісінька молода жінка чи дівчина.

Я сказав, хто я й звідки, назвав своє прізвище й почав знайомитися з присутніми. Знайомлючись зо мною, всі називали свої прізвища й казали хто й звідки вони. Між ними був голова сільради, голова колгоспу — обидва комуністи,⁴ секретар сільради, секретар партійного осередку, секретар комсомольського⁵ осередку, два сільські активісти — також комуністи, два красноградські міліціонери, інженер з Харківського паротягобудівного заводу й студентка з Харківського медичного інституту.

⁴ Так називали членів комуністичної партії.

⁵ Комсомол — комуністичний союз молоді.

Уже вечоріло. В кімнаті темнішало, але ще було видно, і я почав приглядатися до цих людей. Перш за все, що відразу кинулося мені в вічі, — їхні незвичайні обличчя. Вони були змучені, бліді, безкровні з чорними басаманами під очима, як це буває з перемученими, перевтомленими людьми з недоспаними ночами. Вони всі мовчали, дивлючись скося один на одного, щоб хтось нарешті розкрив рота, але ніхто не обзивався. Я також сидів між ними мовчки.

Уже добре почало темніти, і низькорослий з вузькими плечима секретар партійного осередку запалив невеличку газову⁶ лампу.

Усі мовчали далі, тупо дивлючись на двері. Ще пройшло кілька хвилин і двері раптом відчинились. На порозі стояв знайомий мені з авта гедеушник, презирливо оглядаючи присутніх жорстокими очима.

— Чи готові наряди? — спитав він у секретаря партійного осередку.

— Так точно, — відказав сільський вождь, витягнувшись.

— Чи все ти проковтнув?

— Так точно.

— Рухайся! Я від'їжджаю в інші села, — побачимося взавтра.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ

В кімнаті якусь мить панувала мертва тиша. Мені здавалося, що в ній я не чув людського подиху. Всі напружено дивилися на сільського партійного вождя, чекаючи „наряду” — по нашому спрямування на роботу. І партійний вождь вийняв з кишені шматочки зім'ятих й зайлених папірців і, дивлючись на них, сказав, що цієї ночі продовжуватимуть незакінчену роботу п'ять бригад, по дві особи в кожній. П'ять бригад стягатимуть

⁶ Керосинову.

трупи мертвих з призначених їм хат на вулицю й складатимуть їх на купу. Шоста бригада з міліціонерів підбиратиме трупи на вантажне авто й відвозитиме їх за село в балку. Там скидатиме їх у заздалегідь викопану яму. Він подав „наряди” кожному бригадирові й закінчив тихо, але загрозливо:

— Цієї ночі ми мусимо роботу закінчити. Запам'ятайте це. Крапка. Рухайтесь!

Мені випало бути в одній бригаді з студенткою й іти з нею на „роботу” в близеньке сільце Кобзівку, що входило до Новопавлівської сільради. Я, як бригадир, узяв числа визначених хат у Кобзівці (коло кожної хати з вимерлими людьми були забиті колики з числами), і ми вийшли з сільради й подалися в Кобзівку на „роботу”.

Небо було чисте, по ньому, здавалося мені, котився відрубаною головою місяць і навколо нього засмучені зорі ронили сльози. Надворі було зовсім видно, ніби це була не ніч, а надвечір'я з легкими прозорими сутінками.

Ми йшли мовчки. Я бачив її в профіль — її кругло-виде обличчя, маленький рівний ніс і пасьми русявого волосся, що спадали їй на ліве плече.

— Як тебе звати? — спитала вона в мене майже пошепки.

— Олекса, — відповів я. — А тебе... я знаю, як тебе звати — Людмила.

— Звідки ти знаєш?

— Звідки? Так називали тебе в сільраді? Забула?

— Забула... Забула все. Пустка в мене в голові. Мені часом здається тут, що в мене нема голови. — Вона весь час дивилася вниз. — Ти маєш щастя.

— Я?

— Ти. Я четверту ніч уже на цій „роботі”, а ти першу й останню.

Я коротко глянув на неї й не сказав нічого.

Незабаром ми ввійшли в Кобзівку й зупинилися коло хати з вісімкою на забитому коликові. Людмила перед порогом зупинилася й сказала:

— Усі інші витягали мертвих на вулицю за ноги. Я

не могла... моторошно робилося мені. Тому ми з інженером виносили або тягли в рядні. Це по-людському...

— Я так само думаю...

— Дякую, — сказала вона й уперше глянула мені в обличчя.

Ми ввійшли в хату. При місячному сьайві, якого було повно в хаті, дуже виразно вирисувались постаті мертвих. Двоє дітей на ліжку, а коло них задубілої матері на колінах коло ліжка й витягнутого батька на долівці. Глянувши на дітей, Людмила ніби задихнулася й з її грудей вирвалося ридання.

— Боже... Боже... Боже!... — вирвалися з неї обрубки слів. — Що ці діти винні? Я питаю тебе... Чи ти чуєш?

— Чую, — відповів я.

— Людоїди!... Звірі!... Дияволи!... — вилетіли з неї гнівні слова. — Що вони вчинили з нашими людьми? — Вона заскимлила, як на пожарищі, й раптом схопила мене за руку. — Ти не чув, що я сказала!

— Не чув, — відповів я.

— Ти чув, але не кажи нікому.

— Я не скажу.

— Якщо ти скажеш, то знаєш, що зо мною буде?

— Знаю. Я ніколи нікому про нікого не кажу.

— Я вірю тобі, — сказала вона й додала: — не знаю тебе, але вірю... — Вона пустила мою руку. — Стягни рядно з ліжка й починаймо.

Я стягнув з дітей рядно, простелив його на долівці коло мертвої матері й положив трупик хлопчика.

— Положи й другого, — сказала Людмила. — Вони маленькі — понесемо їх разом.

Я положив другого хлопчика. Їхні трупики вже почали розкладатися, тому ми склали протилежні кінці рядна до купи й таким чином, закривши їх, понесли через сіни й подвір'я на вулицю. Там, за поламаним тином, положили їх поруч і, дивлячись на них, мені здалося, що вони не мертві, а сонні й щохвилини можуть прокинутися й благувати в нас хліба. Мені стало нестерпно тяжко, і я від-

чув, як котяться в мене по обличчі сльози. В цю хвилину з Людмилиних грудей, знову як грім, вирвалося ридання й, як грім, затихло.

— Ходімо, ходімо! — сказав я до неї й потягнув її за руку на подвір'я, а потім у хату.

Ми якусь мить стояли на порозі. Потім я простелив рядно на долівці, і ми з тяжким зусиллям положили на нього мертвого батька. Це була тяжка й непосильна тяганина, поки ми витягли його на вулицю, а пізніше за ним і матір мертвих дітей. Тепер усі лежали рядом з вимученими обличчями, зверненими до місяця. Людмила прошепотіла, тяжко дихаючи:

— Уся сім'я... Крім нас і міліціонерів ніхто не побачить її такою.

— Міліціонери не дивляться...

— І не побачить Бог?

— Побачить, але не розкаже...

— Не розкаже?

— Ми розкажемо, — вилетіло з мене, і я допитливо глянув на неї.

— Я ніколи й нікому не скажу, що ми говорили.

— Я вірю.

Кілька хвилин ми мовчки дивилися в землю. Час біг. Ми мусіли виконати плян — „очистити” ще чотири хати. Я підвів голову й у місячному сяйві побачив вантажне авто. Незабаром воно зупинилося біля нас. З нього вийшли два міліціонери й мовчки почали кидати в середину мертвих, як дровиняки. Це видовище нагадало мені пекло, про яке я читав і про яке говорили мені люди. Я весь здригнувся й чимдуж подався на „роботу” до другої хати. Я не оглядався, але виразно чув, як поспішала за мною Людмила.

Не знаю, як довго ми працювали. Пригадую лише, коли ми опорожнили п'яту хату, на сході почало рожевіти. Поволі пробуджувався день. Але в садках було тихо, як буває після ненаситної руйнівної бурі...

Уранці всі бригади зійшлися в сільраді. Всі сиділи тихо, як сидять в суді обвинувачені, чекаючи кари. Сіль-

ський партійний вождь обвівши нас жорстокими очима, спитав у бригадирів, чи бригади виконали пляни. Пляни виконано, усі відповіли. Після цього сільський партійний вождь сказав, що всі ми можемо відпочити до дев'ятої години ранку.

— О дев'ятій годині, — закінчив він, — виконуватимем інший плян.

До дев'ятої було якихось дві з половиною години, і я вирішив відпочити в сільраді. Тому я вийшов у брудну обкурену й незаметену залю й ліг на лаві. Десь за пару хвилин з'явилася Людмила й сіла далеко в кутку. Незабаром увійшов інженер і простягнувся на лаві поблизу мене. Я весь час дививсь у стелю, безнастанно думаючи про нічну „роботу”. Ця думка не згасала, і я ніяк не міг заснути. Я почав перевертатися з боку на бік, потім ліг ницьма, стиснувши лаву обома руками.

— Ви пробуєте заснути, — сказав інженер стиха не словами, а якимись тяжкими й глухими складами. — Не заснете. Я вже четвертий день пробую — хоч на пів години заснути, але не можу, ніяк не можу. І не засну я тут, а вдома...

— Вдома? — Я обернув до нього голову.

— Вдома! — сказав він з притиском. — Таки сьогодні.

— Думаєте?

— Побачите. — Він розпростер руки й нагадав мені лежачого хреста.

Незадовго після цього нас покликали до кімнати голови сільради. У цій кімнаті всі були в зборі крім міліціонерів. Секретар партійного осередку сказав, щоб усі ми йшли до колгоспного двору снідати. Після сніданку сказав піти по дворах кликати до колгоспного двору тих, що лишилися в живих і можуть ходити. Там вони матимуть двічі на день їжу й таким чином влучаться в посівну кампанію. Слабосильні й кволі, що не можуть пересуватися, дістануть харчі вдома. Після цього харківські представники можуть їхати додому.

— Крапка! Рухайтесь до колгоспного двору, — закінчив сільський партійний вождь.

До колгоспного двору було недалеко, — за кілька хвилин ми були в ньому. У дворі в величезному котлі варили щось подібне на густу юшку чи кашу. Поки насипали цієї їжі в глиняні полив'яні миски, я оглядав колгоспний двір. Ув одному кутку в ньому побачив згромажений на купі сільсько-господарський реманент з кількома сівалками й жниварками. Все це було погниле й поржавлене й мало дуже сумний вигляд. У другому протилежному кутку, біля стайні, під наглядом конюха кілька сухоребрих коней і корів виривали зубами з землі бур'янини, які за ніч встигли ледве вилізти з землі. Я підійшов до цього конюха. Він трохи осунувся тілом, але більш-менш виглядав нормально.

— Чому не снідаєте, дядьку? — спитав я в нього.

— Я вдома снідаю, — відповів він, дивлячись на мене примруженими очима.

— Вдома?

— Авжеж. Я на державній пайці. — Він не зводив з мене примружених очей, як роблять ті, що хочуть від вас відчепитися. — Ви ж знаєте, що наша сільська власть уся була на державній пайці. Ми й вижили. І також вижили ті, що звідкілясь витягали мерзлі буряки й картоплю. Конешно, ви знаєте й це. І знаєте краще за мене.

Він обернувся й почав відгонити корову, що чухалася об поржавлену сівалку. Я подався до колгоспного котла, бо мій шлунок рететував від голоду.

Нам недовго довелося ходити по хатах і кликати до колгоспного двору на сніданок виголоднілих людей, що ще сяк-так могли рухатися. Звістка про готування їжі на колгоспному дворі відразу поширилося не тільки в Новопавлівці, а й у прилеглих до неї сільцях — Кобзівці, Варварівці, Володимирівці, Роздоллі, Садовій і Ясній поляні, — і ті люди, яким пощастило лишитися в живих, почали виповзати з своїх хат на вулицю. Голодні, кволі, виснажені поволі сунулися, згромаджуючись коло колгосп-

ного котла. Цим людям дали по місці рідкої каші, чи густої юшки, як голодні називали її. Після цього на кожного їдака,¹ який жив, а також який ще мав ознаки життя, дали на обід по пів фунта ячмінного чи кукурудзяного зерна. Обід з нього мусіли варити вдома. При тому голова колгоспу повідомив присутніх коло котла, щоб уввтра вранці всі з'явилися сюди на сніданок і після цього з бадьорими й веселими обличчями вийшли дружнім гуртом на соціалістичну посівну працю.

Під час перебування в хатах я довідався, що в сільці Кобзівці за п'ять місяців, тобто — від грудня 1932 до травня 1933 рр. населення зменшилося наполовину. Сорок відсотків людей згинули голодною смертю, а десять відсотків покинули сільце й пропали безвісті. Врятовані сказали, що біженці згинули на дорогах, залізничних станціях і в містах. Від врятованих я також довідався й про те, що більшість з них врятувалися мерзлою й гнилою картоплею й такими ж буряками, які восени завчасно сховали в стиртах соломи.

— Натурально, — сказав мені в одній хаті сивовусий дід Григорій. — Врятувалися всі советські головачі: партійні, комсомольські й комнезамські вожаки, голови сільради й колгоспу, а коло них і їх родини. Але їхні рядові члени, як, наприклад, комуністи, комсомольці, комнезамці, сільрадські десятники, колгоспні бригадири, ланкові, — оці червоні гайдуки — всі видохли з голоду. І добре, що видохли ці шкури, бож вони разом з районними й обласними зайдами ограбували селян до останнього зерна, крупинки й пилінки борошна.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Цього ж дня по полудні новопавлівський партійний вождь покликав мене до сільради. В сільраді крім нього чекали на мене інженер і Людмила.

¹ Так називали (і тепер називають) в колгоспах батьків і членів родин.

— Зачини за собою двері, — сказав він до мене.

Це здивувало мене, і я вдав, що не чув його.

— Двері? — спитав я.

— Сказано тобі — зачини! — Коли я зачинив і сів на лаві, він кинув на нас хижим поглядом і сказав: — Ви кінчили свою посівну кампанію й відходьте. Відходьте тихо й мовчки. В Краснограді вступіть до уповноваженого ГеПеУ. Він хоче особисто подякувати вам за посівну. Не-за-будь-те!

У знак згоди ми кивнули головами.

— Відходьте! — сказав він і впхав голову в якийсь циркуляр, що лежав перед ним на столі.

Ми вийшли й, кинувши на прощання один одному головами, розійшлися в різні боки, не дивлячись на те, що до Краснограду вела лише одна дорога. Коли б ми пішли разом, то ГеПеУ могло обвинуватити нас у змові проти їх держави й їх уряду.

Щоб не зустрітися з моїми „посівними” колегами в Краснограді, я походив трохи в місті й після цього подався до ГеПеУ.

Підійшовши до гепеушного будинку, я не ввійшов у середину, а сів біля нього на лаві. Мені не хотілося йти в ГеПеУ, як засудженому в яму, в якій кишіли змії й скорпіони. Але іншого виходу не було, — я мусів іти, і десь за хвилину, я вже був у дуже освітленій кімнаті, в якій серед білого дня горіло кілька великих електричних ламп.

У цій кімнаті крім мене було ще три особи — два мужчини й молода жінка чи дівчина. З першого погляду я помітив, що це були не українці й не інші слов'яни, бо в їхніх очах і рисах обличчя нічого слов'янського не було. Один із них, якого я вже бачив учора в Новопавлівці, був здоровенний з вугловатою пикою, з чорними, як вуглини, масними очима й кучерявою кучмою волосся. Другий навпаки — щуплий, майже рахітичний з жовтим потяглим обличчям, з лисиною, що доходила аж до тім'я й рудими колючими очима. Секретарка також була не тутешня — смаглява з природи, з гострими рисами об-

личчя й великими темними очима. Ніхто з них не підвів голови й не глянув на мене. Гепеушники водили очима в якихось паперах, а секретарка щось друкувала. Спершись ліктями на зачинені двері, я дивився на цих типів, у руках яких була доля людей Красноградського району.

Нарешті здоровенний, з яким я познайомився вчора в Новопавлівці, спитав у мене, пропікаючи мене очима-вуглинами:

— Хто ти й звідки?

Я назвав своє прізвище й сказав, що представник з Харкова.

— Пам'ятаю, пам'ятаю. Я зустрів тебе в Новопавлівці на посівній.

— На посівній, — відповів я.

— І ти виконав свій плян?

— Виконав.

Він подав мені лист паперу.

— Читай уважно, — сказав він, дивлючись пильно на мене.

На цьому листі було зазначено, що я такий то (стояло моє ім'я й прізвище) при відході з Кобзівки й Новопавлівки все бачене залишив у них. Це висловлюю я з повною відповідальністю, стверджуючи моїм підписом.

Я опустил цей диявольський лист паперу й глянув на гепеушника.

— Запам'ятайте, що ви були на посівній кампанії.

Він не зводив з мене свого жарстокого погляду.

— Запам'ятаю, — сказав я.

— Підпишіться.

— Звичайно.

Я підписався.

— Їдьте додому.

Я відчинив двері й поволі виліз з них у коридор. З коридору прискореним кроком вийшов у двір, а звідти на вулицю.

Вулицею я йшов швидше й швидше. Коли гепеушницьке гніздо було вже досить далеко, я майже почав

бігти. І за мною ніби бігли недавно сказані диявольські слова: „Запам'ятайте, що ви були на посівній кампанії”. Ці слова відтворили в моїй уяві апокаліптичне бачене й пережите протягом однієї ночі, яка, здавалося мені, була не ніччю, а всім моїм життям. Я хотів відв'язатися від цих страшних слів, затуляючи їх різними думками, але ті слова ніби гостряком урізувалися в ці мої думки й вибивали їх з моєї голови. Ці слова переслідували мене до залізничної станції. Я хотів якнайшвидше вскочити між людей і між ними врятуватися від них.

На станції було лише кільканадцять блідих, опухлих і обідраних людей. Квитки на поїзд продавали тільки „командировочним”, тому ці нещасні, товклися там можливо тижнями. Між ними в протилежних кутках я побачив інженера й Людмилу, які, здавалося, не помічали (чи не хотіли помічати) один одного. Я також не підходив до них, вдаючи, що не бачу їх, і я був певен, що вони бачили мене, але вдавали, що не бачать.

Поїзд відходив до Харкова десь за дві години. Я купив квиток і пішов у місто блукати вулицями. Безхмарне, але похмуре небо сіяло на землю сутінки. Насувався вечір, відсовуючи геть стемнілі рештки дня. Довкола було тихо, як на попелищі. Не чути було людських голосів, не чути було, навіть, співу пташок, які звичайно в весняний час наповнювали українські села нескінченим співом. І зорі, здавалося мені, на посивілому небі світили темніше й дерева опустили віти й журливо дивилися в землю. Я споглядав на все це небувале в Україні — принаймні під час життя мого, моїх батьків, моїх дідів і в мене зразу з'явилася відповідь: це протест усього мого оточення проти хижих кровоненаситних звірів у людській подобі, що полонили нашу землю. І в моїй уяві знову відродилася моя нічна „робота” в Кобзівці й за плечима ніби почулися слова: „Запам'ятайте, що ви були на посівній кампанії”.

На якійсь вулиці я зупинився під деревом і зіперся на нього. В моїй голові розвихорився такий шум, ніби наді мною пролунав оглушливий грім. Так, я запам'ятаю,

й точно розставивши розділові знаки, я вирішив піти з ним до Петра Панча. Хоч під час нашої зустрічі в ЛІМ-і він сказав мені, що я завжди можу бути гостем у нього, я вирішив, що краще буде, коли я подзвоню до нього й спитаю про день і час нашої зустрічі. В Харкові і в інших українських містах телефони мали лише советські вельможі, а також усі установи. Подзвонити до Панча я міг тільки в будинку літератури. Я взяв рукопис і поспішив туди трамваєм.

У ідальні було лише кілька людей. За одним столиком я побачив Івана Маловічка — автора довгої поеми „Соціалістична весна”, який нещодавно належав до українських футуристів і друкував свої поетичні твори в „Новій генерації”. Поруч з ним сидів Антін Дикий — поет без поезій, як говорили про нього, але з величезною поетичною славою, яку він сам створив собі своїми поетичними плянами й обіцянками. Я підійшов до них.

— Я якраз думав про тебе, — сказав Маловічко. Він мав просте засмагле обличчя сільського парубка, що оце тільки прийшов до міста.

— Думав? — спитав я.

— Авжеж. Я збираюся їхати в відрядження в Київську область. Мені треба напарника. Поїдеш зо мною?

— Почекай? Хто посилає тебе?

— Редакція кооперативної газети.

— Чого?

— Видати кілька кооперативних листівок.

Це була найкраща нагода оминати загрозу в радіокомітеті.

— Як довго триватиме відрядження?

— Два тижні. Але перед тим побуваємо в Києві.

— Їдь, — сказав Антін Дикий. — Добре платять.

— Коли виїдемо, — спитав я.

— П'ятнадцятого травня. Їдемо?

— Їдемо, — сказав я.

Ми вдарили по руках. Домовившись про чергову зустріч й полагодження відряджень, я підвівся на перший поверх і подзвонив до Панча. Він був удома й сказав

мені, що на превеликий жаль ми можемо побачитися лише після завтра — тринадцятого травня перед дванадцятьою годиною.

— Відбулися деякі непередбачені речі, і я мушу взавтра їх полагодити, — сказав Панч.

— Дякую вам, Петре Йосиповичу, за післязавтрішнє побачення. Я також маю несподіванку й мушу взавтра полагодити її.

Другого дня — дванадцятого травня 1933 року — я полагодив усі справи, зв'язані з відрядженням у київську область, а також розрахувався з радіокомітетом. Після цього десь по четвертій годині подався до будинку літератури пообідати. В їдальні було вже повно людей, але мені вдалося присісти за одним столом з моїми найближчими знайомими. Між ними були Каляник, Борзенко й Петро Северов, що походив з мішаної російсько-української родини (батько росіянин, мати українка), але писав свої прозові твори російською мовою. Не дивлячись на це, в нього в характері було більше українського ніж російського й тому між нами відразу зав'язалася дружба.

Усі сиділи прикишклі й мовчки позирали один на одного. Я привітався з ними.

— Сідай, старигане, й почувай себе, як удома. — сказав Северов. Він завжди починав з жарту. Я сів між ним і Калянником.

— Чого понімили? — спитав я. — Щось сталося?

— Пропав чоловік, — сказав Северов. — Був він і нема його.

— Був і нема? — спитав я.

— ГеПеУ заарештувало Михайла Ялового, — сказав Каляник тихо.

— Ялового?

— Його. В день у парткомі відібрали в нього партквиток, а вночі схопили. І Хвильовий виступив з протестом у його обороні.

— Що ж тепер буде, — спитав я в кожного і в нікого.

— Побойще, старигане, — відповів Северов.

Михайло Яловий (прибране літературне прізвище Юліян Шпол) був видатний письменник, шанований не тільки читачами, а й письменниками. У свій час він був президентом відомої української літературної організації ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури), розгромленої в 1927 році Лазаром Кагановичем — тодішнім комуністичним царем в Україні. Яловий також був головним редактором журналу *Червоний шлях* і входив до складу трьох мушкетерів (Хвильового, Досвітнього й нього), як їх жартома називали письменники. Колишні ваплітянці — цвіт української літератури — шанували його за його значні твори, бурхливу енергію й самовіддану працю для національно-культурного поступу українського народу.

Звістка про схоплення Ялового струсила мною, і я весь час думав, що станеться після цього. Побоїще, як сказав Северов. Побоїще ваплітянців, у першу чергу знищення Хвильового, який виступив ув обороні одного з найближчих своїх колег і друзів. Я думав про це всю ніч, пробуджуючись і засинаючи, й уранці з цими думками пішов до Панча.

Був сонячний, але, здавалося мені, блідий і похмурий ранок, коли я прямував Сумською до *Слова*. В міському парку, повз який я йшов, не чулося пташиного співу, а лише якісь їхні сумні переक्лики, як це буває під час небезпеки або втрати. Та й люди, що проходили повз мене, були похмурі й дивилися не просто себе, не в парк, який був у повному травневому розквіті, а вниз, у землю, ніби вони були засуджені до смертної кари й оце тепер ішли на місце її виконання. Все це віщувало щось недобре, тяжке, фатальне.

З цим почуттям я ввійшов на подвір'я *Слова*. Уповільнивши хід, я глянув на годинника: було пів до одинадцятої. На подвір'ї сходилися письменники й з нервовими рухами голів, плечей і рук про щось засмучено говорили. Я відчув, що в *Слові* щось сталося, щось страшне, неймовірне, болуче, й підійшов до найближчої групки.

В ній були — Михайло Семенко, Іван Маловічко, Антін Дикий і Юрій Смолич. Смаглявий Семенко, схопившись за свою розвихрену голову, майже ридаючи, говорив:

— Нема його... Ви розумієте, *нема його!*

— І не треба, — сказав Смолич уїдливо. — Обійдемося без нього.

Семенко блиснув на нього своїми чорними, повними ненависти очима й швидко подався до будинку. Я спитав у Маловічка, що сталося.

— Нема Хвильового, — сказав він пошепки.

— Що?

— Застрілився. Лежить мертвий у своїй робочій кімнаті.

У цю хвилину на подвір'я Слова влетів *Чорний ворон*. З нього вискочили два гелеушники й кинулися в частину будинку, в якій жив Хвильовий. Письменники з подвір'я зникли й у ньому стало порожньо й *сумно*, як у пустелі.

Кінець першого тому.

ПОПЕРЕДНІ ГАЙ-ГОЛОВКОВІ ТВОРИ:

Сурмач. Краків-Львів, 1942.

Коханіяда. Авґсбург, 1947.

Поєдинок з дияволом. Том перший. Вінніпег, 1950.

Поєдинок з дияволом. Том другий. Вінніпег, 1950.

Одчайдушні. Вінніпег, 1959.

Поетичні твори. Том перший. Вінніпег, 1970.

Поетичні твори. Том другий. Вінніпег, 1978.

